

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ Δ. Φ.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ο ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ

ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 1400

Μελέτη φιλολογική καὶ ιστορική

ΕΚΔΟΣΙΣ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΥ Ε. Γ. ΒΑΓΙΟΝΑΚΗ

ΟΔΟΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 15 — ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ — 1947

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ Δ. Φ.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

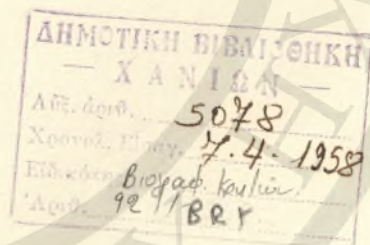
Ο ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ

ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 1400

Μελέτη φιλολογική και ιστορική

ΔΩΡΕΑ

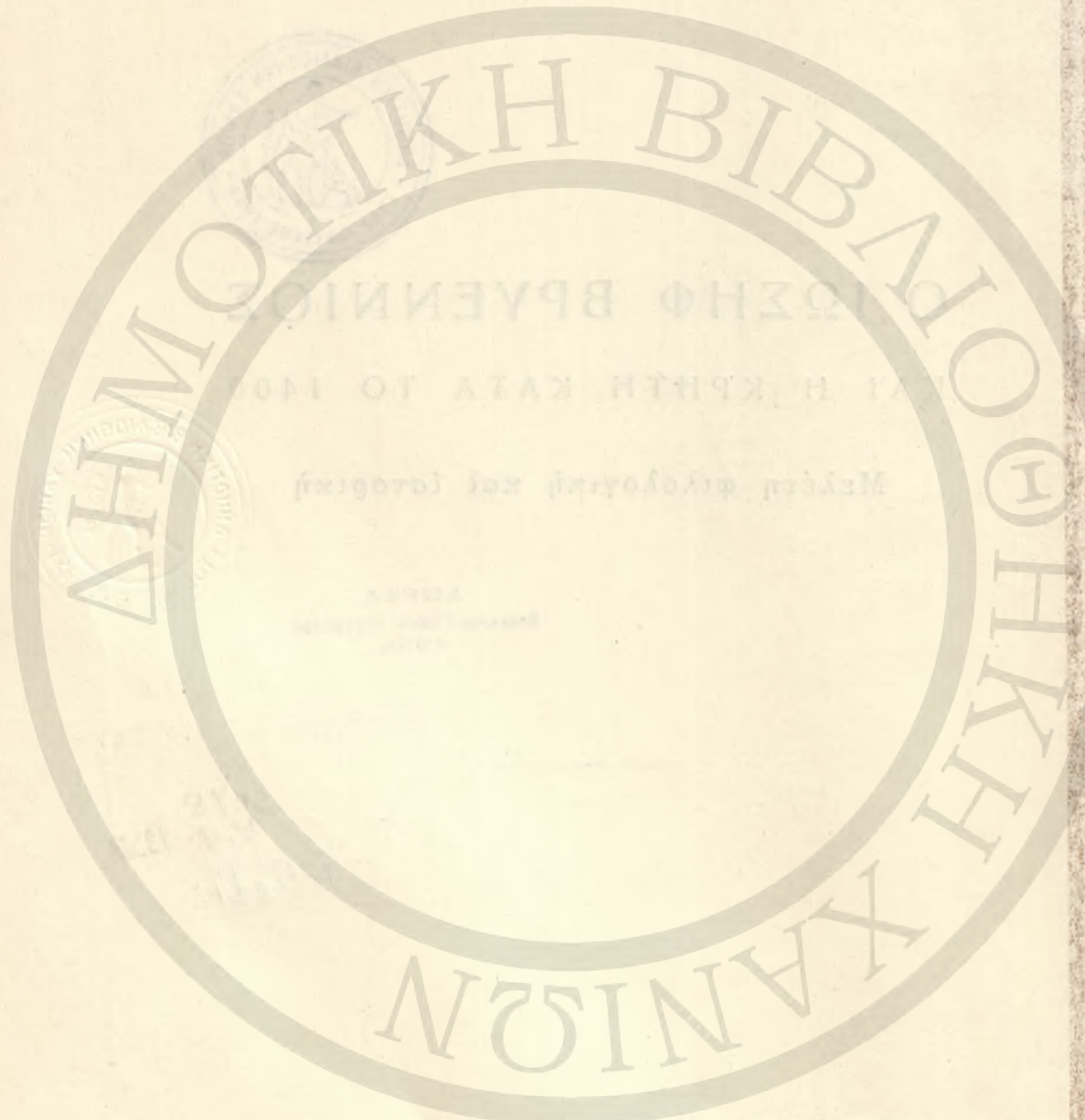
ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΕΜΜΑΝ. ΤΣΟΥΔΕΡΟΥ
1954

ΕΚΔΟΣΙΣ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΥ Ε. Γ. ΒΑΓΙΟΝΑΚΗ

ΟΔΟΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 15 — ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ — 1947

ΣΧΟΛΙΑΣ Ε. ΤΟΜΑΡΑΚΗ Δ. Δ.
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΤΗΤΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ Ε. Τ. ΤΟΜΑΡΑΚΗ
1987 - 1988

ΒΑΣΙΛΕΙΩ, ΙΩ. ΤΩΜΑΔΑΚΗ,

(1867 - 1941)

ΤΩ, ΕΜΩ, ΠΑΤΡΙ

ΕΥΓΝΩΜΟΝΩΣ

ΙΕΡΟΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

92
BRX

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

中華民國國家圖書館

BIBLIOTECA NAZIONALE DELLA REPUBBLICA CINESE

1949-1987

REPUBLIC OF CHINA

1949-1987

Ἡ ἔκδοσις τῆς περαιτέρω μελέτης ὀφείλεται εἰς ζωηρὰν ἐπιθυμίαν τοῦ γράψαντος νὰ γνωσθῇ ἑξαίρετος προσωπικότης τοῦ 1400, ὁ μέγας διδάσκαλος Ἰωσήφ Βρυνένιος καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὴν μεγαλόνησον Κρήτην.

Ἐξ ὧν ἔχουν μέχρι σήμερον ἑλληνιστὶ γραφῇ περὶ τοῦ ἱερωμένου τούτου διδασκάλου, ἀντιρρητικοῦ καὶ σοφοῦ, οὐδὲν ἀφεῶρα εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ Βρ. ἐν Κρήτῃ, καὶ τὰς πληροφορίας του περὶ τῆς ἠθικῆς, κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς καταστάσεως τῆς μεγαλονήσου, λήγοντος τοῦ 14. αἰῶνος. Ἐν τούτοις ἡ δρᾶσις τοῦ Βρυνενίου ἠκολούθησεν αἱματηρὰς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Κρητῶν καὶ τῆς ἐνώσεώς των πρὸς τὸ Βυζάντιον ἐπαναστάσεις, καὶ ἀπεσκόπει ὄχι ἀπλῶς εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ φρονήματος τῶν Κρητῶν, ἀλλ' εἰς τὴν λειτουργίαν ἐνὸς πνευματικοῦ συνδέσμου ἐκεῖ ὅπου ὁ πολιτικὸς εἶχεν ἀποβῆ ἀδύνατος.

Ἡ βιογραφικὴ μελέτη τοῦ σοφωτάτου ἐκείνου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου, ἡ προταχθεῖσα τῆς ἐκδόσεως τῶν « Εὐρεθέντων », καὶ δυσέυρετος εἶναι καὶ δὲν δίδει πλέον τὴν εὐρυτέραν ἐκείνην εἰκόνα τοῦ προσώπου εἰς τὸ ὅποιον ἀφορᾷ. Ἄν ἤθελον πάλιν νὰ ἐξάρω μόνον τὴν σχετικὴν μετὰ τὴν Κρήτην δρᾶσιν τοῦ Βρυνενίου, θὰ ἠρκοῦμην εἰς τὴν σύνταξιν μιᾶς ἱστορικῆς πραγματείας, ἢ θὰ περιοριζόμην εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον τῆς ὑπ' ἐμοῦ συγγραφείσης καὶ ἀνεκδότου εἰσέτι « Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης », τὸ ὅποιον εἶναι πράγματι ὄλως νέον. Ἀλλὰ ταχέως τὸ πρόβλημα Βρυνένιος ἔγινεν εἰς τὴν ψυχὴν μου πνευματικὸν αἶτημα καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ σοφοῦ ἀντιρρητικοῦ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν μου πατρίδα ἀντελήφθη ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὸν πολυκύμαντον σάλον τῆς ζωῆς του. Ἐπροχώρησα λοιπὸν ἐξετάζων οὐ μόνον τίς ὑπῆρξεν ὁ Βρυνένιος, πότε, ποῦ καὶ πῶς ἔζησε, τί ἔγραψε καὶ τί διεσώθη ἰδικόν του, ἀλλὰ καὶ τὰς ἰδέας του, τὰς πολιτικὰς, τὰς θεολογικὰς κάποιε, τὰς φιλοσοφικὰς, καὶ τὰς περὶ φύσεως καὶ κοινωνίας ἀντιλήψεις του καὶ τὰς εἰδήσεις τὰς ὁποίας μᾶς ἀφῆκε περὶ τῆς συγχρόνου του λαϊκῆς ζωῆς· ὁμοίως τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα μεθ' ὧν ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν ἢ συνειργάσθη, καὶ ἰδίᾳ ἐν Κρήτῃ, δύο τῶν ὁποίων, ὁ Ἰωσήφ Φιλάρης καὶ ὁ Νεῖλος Δαμιλᾶς, δὲν ἦσαν ἐπαρκῶς γνωστά. Τὸ φιλολογικὸν ἐνδιαφέ-

ρον ἤλθεν οὕτως εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, καὶ ἀπότοκον αὐτοῦ ὑπῆρ-
 ξεν ἡ παροῦσα μελέτη, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἐνδιαφέρῃ, ἐλπίζω, μόνον τοὺς
 συμπολίτας μου, ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς ὁπωσδήποτε ἀσχολουμένους
 ἀκόμη μὲ τὴν βυζαντιακὴν γραμματολογίαν καὶ τοὺς παλαιολογείους
 χρόνους καὶ τὴν μεταβατικὴν περίοδον τῆς μεταπτώσεως ἀπὸ τῆς θνη-
 σκούσης Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας εἰς τὴν μακροχρόνιον ὑποδούλωσιν
 ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Καὶ τὰ ὀλίγα γραφέντα περὶ Μαξίμου Χρυσοβέργη,
 Δημητρίου Κυδώνη, Μανουὴλ Καλέκα κἄ., θὰ ἠδύνατο νὰ συντελέσουν
 εἰς τοῦτο, καὶ νὰ δώσουν ἀφορμὴν εἰς εὐρύτεραν μελέτην καὶ ἔκδοσιν
 τοῦ ἔργου τῶν συνεξεταζομένων ἐν τῷ παρόντι προσώπων.

Δὲν κρίνω ἄσκοπον νὰ ὑπομνήσω εἰς τὸν ἀναγνώστην μου, μολονότι
 ἔχω πεποιθήσῃν εἰς τὴν δξύνοιάν του, ὅτι ἡ προηγουμένη τῆς μελέ-
 τῆς μου βιβλιογραφία ὑπῆρξε δι' ἐμὲ πληροφοριακὴ καὶ βοηθητικὴ
 μόνον, οὐδ' ἐπεδόθη εἰς συστηματικὴν ἀναφορὰν τῶν ἀναιρουμένων
 γνωμῶν προγενεστέρων μελετητῶν. Θέματα ὡς τὸ παρόν, ὅσονδήποτε
 ξηρὰ καὶ ἂν φαίνωνται καὶ ὅσονδήποτε καὶ ἂν ζημιώνωνται ἀπὸ τὴν ὑπο-
 χρέωσίν μας ν' ἀκολουθήσωμεν κατὰ τὴν διαπραγματευσίν των τὴν
 συστηματικὴν μεθοδολογίαν τῆς ιστορικοφιλολογικῆς ἐπιστήμης, ἀπαι-
 τοῦν οὐ μόνον ἔρευναν ἐξ ὑπαρχῆς αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου (τῶν κειμέ-
 νων τοῦ συγγραφέως), ἀλλὰ καὶ νέον πνεῦμα κατανοήσεως — πέραν τοῦ
 συλλεκτικοῦ τῶν εἰδήσεων — τοῦ φυσικοῦ, ἠθικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ
 κόσμου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκινήθη ὁ ἐξεταζόμενος, τῶν ἀντιδράσεων τὰς
 ὁποίας συνήντησε, τῶν ἰδεωδῶν ὑπὲρ τῶν ὁποίων ἐπολέμησε καὶ τῶν
 κακιῶν εἰς τὰς ὁποίας προσέκρουσεν ἀκόμη ἀπαιτοῦν καὶ τὸ πολιτικοῖ-
 στορικὸν ἐκείνο αἰσθητήριον τῆς τοποθετήσεως ἀπὸ ἱστορικῆς σκοπιᾶς
 τοῦ ἐξεταζομένου προσώπου καὶ ἔργου εἰς τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν πρά-
 γματι κατεῖχεν ἐν τῇ ἐποχῇ του. Βεβαίως τὴν προέχουσαν ἔχουν πάντοτε
 αἱ ἐκ τοῦ συγγραφέως εἰδήσεις, διότι ἡ μέθοδος δὲν ἀντιστρατεύεται
 πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς συγγραφῆς. Ἄν δὲ τοιοῦτοτρόπως συμφύρῳνται ἡ
 φυσικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία, ἡ ἱστορία καὶ ἡ φιλολογία, ἂν ἡ ἔκθεσις δὲν
 εἶναι ἀπλή καὶ λογοτεχνικὴ, τοῦτο ἄς μὴ ἀποδοθῇ εἰς ἀδυναμίαν τοῦ
 συνθέτου τῆς διδομένης εἰκόνας. Ὡς ἐξελίσσονται τὰ πράγματα σήμερον,
 ἀπλαῖ βιογραφικαὶ εἰδήσεις καὶ μεθοδικαὶ παραθέσεις ἀποδελτιωθέντων

γλωσσημάτων ἢ χωρίων δὲν εἶναι ἱκαναὶ νὰ πρᾶξουν τὴν δίψαν μας τῆς οὐσιαστικῆς γνώσεως.

Τὰ ἀνωτέρω ἐξηγοῦν διατὶ ἐχώρισα τὸ βιβλίον εἰς δύο μέρη· εἰς τὸ πρῶτον ἐξήτασα τὸν βίον, τὸ ἔργον καὶ τὰς ιδέας καὶ εἰς τὸ δεύτερον τὴν ἐν Κρήτῃ δρασίμῳ τοῦ Βρουεννίου, τελευταίας δ' ἔθηκα τὰς κρητικὰς ἐπιστολάς τοῦ Βρουεννίου. Νομίζω ὅτι ἡ ἐπανεκδοσις τῶν τελευταίων δὲν εἶναι περιττὸς φόρτος εἰς τὸ κείμενον· καὶ δι' αὐτὰς ἰσχύει ὁ λόγος τοῦ σπανίου τῆς πρώτης τῶν ἐκδόσεως, τόσον ἐκείνων αἰτινες ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Βουλγάρους, ὅσον καὶ τῶν ἄλλων τὰς ὁποίας πρῶτος ἐνεφάνισεν ὁ Κεραμεὺς ἢ ἄλλος τις, καὶ τοῦ ὀλίγον γνωστοῦ αὐτῶν. Ἴσως δὲ καὶ ἐβελτιώθησαν ἐκδιδόμεναι ὑπ' ἐμοῦ, ἔστω καὶ κατὰ μικρόν, (ἀφοῦ δὲν ἠδυνήθη, λόγῳ τῶν περιστάσεων, νὰ ἴδω τοὺς κυριωτέρους κώδικας διὰ τῶν ὁποίων παραδίδονται), καὶ ὑπομνηματίζουσι τὴν μελέτην καὶ δίδουσι περὶ τοῦ Βρουεννίου ὡς ἰδιώτου πληροφορίας, μὲ τὸ ὕψος τῶν μόνον, ὅσας δὲν θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ παράσχῃ ἐγὼ συγκεντρωτικῶς.

Καὶ ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφη ἡ πραγματεία: Ἄλλοι θὰ τὴν εὗρουσι νεωτερίζουσιν, ἄλλοι ἀρχαικωτέραν τῆς συνήθους ἀπλῆς καθαρευούσης. Ἐγὼ ἠθέλησα, ἀκολουθῶν τὴν γλῶσσαν τῆς ἐπιστημονικῆς παραδόσεως, νὰ εἶμαι αὐθόρμητος καὶ δι' αὐτὸ πολλὰ μοι ἐκφράσεις εἶναι νεωτεριστικώτεραι καὶ συγγενέστεραι πρὸς τὸν λόγον τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας. Νομίζω δ' ὅτι, ἂν πλησιάζωμεν τὴν ὁμιλουμένην ὅταν γράφωμεν τὴν γλῶσσαν τῆς παραδόσεως, τῆς παρέχουσα μεγαλυτέρας δυνατοῦτας νὰ μᾶς ὑπηρετήσῃ, καὶ πιστεύω ὅτι θὰ μᾶς ὑπηρετήσῃ ἐπὶ μακρὰ ἔτη.

Τέλος, εὐνόητον εἶναι, ὅτι δι' ἐμέ, μὴ ὄντα θεολόγον ἀλλὰ φιλόλογον, ὁ Βρουένιος μένει πνευματικὴ προσωπικότης καὶ ὡς τοιαύτη ἐξητάσθη. Ἄν αἱ δογματικαὶ ἀπόψεις τοῦ διδασκάλου ἢ ἄλλαι παρέχουν ὕλην εἰς θεολόγον — καὶ δὲν ἀμφιβάλλω — τοῦτο πρὸς ἐμὲ ἦτο ξένον καὶ τὸ ἀπέφυγα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I

Τὸ ἔργον τοῦ Βρυεννίου ἐξεδόθη τῷ 1768 ὑπὸ Εὐγενίου Βουλγάρως εἰς δύο τόμους, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν ὡς «Παραλειπόμενα» καὶ τρίτος τῷ 1784: ΙΩΣΗΦ μοναχοῦ τοῦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ: Τὰ Εὐρεθέντα... δι' ἐπιμελείας Εὐγενίου διακόνου τοῦ Βουλγάρως, ἐν Λειψία, ἀψξή'. Πρβλ. *É. Legrand*: ΒΗ de XVIII s. τόμος II, σ. 80-3. (Περαιτέρω παραπέμπω ἅπλως εἰς τοὺς τόμους καὶ σελίδας π.χ. Α' σ. 47).

Ὁ Βούλγαρις προέταξε τοῦ Α' τόμου καλὴν βιογραφίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκδοθέντων κειμένων, τὴν ὁποίαν ἐπηύξησε μὲ ὅσα ἀπηύθυνε «τοῖς Ἐντευξομένοις» ἐν ἀρχῇ τοῦ Γ' τόμου.

Σημειωτέον ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ *K. Μέριτζιον*: Κατάλογος τῶν Κοινῶν Βιβλίων τῆς τυπογραφίας Νικολάου Γλυκῆ ΗΧ 10, 1935, σσ. 158-75, ἐν σ. 161 ἀναφερόμενον «*Βρυεννίου Ἰωσήφ*: Ὁμιλία διάφοροι ρηθῆσαι ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Λειψία 1568 χωρὶς συγκατάβασιν» εἶναι βεβαίως ἡ ἔκδοσις τοῦ Βουλγάρως βιβλιοπωλικῶς μεταπωλουμένη ἀπὸ τὸν Γλυκὸν ἐν Βενετίᾳ.

II

Περὶ τοῦ Βρ. ὀμιλεῖ ἐν σσ. 90-91 ὁ Ἄνδρ. *K. Δημητρακόπουλος*: Ὁρθόδοξος Ἑλλὰς ἐν Λειψία 1872, καὶ ὁ *K. Κρουμπάχερ*: Ἱστορία Βυζ. Λογοτεχνίας, μετάφρ. Σωτηριάδου, Α' σσ. 221-3, Γ' σ. 693.

Ὡς πρώτη εἰδικὴ ἐργασία ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Βρ. θεωρεῖται ἡ τοῦ *Ph. Meyer*: Des Joseph Bryennios Schriften, Leben und Bildung, BZ 5, 1896, σσ. 74-111. Ἠκολούθησαν τοῦ αὐτοῦ *Ph. Meyer*: Joseph Bryennios als Theolog ἐν Theol. Stud. und Krit. 1896, σσ. 282-319 καί: *Johann Dräseke*: Joseph Bryennios ἐν N. Kirchzeit 1896, σσ. 208-28. Αἱ ἐργασίαι αὗται δὲν ἔχουν ὑπ' ὄψιν τὴν πράγματι πρώτην περὶ τοῦ Βρυεννίου ἐκτενῆ μελέτην τοῦ Ἀρσενίου, ἐπισκόπου τοῦ Κυριλλῶφ: Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου μοναχοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου, ἕλληνας κήρυκος τοῦ τέλους τοῦ 14. καὶ τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 15. αἰ. (ρωσιστὶ) εἰς τὸ περ. Pravoslavnoe Obzorienie, Μόσχα 1879, τόμος II σσ. 85-138, 403-50, καὶ εἰς ἀνάτυπον.

Τὴν ἐργασίαν τοῦ Ἀρσενίου ἐκμεταλλεύεται εἰς λαμπρὸν περὶ τοῦ Βρυεννίου ἄρθρον ὁ *A. Palmieri*: Bryennios Joseph, εἰς τὸ Dictionnaire de Théologie Catholique II (1910) στ. 1156-61.

Μικρὸν ἄρθρον τοῦ *A. Ehrhard*: Bryennios Joseph εὗρισκω εἰς τὸ Lexicon für Theologie und Kirche (Buchberger) II, 1931, στ. 599-600.

Εἰς τὰ ὠραία ἄρθρα τοῦ ὁ *L. Brehier*: Bryenne, καὶ Bryenne (Joseph) εἰς τὸ Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques (fasc. LVII-LXIII), Paris 1938 σσ. 992-6, δυστυχῶς ἀκολουθεῖ τὰς πλάνας τοῦ Meyer.

Ἐκ τῆς νεωτέρας ἰταλικῆς βιβλιογραφίας ἀναφέρω ἐδῶ : *Giovanni Mercati*: Notizie di Procoro e Demetrio Cidone Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della Teologia e della Letteratura Bizantina del secolo XIV. Città del Vaticano. Biblioteca Apostolica Vaticana MCMXXXI (Studi e Testi 56) 8^ο μέγα σσ. XII + 548 + XII πίνακες. (τοῦ βιβλίου τούτου ἡ συγκρότησις δὲν εἶναι ἐνιαία καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ συγγραφεὺς πολλαχῶς αὐτοαναφύεται). *Κρίσις* ὑπὸ Ἰω. Συκουτρῆ BZ 35, 1935, σσ. 92-100.

Ἐκ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας:

1) *Εἰς τὰ βιβλία Βουλιακῶν*: Βυζαντινὰ ἀνέκδοτα ἐν Ἀττικῶ Ἡμερολογίῳ 1882, ἐν Ἀθ. 1881 σσ. 353-68 (περὶ χειρῶν τοῦ Βρυεννίου σσ. 354-7).

2) *Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός* καὶ Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις εὐθύνας, ὡς πολιτικοὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἡγέται, τῇ Ἱστορίᾳ διδόντες ὑπὸ *Νικηφόρου* ἀρχιεπισκόπου Π. Πατρῶν (τοῦ *Καλογεῤᾶ*) Ἀθήνησι 1893 16^ο σσ. 135 (+1) (ὅπου τὸ πρῶτον ἐξετάζονται ὡς πολιτικαὶ αἱ ἰδέαι τοῦ Βρυεννίου).

3) Τοῦ αὐτοῦ ἀρχιεπισκόπου: *Νικηφόρου Καλογεῤᾶ*: Τὰ ἔσχατα τοῦ ἐν Βυζαντίῳ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τὸ τελευταῖον διπλωματικὸν αὐτοῦ ἀπόρητον, ἦτοι Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου ὁ περιαδόμενος μυστηριώδης ἐνωτικὸς λόγος νῦν τὸ πρῶτον διὰ τῆς ἱστορίας ἐρμηνευόμενος. Ἐταιρεία Ἑλληνισμῶς. Τὰ ἐν αὐτῇ γενόμενα ἀναγνώσματα 1, 1894, σσ. 5-23, (ἐδημοσιεύθη προσέτι ἐν περιλήψει μεταφρασθέν, εἰς τὴν γερμανικὴν Revue Intern. de Théologie, Βέρνη 1894, 2, σσ. 505-11).

4) *Σπ. Π. Λάμπρος*: Τὸ δικαίωμα τῆς πρώτης νυκτὸς παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς NE 4, 1907, σσ. 14-19 (ὅπου ἀντιβολῆ κειμένου τοῦ Βρυεννίου πρὸς τὸν κώδ. B—IV—38 τοῦ Τουρίνου).

5) Ἀθ. Παπαδόπουλος *Κεραμεύς*: *Varia Græca Sacra*. Ἁγ. Πετροῦπολις 1909 ἐν σσ. 292-7: XV Ἰωσήφ Βρυεννίου Ἐπιστολαὶ τρεῖς καὶ διαθήκη καὶ ἀνωνόμου ἐπιστολῆ πρὸς Βρυέννιον (Κρίσις ὑπὸ *Σ. Κουγέα*: περ. Λαογραφία Γ', 1911, σσ. 315-7. Ὁ Κουγέας παρετήρησεν ὅτι ἡ ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπιστολὴ εἶχε προεκδοθῆ ὑπὸ *N. Καλογεῤᾶ*: Ἐνθ' ἀνωτ.).

6) Τὸ δῆθεν διπλωματικὸν ἀπόρητον τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου ὑπὸ *K. Λυοβουνιώτου* (ἀνασκευάζοντος τὴν ὑπ' ἀριθ. 3, ὡς ἀνωτέρω, μελέτην τοῦ *N. Καλογεῤᾶ*) ΠΑΑ 4, 1929, σσ. 177-84.

7) *L. Oeconomos*: L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios, ἐν Charles

Diehl: *Mélanges I*, Paris 1930 σσ. 225 - 33) (Κρίσις ὑπὸ Δ. Α. Ζακωθνοῦ : ΕΕΒΣ 8, 1931, σ. 348). Σημειωτέον ὅτι ἀμφοτέρους, ὅσον καὶ τὸν Σ. Λάμπρον, διέφυγεν ὅτι τὸ κείμενον «τίνες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν» ἀφορᾷ εἰδικότερον εἰς τὴν Κρήτην.

III

Νομίζω ὅτι δὲν ἐξεδόθη τὸ ὑπ' ἀριθ. ΚΣ' κατάλοιπον τοῦ Σπ. Λάμπρου περιγραφόμενον ἐν ΝΕ 14, 1920, σ. 220, οὕτως :

Ἰωσήφ Βρυεννίου

α') τῷ Μανουήλ τῷ Πιόθῳ,

β') πρὸς τὰ συμβαίνοντα ἡμῖν ἐν τῷ νῦν καιρῷ.

γ') τίνες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν.

ἀντίγραφον σ. 9

4ον ἔτοιμα πρὸς ἔκδοσιν.

Καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἐξεδόθη μελέτη περὶ Βρ. τοῦ ἀρχιμ. Ἰωάννου Βασιλικοῦ, ἀναγγεῖλαντος ἐν ἐξωφύλλῳ ἔργου του «Καρόλου Σπανοῦ Γραμματικῆ τῆς Κοινῆς τῶν Ἑλλήνων Γλώσσης. Παχωμίου Ρουσάνου κατὰ χυδαῖζόντων καὶ αἰρετικῶν καὶ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ... ἐκ κωδίκων τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης» (Τεργέστη 1908) αὐτὴν μεταξὺ ἔργων του «προσεχῶς ἐκδιδόμενων».

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΟΙΟΣ Ο ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ

Ι. ΒΙΟΣ

α΄ Πηγαί

Δύο είναι αἱ κυριώτεραι πηγαί περὶ τοῦ βίου συγγραφέως τινός. Ὅσα ὁ ἴδιος ἔγραψεν ἢ ὑπεσήμανε περὶ ἑαυτοῦ ἐν τῷ ἔργῳ του, καὶ ὅσα οἱ σύγχρονοι καὶ μεταγενέστεροί του παρέδωκαν εἰς μνήμην παρορμώμενοι ἐκ θαυμασμοῦ οἱ φίλοι, ἐκ φθόνου ἢ ἀνταγωνισμοῦ οἱ ἐχθροί.

Προκειμένου περὶ τοῦ Βρ., αἱ σύγχρονοί του πηγαί εἶναι μᾶλλον πτωχαί, διότι — ὡς ἦτο φυσικὸν — δὲν ἐγράφη συστηματικὴ τις βιογραφία ἀναφέρουσα τὰ τῆς γεννήσεως, τῆς δρᾶσεως, τῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ θανάτου του.

1. Διὰ ν' ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὸν θάνατον, ἢ μετὰ τὴν μετάνοιαν ζωὴν ἔδωκεν εἰς τὸν ΜΑΡΚΟΝ ΤΟΝ ΕΥΓΕΝΙΚΟΝ ¹, «ἐν Ἑλληνικοῖς μαθήμασι καὶ ὁρίοις τῶν ἁγίων συνόδων κανόνα καὶ στάθμην ἀπαρέκτατον» ², ἀφορμὴν νὰ γράψῃ τὸ κατωτέρω ἐπίγραμμα :

Εἰς τὸν τάφον τοῦ Διδασκάλου κυρίου Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου.

*Οὐδέν τι καινὸν εἰ σιγᾷ κωφὸς λίθος,
τὴν ἔνθεον σάλπιγγα σιγῶσαν φέρων.
ἀλλ' ὦ λόγοι, χρήσατε φωνὴν τῷ λίθῳ·
μᾶλλον δ' ὑμεῖς φράσατε, τίς ὁ σιγῶν ἐνθάδε.*

5 *Ἐκεῖνος οὗτος ΙΩΣΗΦ ὁ πυρίπνου,
ἐν τῇ δυνάμει τῶν λόγων καὶ δογμάτων
ἐν ταῖς χάρισι τῶν σοφῶν διδαγμάτων
ἐκεῖνος οὗτος, ἢ θεηγόρος βρύσις
ὁ τοῦ Λόγου πρόμαχος ἐνθέοις λόγοις.*

10 *ὁ σιερότάτος τῆς ἀληθείας στύλος,
καὶ φανότατος ὀρθοδοξίας λύχνος.
ὁ λαμπρότατος τῶν ἀγαθῶν ἐργάτης,
καὶ τερπνότατος τῶν καλῶν ἐπαινήτης.*

¹ Περὶ τῶν πιθανῶν σχέσεων Μάρκου καὶ Βρ. πρβλ. κατωτέρω.

² Δούκα Ἰστ. Βυζ. ἐκδ. Bonn σ. 213.

15 ὁ δογματιστὴς ἀκριβῆς πλανωμένοις,
καὶ σωφρομιστὴς ἐμμελῆς χαννουμένοις.
ἀλλ', ὦ πάτερ μέγιστε, πατέρων κλέος,
μέμνησο καὶ νῦν τῶν ποθεινῶν σου τέκνων,
Θεῶ παρεστῶς, τῇ μεγάλῃ Τριάδι.¹

2. Συνεχιστὴς τῶν ἀγόνων τοῦ Μ. Εὐγενικοῦ, Γεώργιος ὁ Σχολάριος πολλάκις μνημονεύει τοῦ Βρυεννίου, κατὰ τρόπον δεικνύοντα τὸν θαυμασμόν τὸν ὅποιον ἔτρεφεν ὁ μέλλων ἐθνάρχης πρὸς τόν, ὃν προσωπικῶς ἐγνώρισε, πρόμαχον τῆς Ὁρθοδοξίας «*Ἰωσήφ φημι τὸν διδάσκαλον*»². Καὶ ἀλλαχοῦ: «*Ὡστε καὶ πρότερον μὲν ἐδόκει μοι χαλεπὸν τὸν γε Σχολάριον, οἷον οἱ πολλοὶ οἴονται εἶναι, μὴ πολὺν ἐν μουσείοις χρόνον κατατετριφῶτα³, ἀλλὰ τὰ πλείω οἴκοι ἐπεσκεμμένον ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐπειδὴ ἐτελεύτων Ἰγνάτιός τε ἐκεῖνος⁴, καὶ ὁ τὰ θεῖα πολὺς Ἰωσήφ, καὶ ὁ ἐξ Ἀθω Μακάριος⁵, καὶ ἄλλοι, πολλοὶ καὶ γενναῖοι, οἷς τε συνῆν ζῶσι, καὶ ὑφ' ὧν ἐθαυμάζετο⁶*». Καὶ περαιτέρω: «*Καὶ σὺ τοίνυν οὐ θούλει παμπάλαιους καὶ πανσόφους ἀνδρας ἀποδοκιμάζειν, οὔτε τοὺς αὐτοῖς ὡς ἐν χρυσῇ τινι σπηρασομένους σειρᾷ μέχρι καὶ ἐφ' ἡμῶν, Ἰωσήφ ἐκεῖνόν φημι⁷*», Καὶ ἀλλαχοῦ: «*ὁ θαυμάσιος οὗτος Ἰωσήφ ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν διαπρέπας καὶ βίῳ καὶ λόγῳ, καὶ πολλὰ μὲν διδάξας... πλείω δὲ συγγεγραφῶς περὶ τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως τῇ κοινῇ τῆς ἐκκλησίας γνώμῃ συμβαίνοντα, καλῶν διδασκάλων ἄριστος μαθητὴς γεγονώς, καὶ διὰ τοῦτο τοῖς ἄλλοις ἐν διδασκάλου τάξει γεγενημένος⁸*».

1. Γ' σσ. ιξ'-ιη'.

2. Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου τὰ Εὐρισκόμενα II (1929) 485, 9.

3. Ὁ Σχολάριος ἐμαθήτευσεν μὲν παρὰ τῷ Μ. Εὐγενικῷ, τὰ πολλὰ δ' ὁμοῦς ἐξέμαθεν ὁ ἴδιος.

4. Πρόκειται περὶ τοῦ διδασκάλου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ Ἰωάννου Χορτασμένου τοῦ κατόπιν ἀνελθόντος εἰς τὸν θρόνον τῆς Σηλυβρίας ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰγνάτιος, ὃν θρόνον κατεῖχε μέχρι καὶ τοῦ 1431. Πρβλ. Louis Petit ἐν περ. Studi Bizantini II, 1927 σ. 213. Περὶ τοῦ προσώπου τούτου Ἰωάννης ὁ Εὐγενικός ἐπληροφόρησεν ἡμᾶς εἰς τὸν βίον τοῦ ἀδελφοῦ του Μάρκου: «*ἀλλὰ διδασκάλοις εὐθὺς προσέρχεσθαι προεἴλετο [Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός] τοῖς ἀρίστοις καὶ ἐπισημοτάτοις ἦσαν δ' οὗτοι πρῶτα μὲν ὁ Χορτασμένος Ἰωάννης, ὁ καὶ τὸν θρόνον ὕστερον τῆς ἐν Σηλυβρίᾳ κοσμήσεως μητροπόλεως, Ἰγνάτιος μετακληθεὶς...*» (Studi Bizantini II, 1927, σ. 213). Περὶ τοῦ Χορτασμένου, ὡς διδασκάλου τοῦ ὁ Βησσαρίου παρὰ Συροποῦλύφ Vera Historia σ. 259 (τμῆμα Θ' κεφ. 7).

5. Μοναχός, εἰς τὸ ἅγιον Ὄρος κατ' ἀρχάς, εἶτα δ' εἰς τὴν ἐν Κωνίᾳ μονὴν τοῦ Παντοκράτορος, ἐγένετο κατόπιν μητροπολίτης Ἀγκύρας. Πραγματικῶς του ἐξέδωκεν ὁ Δοσίθεος ἐν Τόμῳ Καταλλαγῆς, ἐν Ἰασίῳ 1692. Πρβλ. Ehrhard παρὰ Κρομβάχερ: Ἰστ. Βυζ. Λογοτ. Α' σσ. 221-2. Περὶ τοῦ Μ. Μακρῆ εἰδήσεις καὶ χαρακτηρισμοὶ παρὰ Γ. Φραντς ἔκδ. Bonn σ. 156, 157 (+7 Ἰανουαρίου 1430).

6. Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου τὰ Εὐρισκόμενα III (1929) 7, 18-22.

7. Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου τὰ Εὐρισκόμενα III (1929) 127, 18-20.

8. Migne: Patr. Gr. 160, σ. 681.

3. Ὁ Βούλγαρις ἔφερεν εἰς φῶς ἐκ κώδικος παλαιοῦ σημειώμα τι περὶ Βρυννίου, τὸ πληρέστερον βιογραφικῶς, ἀλλὰ καὶ εἰς ἱκανὰς ἀπορίας ἐμβάλλον ἡμᾶς. Παρατήρησε δ' ὅτι ἐγράφη τοῦτο μετὰ τὴν ἄλωσιν οὐ πολὺ¹. Ἐὰν τὸ ἀπέδιδέ τις εἰς τὸν Σχολάριον², δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδείξῃ τὸ πρᾶγμα· ἀλλ' ὁ λογιώτατος συγγραφεὺς τοῦ σημειώματος, πρόδηλον εἶναι, ἐγνώρισε καὶ αὐτὸς τὸν Βρυννιον. Ἔχει δὲ τὸ σημείωμα οὕτω :

«Οὗτος ὁ τῶν Διδασκάλων Διδάσκαλος συνεγράφατο εἰς Φιλοσοφίαν καὶ Θεολογίαν οἰκοθεν βιβλία πολλὰ, πολλαχοῦ νῦν εὗρισκόμενα. Ἠρμήνευσε δὲ καὶ ἀπὸ τῆς Λατίνων σοφίας καὶ γλώττης εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πολλὰ βιβλία. Ῥητορικοὺς δὲ λόγους ἐν πᾶσιν εἶδεσιν ἀναριθμήτους σχεδόν, καὶ διαφόρους ἰδέας. Καὶ περὶ Γραμματικῆς πολλὰ συνετάξατο. Πολλοὺς δὲ σοφωτάτους ἐν πᾶσιν ἐποίησε μαθητὰς ἐν ἑκατέρᾳ τῇ γλώττῃ, ὧν βραχεῖς καὶ ὧδε καὶ ἐν Ἰταλίᾳ σφύζονται οἱ δὲ πάντες σχεδόν, οἱ μὲν πρὸ τῆς ἀλώσεως, οἱ δὲ, ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Πατρίδος, οἱ δὲ μετ' αὐτὴν τεθνήκασιν. Οὐ μισθοῦ τοῦτο ποιῶν, ἀλλὰ καὶ οἰκοθεν αὐτοῖς πολλὰ φιλοτιμούμενος· καὶ ἐκ Βασιλέων σιτηρέσια αὐτοὺς τάττων, ἵνα δύναντο σοφίας ἐπιμελεῖσθαι ἀπερισπάστως· καὶ τὸ σύμπαν εἰπεῖν, ὥσπερ πατὴρ κοινὸς ἐν πᾶσι τῆς Πόλεως ἐχρημάτισε.

Πολλὰ δὲ καὶ ὑπὲρ τῆς Πόλεως ἠγωνίσαστο· πολλὰ δὲ προεῖπε καὶ συνεβούλευσεν αὐτοὺς πρὸ τῶν δεινῶν.

Καὶ ἦν διδάσκαλος τῆς ἱεραῆς τῶν Χριστιανῶν θεολογίας, διδάσκων ἐν τῷ τρικλίνῳ τοῦ παλατίου ἐπὶ βασιλέως Μανουὴλ καὶ τῆς Συγκλήτου καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς πόλεως παρούσης καὶ ἀκροωμένης.

Καὶ διδάσκαλος τῶν Ἐπιστημῶν ἐκ Βασιλέως κεχειροτημένος³.

4. Εἰς τὴν τελευταίαν δεκαετηρίδα τῆς ζωῆς τοῦ Βρ. ἀνάγονται πολῦτιμοὶ εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ, τὰς ὁποίας παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης Σίλβεστρος Συρόπουλος, συγγραφεὺς τῆς γνωστῆς Ἱστορίας τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, ἔχουσαι οὕτω :

«Ὁ δὲ βασιλεὺς ἠβουλήθη καὶ αὐθις στείλαι πρέσβεις εἰς τὸν Πάπαν... παραγίνεται πρὸς τὴν δέσποιναν καὶ μητέρα αὐτοῦ, ἐν τῇ παλατιανῇ· συνάγει τε ἐκεῖ τὸν πατριάρχην, τὸν Ἡρακλείας, τὸν Μονεμβυσίας, τὸν μέγαν σακελλάριον, τὸν μέγαν σκευοφύλακα, τὸν τιμιώτατον ἐν μοναχοῖς κῦρον Ἰωσήφ τὸν διδάσκαλον... καὶ βουλευέται μετ' αὐτῶν κατὰ τὸ εἰωθός... οἱ πρέσβεις καὶ

1. Γ' σσ. ε' - ε'.

2. Ὁ γράφας τὸ σημείωμα δὲν φαίνεται διατελέσας μαθητῆς τοῦ Βρ. (ὁ Σχ. ἦτο αὐτοδίδακτος), διέμενε δὲ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐν Κων)λει, ὡς ὁ Σχολάριος, καὶ ἐγνώρισε καλῶς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῆς Πόλεως πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ τὰς τύχας τῶν Ἑλλήνων.

3. Ἡ μεγαλυτέρα δυσκολία τῆς ἐπαληθεύσεως τοῦ Σημειώματος ἐγκεῖται εἰς ὅσα λέγει περὶ τῆς λατινομαθείας τοῦ Βρ. καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς λατινικῆς γλώσσης, περὶ ὧν ἐν οἰκείῳ τόπῳ.

ετοιμασθέντες ἀπῆλθον...»¹ «ἀλλὰ καὶ μετὰ παραδρομὴν ἰκανοῦ καιροῦ, πρὸς τὸν διδάσκαλον κῦρον Ἰωσήφ, κατὰ τὸ εἰωθὸς μοι παραγερόμενος², καὶ λόγων κινήθεντων τῶν περὶ τῆς ζητουμένης συνόδου, ἤκουσα αὐτοῦ εἰρηκότος μοι, ὅτι ἐγὼ ἀφ' οὐπερ ἤκουσα, ὅσα ἐν τῇ παλαιανῇ ἀκήκοα, καὶ ἐπὶ τούτοις ἐκκλητικόν τι βοήσας, καὶ τὴν χεῖρα κατὰ τὸ στόμα θέμενος, ἔκτοτε ἔγνω, ἔφη, ὡς οὐδέν τι ἀγαθὸν ἐνταῦθα γενήσεται· ἀντίστην γὰρ εἶπε πρὸς ἐκεῖνο τὸ βούλευμα καθὼς ἠδυνάμην· ὡς δὲ εἶδον προβαῖνον καὶ τελειούμενον, εἶπον πρὸς ξμαντόν, ὡς ἐπεὶ ὁ Ἰωσήφ οὐ παρέσται ἐκεῖ, οὐδὲ ὄφεται τὸ βουλευόμενον, ποιησάτωσαν ὡς βούλονται»³. «...εἵπερ ἐν τοῖς ζῶσιν ἐτύγγανε νῦν ὁ διδάσκαλος κῦρος Ἰωσήφ, εἶτε ὁ παπᾶς Μακάριος ὁ Μακρός, εὐεργεσίαν τοῦ Θεοῦ ἐλογίσατ' ἂν εἶναι εἰς αὐτόν, τὸ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ τὴν παροῦσαν γενέσθαι Σύνοδον, ὡς ἂν ἐνδείξηται τὸν ἀγῶνα καὶ τὸν ζῆλον ὃν εἶχεν εἰς τὰ εὐσεβῆ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν δόγματα, καὶ τὴν ἐπιστήμην, καὶ τὴν δύναμιν, ἣν ἀπὸ τῆς περὶ τοὺς λόγους παιδείας συνείλοχεν»⁴. «Δέδοικα γοῦν ἐν τούτοις, μήποτε διαφύγη ἡμᾶς, ὅπερ ἔλεγεν ὁ κῦρος Ἰωσήφ ὁ διδάσκαλος. Εἶπε γὰρ πολλὰ· ὡς εἶπερ εὐδοκήσει ὁ Θεὸς συστήναι Σύνοδον, ἔχω τινὰ λόγον εἰπεῖν ἐκεῖσε, ὅστις ἀναμφιβόλως καὶ ἀναντιρρόγητως ἐνώσει ἡμᾶς· ἔστι δὲ ἄληπτος· οὐδὲ γὰρ ἔξει τις ἐπιλαθέσθαι ποθὲν αὐτοῦ ὡς ἐναντίου, ἢ ὡς ἐπισημοῦς· (ἀπηώρητο δὲ εἰς τὸ κελλίον ἐν ᾧ ἐκαθήμεθα, ἀπὸ τῆς δοκοῦ σφαιροειδὲς κάτοπτρον) καὶ εἶπεν, ὡσπερ ἔστι τὸ κάτοπτρον τοῦτο ἄληπτον, οὐ γὰρ δυνήσεται τις ἀπλῶς διὰ τῆς ἀφῆς δρᾶσθαι καὶ κατασχεῖν αὐτό, οὕτως ἐστίν, ἔφη, καὶ ὁ λόγος ἐκεῖνος ἄληπτος καὶ ἐνωτικός. Ἠρώτησα γοῦν ἵνα μοι εἴπη τὸν λόγον καὶ οὐκ ἠθέλησεν. Εἶπον δ' αὐτῷ, ὅτι λέγεις μοι πρᾶγμα μέγα καὶ δυσεύρετον, μᾶλλον δὲ μέχρι τοῦ νῦν ἀνεύρετον, καὶ εἶθε μὲν διαφυλάξαι σε ὁ Θεὸς μέχρι τοῦ καιροῦ ἐκείνου! ἴν', εἶπερ τοῦ Θεοῦ ἔστι θέλημα, κατορθωθεῖ τὸ τοσοῦτον ἀγαθὸν διὰ σοῦ· εἰ δὲ τὸ χρέος ὡς ἄνθρωπος λειτουργήσεις, καὶ οὐ μεταδώσεις ὃ λέγεις τινί, νομίζω ὅτι καὶ αὐτὸς ἁμαρτιάν ἔξεις, καὶ ἡμῖν μεγίστην προξενήσεις ζημίαν· ζητῶ οὖν σε ἀποκαλύψαι μοι τοῦτο, καὶ ἐγὼ φυλάξω ὡς μυστήριον. Ἐκεῖνος δὲ οὐκ ἠθέλησεν εἰπεῖν μοι τὸ πρᾶγμα, φήσας, μὴ φρονιζε περὶ τούτου· ἐγὼ γὰρ καὶ πρὸ τοῦ ἀπελθεῖν με προνοήσομαι ὅπως ἔχητε ὃ λέγω, ὅταν ἐν χρεῖα τούτου γένησθε. Εὐρεθήσεται γὰρ γεγραμμένον· καὶ φροντίσατε καὶ ὑμεῖς μήποτε τὸ τοσοῦτον ἀγαθὸν διαφύγη ὑμᾶς»⁵. «Πάντες οἱ λόγοι πρὸς τὴν ἔνωσιν ἀείποτε διετέλε-

1. Vera Historia Unionis non Verae inter Graecos et Latinos: sive Concilii Florentini exactissima narratio, graece scripta per Sylvestrum Sguropulum, ἔκδοσις Robert Creyghton, Hagae 1660, σ. 12 (τμήμα Β' κεφ. 16).

2. Ὁ γράφων Σίλβεστρος.

3. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 13 (τμήμα Β' κεφ. 17).

4. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 120 (τμήμα Ε' κεφ. 6). Μακρός εἶναι ὁ Μακρῆς περὶ οὗ ἄνωτέρω σ. 12 σημ. 5.

5. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 228 (τμ. Η' κεφ. 7).

σαν ἡμᾶς προτιρεπόμενοι, καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ἐξ ὧν ἔφθασα καὶ ἐγὼ τὸν πατριάρχη κῦρον Εὐθύμιον καὶ τὸν διδάσκαλον κῦρον Ἰωσήφ, ὅστις ἔλεγεν ἔχειν καὶ τὸ ἐνωτικὸν ἐκεῖνο τὸ ἄληπτον. πάντες τοίνυν οἱ λόγιοι καὶ σοφοὶ ἐπήνουν καὶ ἐπεθύμουν ἰδεῖν τὸ τῆς ἐνώσεως ἔργον, ὡς ἀγαθὸν καὶ ὡς ἄριστον· διόπερ καὶ ἐγὼ ἐσπούδασα μέχρι τοῦ παρόντος καὶ λέγω ἵνα προσέξητε, ἵνα μὴ ζημιωθῶμεν, ἐκεῖνο ὅπερ ἔλεγεν ὁ κῦρος Ἰωσήφ ἄληπτον¹. εἶτα συνῆρε καὶ ὁ Νικαίας, ὅτι ἐγὼ εἰμι νέος, καὶ οὐκ ἔφθασα τοὺς γηραιότερους· ἤκουον δὲ ὅτι οἱ παλαιοὶ ἐκεῖνοι καλὴν ἠγοῦντο τὴν ἔνωσιν, εἶδον δὲ καὶ τὸν Σηλυβρίας τὸν Χορτασμένον, ὃς ἦν τῶν λογίων καὶ τῶν μεγάλων διδασκάλων εἷς, καὶ εἶδα καλῶς, ὅτι λίαν ἐπήγει κάκεινος τὴν ἔνωσιν²» ... «Ἐγὼ δὲ εἶπεν [ὁ Συρόπουλος³] οὔτε ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος λέγει τοῦτο, μᾶλλον καὶ τοῦναντίον φησὶν, οὔτε ὁ ἅγιος Κύριλλος· ἔχομεν γὰρ καὶ τὰ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου καὶ οἶδαμεν ἀκριβῶς τί λέγει. Καὶ ὁ πατριάρχης: ἀνέγγων, ἔφη, τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον, καὶ λέγει τοῦτο φανερῶς, ἀλλὰ καὶ ὁ ἅγιος Κύριλλος πολλοῦ λέγει τοῦτο· περὶ δὲ τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου, ἐζήτησα πολλὰ τὸν διδάσκαλον τὸν κῦρον Ἰωσήφ, καὶ εἶπέ μοι ὅτι εἰς τοὺς ἄλλους ἔχω καὶ τί λέγειν, εἰς αὐτὸν δὲ τὸν ἅγιόν μου οὐκ ἔχω τι εἰπεῖν»⁴.

5. Τὸν Βρυέννιον ἐγνώρισε καὶ Γεώργιος ὁ Φραντζῆς, ὁ ἱστορικός τῶν τελευταίων Παλαιολόγων καὶ τῆς Ἀλώσεως. Τὰ σχετικὰ χωρία διέλαθον τὴν προσοχὴν τῶν πρὸ ἐμοῦ ἐρευνητῶν, μολονότι σημαντικώτατα.

Κατὰ τὸν Φραντζῆν ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος ἐν τῇ διαθήκῃ του, «προστάξει», ὡς ἐλέγετο, ὥρισεν ὅπως «ἐπίτροποι δὲ ὦσιν ὁ πνευματικὸς αὐτοῦ ὁ ἐν τῇ τῶν Σανθοπούλων μονῇ Μακάριος ὁ ἐξ Ἰουδαίων, ὁ διδάσκαλος Ἰωσήφ ἐν τῇ τοῦ Χαρσιανίτου μονῇ, καὶ ἐγὼ»⁵. Ἡ γνωριμία αὐτῶν ὅμως εἶχε ἄλλην αἰτίαν· ὁ Φραντζῆς εἶχε νεώτερον ἀδελφὸν μοναχόν: «ὁ δὲ μετ' ἐμὲ ἕτερος, ὡς ἐπῆλθεν ὁ θάνατος τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, ἀφείς πατέρα καὶ μητέρα καὶ ἀδελφούς ἀπῆλθεν εἰς τὴν μονὴν τὴν λεγομένην τοῦ Χαρσιανίτου, ὅπου ἦν καὶ ὁ κατ' ἀλήθειαν διδάσκαλος κῦρ Ἰωσήφ, καὶ ἐκεῖσε ἐγένετο μοναχός»⁶.

1. Κατὰ Μάιον 1439 ὁμιλεῖ ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος πρὸς τὴν ἐν Φλωρεντία Σύνοδον, καὶ ἀφοῦ πρῶτον ἐμνημόνευσε τοῦ πατρὸς του αὐτοκράτορος Μανουὴλ, ὡς ἐργασθέντος ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, εἶπεν ὅτι οὐ μόνος ἐκεῖνος ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ λόγιοι κλπ. ...

2. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 259 (τμῆμα Θ' κεφ. 7).

3. Ὁ λόγος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος· ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ παροτρύνει τοὺς ἀνθενωτικούς νὰ ὑποχωρήσουν εἰς τὰ διδάγματα τῶν ἁγίων Ἀθανασίου, Κυρίλλου καὶ Ἐπιφανίου.

4. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 273 (τμῆμα Θ' κεφ. 14).

5. Γ. Φραντζῆς, ἔκδ. Bonn (II, 1) σ. 124.

6. Φραντζῆς: Ἐνθ' ἄνωτ. (I, 36) σ. 110.

6. Καὶ αὐτὰ μὲν τὰ ἐξ ὁμοπίστων καὶ φίλων, τὰ δὲ ἐξ ἀντιθέτων προερχόμενα εἶναι μὲν καὶ ἐπαινετικά, ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Βρυέννιος ἔθηκεν ἐν διαλόγοις εἰς τὸ στόμα ξένων πρέσβων ¹ ἢ λατινοφρόνων ἐλλήνων ². Εἶναι δὲ καὶ ἐπικριτικά καὶ ὀξύτατα κατ' αὐτοῦ, ὡς ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Δημ. Κυδώνη, περὶ ἧς ἐν οἰκείῳ τόπῳ ἔκτενῶς, ὁ λίβελλος τοῦ Μανουὴλ Καλέκα (ὁ ὁποῖος ἐν τοσοῦτῳ δὲν παρεδόθη ὡς ὀνομαστικῶς ἀναφερόμενος εἰς τὸν Βρυέννιον) καὶ εἴ τι ἄλλο. Πάντων τούτων κριτικῶς θέλει γίνεαι ἐν τοῖς ἐπομένοις ἢ χρῆσις, σταθμιζομένης τῆς ἐμπαθείας τῶν πρὸς τὸν ὀξύν, ἐριστικὸν καὶ διαλεκτικώτατον Βρυέννιον συζητούντων ἀντιθέτων.

7. Ἄλλ' ἢ πληθὺς τῶν εἰδήσεων περὶ Βρυεννίου ἠλιεύθη ἀπὸ τὸ ἴδιόν του ἔργον. Τὴν μέθοδον ταύτην ἠκολούθησαν ἤδη καὶ οἱ παλαιότεροι, καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἱκανοποιητικῶς. Σήμερον ὅμως, ὅτε τὰ διαφέροντα εἶναι ποιήματα καὶ εὐρύτερα, καὶ τὰ κείμενα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα περισσότερα, δυνάμεθα, νὰ προσέξωμεν μαρτυρίας τὰς ὁποίας δὲν ἐχρησιμοποίησαν οἱ προηγούμενοι μελετηταί.

β' Γέννησις, καταγωγή, ἐπώνυμον

1. Τὸ ἀκριβὲς ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Βρυεννίου εἶναι ἄγνωστον, καθὸ ἀμάρτυρον. Εἰς λόγον του ἀσφαλῶς χρονολογημένον τῷ 1420, ἦτοι τὸν Ζ' περὶ Ἁγίας Τριάδος, λέγει ὅτι εὐρίσκεται ἤδη εἰς βαθὺ γῆρας, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι προσήγγιζε τὸ ὄγδοηκοστὸν «...μετάθεσιν πίστεως πράξει ἡμεῖς ἀνεξόμεθα; καὶ ταῦτα μετὰ τὸ παραδραμεῖν τοσοῦτους κινδύνους, καὶ ὑπομεῖναι τοσαῦτα δεινά, νῦν ἐν τῇ συντελείᾳ τοῦ κόσμου καὶ τῷ βαθεῖ τούτῳ γῆρα, ὅτε ἡμῖν οὐδὲν ἄλλο προσδοκᾶται, ἢ τοὺς τῆς εὐσεβείας καὶ καρτερίας ὅσον οὐπω στεφάνους ἀπολαβεῖν;...» ³. Δύο ἀκόμη μικραὶ μαρτυρίαι τοῦ συγγραφέως δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ἀσφαλὲς νὰ σχετισθοῦν πρὸς τὴν ἰδίαν του ἡλικίαν. Εἰς τὴν «περὶ μελλούσης κρίσεως» ὁμιλίαν του λέγει ὁ Βρ. «ἀλλὰ πῶς τοὺς πολλοὺς νουθετοῦσα, ψυχῆ μου, σεαυτὴν ἀγνοεῖς; ἔλθὲ λοιπὸν εἰς συναίσθησιν ἡμῆς θανάτου... αὐτὴ δ' ὑπερβάσα τὰ πενήκοντα ἔτη, σπουδαῖον οὐδὸν, οὐδὲν γενναῖον ἐπιδείξασθαι ἴσχυσας;» ⁴ Καὶ εἰς τὸ ΛΕ' τῶν «Κεφαλαίων ἐπτάκις ἐπτά» (γραφέντων περὶ τὸ 1401): «Καὶ ταῦτα μήπω πενήκοντα οἱ πολλοὶ παρελάσαντες ἔτος...» ⁵ Καὶ ἡ μὲν περὶ Κρίσεως ὁμιλία θὰ ἐλέχθη τὸ πρῶτον ἐν Κρήτῃ, ὡς σχεδὸν πᾶσαι αἱ μετὰ ταῦτα ἐν Κων/πόλει ἐκφωνηθεῖσαι, εἰς χρόνον καθ' ὃν ὁ Βρ.

1. Ἐν τῇ Β' Διαλέξει Α' σ. 424 ὁ ἀπὸ Ρώμης πρέσβυς λέγει πρὸς τὸν Βρ. «οὐ πολὺς τὴν φήμην καὶ μέγας γενόμενος, πολλῶν εὐχὰς καὶ μεγάλων τραγῆς».

2. Ἐν τῇ Α' Διαλέξει Α' σ. 411 «ὅπου γε πάντες σχεδὸν οἱ εἰδότες σε, ὡς ἕνα τῶν πάλα φωστήρων τῆς Ἐκκλησίας δοξάζουσιν» καί: «τί λαλεῖς πάτερ; ὁ θεὸς λαλεῖ διὰ σοῦ, πίστευσον».

3. Α' σ. 129.

4. Β' σ. 381 - 2.

5. Γ' σ. 97.

εἶχεν ὑπερβῆ τὸ 50όν, τὸ δὲ δεύτερον χωρίον ἐκ συγγραφῆς πρὸς Κρήτας, ὅπου τὸ πενητηκοστὸν εἶναι ἀπλῶς τὸ ἔτος τῆς ὠριμότητος.

Ἐκ τῶν μελετητῶν τοῦ Βρ. ὁ Βούλγαρις ὑποθέτει αὐτὸν γεννηθέντα περὶ τὸ 1360, ἀφοῦ τὸν θεωρεῖ ὡς ἄγοντα περίπου τὸ 60όν κατὰ τὸ 1419¹. Ὁ Palmieri κ.ἄ. νεώτεροι τὸν θέλουν γεννηθέντα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 14. αἰ., περὶ τὸ 1350 δηλονότι². Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ γέννησις του πρέπει νὰ τοποθετηθῆ εἰς χρόνον ἀκόμη ἀπώτερον. Ἡ ἕκτη τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βρ. ἀπευθύνεται «τῷ σοφωτάτῳ ἀνδρὶ, ἀρετῆς τε ἄκρῳ φίλῳ καὶ πίστεως κυρῷ Νικολάῳ τῷ Καβάσιλα, ἐν Κωνσταντινουπόλει»³, ἤδη δ' ὑπεσημείωσεν ὁ ἐκδότης, ὅτι αὕτη ἐγράφη πρὸ τῆς ἀνυψώσεως εἰς τὸ τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα τοῦ παραλήπτου. Ὁ θάνατος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ἐτοποθετεῖτο ἄλλοτε εἰς τὸ 1371 ἔτος⁴. Ἀπὸ πολλοῦ ὅμως ὑπεστηρίχθη⁵ ὅτι ὁ Νικόλαος ἀνεδείχθη εἰς Θεσσαλονίκης τῷ 1361 καὶ μετὰ διετίαν ἀπέθανε (1363), πρὶν ἢ δυνηθῆναι νὰ λάβῃ κατοχὴν τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ του θρόνου⁶. Διὰ ν' ἀλληλογραφῆ λοιπὸν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦτο ὁ Βρ., θὰ εἶχε τὴν ἀνάλογον ἡλικίαν, ἐπομένως θὰ ἐγεννήθη μᾶλλον περὶ τὸ 1340, πρᾶγμα ὅπερ ἐξηγεῖ τὸ πῶς τῷ 1396 ὀμιλεῖ περὶ γήρατος. Ἀπαντῶν δηλονότι ὁ Βρυνένιος εἰς ἐρώτησιν τοῦ Μαξίμου Χρυσόβερρη «Πῶς ἔχεις;», ἀποκρίνεται «Γῆρει τήκομαι»⁷, ἀπάντησις ἡ ὁποία δὲν θὰ ἐδικαιολογεῖτο ἂν ἦγε τὸ 36ον ἔτος τῆς ἡλικίας του ἢ καὶ αὐτὸ τὸ 46ον⁸.

2. Καὶ ὁ τόπος τῆς γεννήσεως τοῦ Βρυνενίου, ἐπομένως καὶ ἡ οἰκογενειακὴ αὐτοῦ καταγωγὴ, εἶναι ἄγνωστος. Ὁ Ἀλλάτιος, ὁ Φαβρίκιος, κ.ἄ. θεωροῦν τὴν Κωνσταντινούπολιν⁹, ὁ Meyer τὴν Σπάρτην¹⁰. Ὁ ἴδιος δὲν ὀμίλησε

1. Α' σ. κα'. 2. Palmieri στ. 1156. 3. Γ' σσ. 138 - 41.

4. Ehrhard παρὰ Κρουμπάχερ: Ἱστορ. Βυζ. Λογ. Α' σσ. 314 - 7, τοῦτον ἀκολουθεῖ ὁ Λάμπρος NE 9, 1912, σ. 410 καὶ 15, 1921, σ. 170, χρονολογῶν καὶ κείμενα ἐκ τῆς τοιαύτης ἐσφαλμένης προϋποθέσεως.

5. L. Petit: Echos d'Orient V, 1901, σσ. 93 - 4, ὅπου καὶ πληροφορία περὶ τοῦ Νείλου Καβάσιλα († 1361) ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, θείου καὶ προκατόχου τοῦ Νικολάου, ὁμοίως ἀποθανόντος πρὶν ἢ λάβῃ κατοχὴν τοῦ θρόνου. Πρβλ. καὶ F. Vernet: Cava-silas Nicolas ἐν Dict. de Théol. Catholique II, 1910, στ. 1292 - 5.

Σημειωτέον, ὅτι καὶ Σηλαιώτης τις, δι' οὗ ἔλαβεν ὁ Βρ. ἐπιστολὴν τοῦ Βασιλέως, εἰς ἣν ἀπαντᾷ (Γ' σσ. 157 - 9), ἂν ταυτίζεται πρὸς τὸν ἐν N.E. 15, 1921, σ. 169 ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Πεδιασίμου ἀναφερόμενον Σηλαιώτην, πρέπει ν' ἀνήκῃ εἰς τὰ μέσα τοῦ 14. αἰ.

6. Τὸν L. Petit διέφυγε τὸ χωρίον τοῦ Γ. Φραντζῆ ἐκδ. Bonn (II, 5) σσ. 139 - 40, τὸ σχετικὸν μὲ τὴν ὁσιωτάτην Θωμάϊδα «καὶ μετὰ τινα καιρὸν ἀπῆλθεν εἰς Θεσσαλονίκην διὰ τὸ ἐκεῖσε εἶναι τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς Καβάσιλαν ἀρχιερέα» (πρόκειται περὶ τῆς τοῦ Νικολάου).

7. Διάλεξις Α', Α' σ. 407.

8. Τὸ ὅτι ἡ διάλεξις ἐγένετο τῷ 1396 καὶ οὐχὶ τὴν β' ἑκατονταετηρίδα τοῦ 15. αἰών., δὲν συζητεῖται πλέον.

9. Τὰς παλαιότερας μαρτυρίας συνήγαγε καὶ δέχεται ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις Α' σ. δ'.

10. BZ, 1896, σ. 86.

παρὰ μόνον περὶ τῆς ὀριστικῆς του πατρίδος τῆς Ἱερουσαλήμ¹, καὶ λέγει μὲν περὶ τῆς Πόλεως « τοῦ... ἡμετέρου γένους τὸ ἔδαφος »², ἀλλὰ διὰ τῆς λ. γένους ἐν προκειμένῳ ἔννοεῖ ὅτι ἡμεῖς σήμερον διὰ τῆς λ. Ἔθνος, δηλαδὴ τοὺς Ἑλληνας³. Ὁμοίως τὸ προσαγόμενον ὡς ἐπιχείρημα « ἡμᾶς εἰς τό τε παρήγαγε καὶ ἡλικίας καὶ γνώσεως καὶ παιδείσεως »⁴ θὰ εἶχεν ἀξίαν, ἂν ὁ Βρυέννιος δὲν ὠμίλει διὰ τοῦ πληθυντικοῦ ἀφορῶν εἰς τοὺς ἀκροατάς του, ἀλλὰ περὶ ἑαυτοῦ.

Ὅτι δὲν εἶναι Κωνσταντινουπολίτης οὐδὲ μεσόγειος ὁ Βρυέννιος ἀλλὰ νησιώτης, πληροφοροῦμεθα ἐκ τοῦ λιβέλλου τοῦ Μανουὴλ Καλέκα, ὁ ὁποῖος, διὰ νὰ ψέξη τὴν μόρφωσιν καὶ τὸ ἦθος τοῦ Βρυεννίου, ἔγραψε κατ' αὐτοῦ: « πατρίδα μὲν νησιδία λυπρὰ προβαλλόμενος, Κέρκυράν φασιν ἢ Κάρπαθον, ἐλευθερίων δὲ λόγων οὐ μετασχών, οὐκ ἔχων οὐ τόπον, οὐ χρόνον, οὐ διδάσκαλον ἀποδείξει, χθὲς μὲν καὶ πρόην πόλιν ἀμείβων ἐκ πόλεως, ὡς ἀνδράποδον »⁵. Καὶ αἱ μὲν περὶ μορφώσεως ὑβρεῖς τοῦ Καλέκα διαψεύδονται ἐκ τῶν πραγμάτων, ἡ ἀνυπαρξία δὲ διδασκάλου ἐπιφανοῦς⁶ δὲν ἠμπόδισε τὸν Βρυέννιον, ὅπως μετὰ ταῦτα τὸν Σχολάριον, νὰ γίνουιν κάτοχοι εὐρείας σοφίας. Ἄλλὰ νομίζω ὅτι θὰ ἦτο δύσκολον νὰ κατηγορήσῃ τὸν Βρυέννιον ὁ Καλέκας ὡς μὴ Κωνσταντινουπολίτην, διότι αὐτὸ τοῦ ψέγει μὲ τὰ « νησιδία λυπρὰ προβαλλόμενος », ἐὰν ἦτο γνωστὴ ἢ ἐν τῇ βασιλευσῆσι εἶξα του καὶ γέννησις.

3. Ἐπειράθησαν νὰ ταυτίσουν τὸν Ἰωσήφ Βρυέννιον πρὸς ἄλλον τινὰ Ἰωσήφ τὸν Βλαδύντερον λεγόμενον⁷. Ὁ συσχετισμὸς οὗτος ἐκλονίσθη ἤδη⁸, παρατηροῦμεν ἐν τούτοις ὅτι γίνεται ἀκόμη παραδεκτός⁹. Ὁφείλεται βέβαια εἰς, παρελθοῦσαν, ἃς ἐλπίζωμεν, τακτικὴν φιλολογικὴν νὰ ταυτίζωνται δύο ἄγνωστοι διὰ νὰ καθίστανται, διὰ τῆς αὐξήσεως τῶν περὶ αὐτῶν εἰδήσεων, γνωστότεροι! Ἐὰν ὁ Βρυέννιος ἦτο ὁ Βλαδύντερος, ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ πρὸς τρίτον πρόσωπον Ἰωάσαφ, Μέγαν Πρωτοσύγκελλον, ὅπερ ἐτιμήθη διὰ τοῦ ἀξιώματος

1. « Πόλις ἡμῶν πέφυκεν ἀληθῆς ἢ ἄνω Ἱερουσαλήμ ». Α' σ. 7' (πβλ. καὶ Β' σ. 40).

2. Β' σ. 274, πβλ. Α' σ. ε'.

3. Πβλ. « καὶ τὴν πίστιν καὶ τὸ γένος » (Α' σ. 482 = καὶ τὴν ὀρθόδοξον θρησκείαν καὶ τὴν [ἑλληνικὴν] καταγωγὴν).

4. Α' σ. ε', Β' σ. 276.

5. Mercati: Notizie, σ. 466.

6. Ἀναλόγου πρὸς τὸν Κυδώνην εἰς τὸν ὁποῖον ἐμαθήτευσεν ὁ Καλ.

7. Ph. Meyer BZ V, 1896, σ. 86 καὶ 86 σημ. 1. Κακῶς ὁ Palmieri θεωρεῖ τὸν Βούλγαριν ὡς πρῶτον ταυτίσαντα τὸν Βρ., πρὸς τὸν Βλαδ., Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1157.

8. Ὁ Palmieri: Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1157 παρετήρησεν ἤδη ὅτι ὁ ταυτισμὸς οὗτος ἀπέχει τοῦ νὰ τύχη ἐπιδοκιμασίας, καὶ ἔχει τὴν ἀξίαν μᾶς ἀπλῆς ὑποθέσεως.

9. Ὁ Cammelli: Correspondance de D. Cydonès Paris 1930 σ. 204 ἐμμένει εἰς τὸν ταυτισμὸν. Τοῦτ' αὐτὸ καὶ ὁ Brehier Dict. d'Hist. et de Géogr. Eccles. 1938, ὁ ὁποῖος ἀποστέλλει γέροντα τὸν Βρυέννιον εἰς Κωνσταντίαν (1416) καὶ Φλωρεντίαν (1825).

τούτου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Παλαιολόγου καὶ ἐστάλη ὡς πρέσβυς εἰς τὸν πάπαν Μαρτῖνον¹. Ἄλλ' ὁ Βλαδύντερος οὗτος, Πλατυντέρης δηλονότι², εἶναι ὄλως διάφορον πρόσωπον, ὡς εὐθὺς ἀμέσως θέλει δειχθῆ³.

Ἡ περικοπὴ τοῦ Συροπούλου ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη ἡ παρανόησις ἔχει οὕτω: « ἐπεὶ γοῦν χρόνοι παρῆλθον ἐγγὺς τριάκοντα, ἐν οἷς οὔτε γράμμα, οὔτε πρέσβυς εἰς τὸν πατριάρχην δὲν ἐστάλη, ἀλλ' οὐδ' ἐντεῦθεν ἐκεῖσε: ἀπὸ γὰρ τῶν ἡμερῶν τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ [1378—1389] καὶ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κύρου Νείλου [Ἰούnius 1379—1388], οὐδεὶς ἦλθεν ἐκεῖθεν, ἀλλ' οὐδ' ἐντεῦθεν τὸ περὶ ἐνώσεως ἐκινήθη· ὁ γὰρ καὶ περὶ τὰ τέλη τῆς πατριαρχείας τοῦ Μαθαίου [1397—1410] ἐλθὼν ἐκεῖθεν κύρος Μανουὴλ ὁ Χρυσολωρᾶς... »⁴. « ... ἀντιγράφουσι τοίνυν ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης [Ἰωσήφ] τῷ πάπᾳ [Μαρτίνῳ Ε' 1417—1431]... στέλλονται γοῦν τὰ τοιαῦτα γράμματα πρὸς τὸν πάπαν μετὰ τοῦ Βλαδυντέρου, τοῦ γεγονότος ὕστερον μοναχοῦ, καὶ Ἰωσήφ μετονομασθέντος, ὃς ἦν ἐκ τῆς Πελοποννήσου, τὴν λατινικὴν πεπαιδευμένος διάλεκτον, καὶ ἀκόλουθος ἐγεγόνει τῷ Εὐδαιμονοῖ Ἰωάννῃ: ἃ καὶ δεξιόμενος ὁ πάπας ἔστειλε πάλιν ἕτερα τῆς προτέρας ἐχόμενα διανοίας: καὶ πάλιν ἕτερα ἐντεῦθεν [ἐκ Κων]λεως] ἐγράφησαν, καὶ ἐστάλησαν πρὸς ἐκεῖνον »⁵.

Φανερόν εἶναι ὅτι ὁ Ἰωσήφ Βλαδύντερος ἦτο ἀκόλουθος τῷ Εὐδαιμονοῖ Ἰωάννῃ εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ Βρυέννιος ἐτέλει ἄλλα ἔργα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, διδάσκων καὶ ὀδηγῶν καὶ οὐκ ἀκολουθῶν. Εἶτα ὁμοίως εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Βλαδυντέρου εἰς Ρώμην ἐγένετο μετὰ τὴν 30 Σεπτεμβρίου 1420, ὅτε ὁ Μαρτῖνος Ε' εἰσήλθεν εἰς Ρώμην⁶, δὲν εἶχε δὲ ἀκόμη ὁ Βλαδύντερος οὗτος ἀσπασθῆ τὸν μοναχικὸν βίον. Ἀλλὰ περὶ τοῦ Βρυεννίου ἤδη ἀπὸ τῆς εἰς Κρήτην διαμονῆς αὐτοῦ εἶναι μεμαρτυρημένον ὅτι ἦτο μοναχός, καὶ ἄτοπον θὰ ἦτο νὰ παροραθῆ ἡ ιδιότης του αὕτη, τεσσάρων ἢ πέντε δεκαετηρίδων ἐκκλησιαστικῆ δρᾶσις καὶ τὰ ἐν Κων]λει ἀπονεμηθέντα αὐτῷ ὀφφίκια, ἀπλῶς καὶ μόνον χάριν τοῦ ἀτυχοῦς ταυτισμοῦ.

1. Γενν. Ἀραμπατζόγλου: Φωτίειος Βιβλιοθήκη Β'. Κων/λις 1933, σ. 98. Sguroyulos: Vera Historia σ. 15 (τμ. Β' κεφ. 10). Οὗτος ἡγούμενος τῆς μονῆς Προδρόμου διατελῶν, ἐστάλη ἀντὶ τοῦ ἀρνούμενου νὰ μεταβῆ ἡγούμενος τῶν Μαγκάνων.

2. Ἰωάννης Πλατυντέρης ἱερεὺς ἀπαντᾷ ἐν ἐγγράφῳ: Acta et Diplomata 1, σ. 534.

3. Περβλ. καὶ Mercati: Notizie σσ. 473—84: Briennio, Bladintero, Eudemonojanni, Crisobergi. Come vennero a Roma i manoscritti dei Crisobergi e del Caleca.

4. Sguroyulos: Vera Historia σ. 5 (τμήμα Β' κεφ. 3).

5. Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 6 (τμήμα Β' κεφ. 8).

6. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Βλαδυντέρου ἐγένετο πρὸ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀμηρᾶ πολιορκίας τῆς Κων]λεως, γενομένης τῷ 1422, τῆς περιγραφομένης ὑπὸ Ἰωάννου Καναγοῦ, περὶ ἧς ὁ Συροπούλος ὀμιλεῖ ἐν τῷ 10ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Β' Τμήμ. Τοὺς εὐχαριστηρίους ἐπὶ τῇ διασώσει τῆς Πόλεως καὶ πανηγυρικοὺς ἐξεφώνησεν ὁ Βρυέννιος!

4. Καὶ τὸ ἐπώνυμον Βρυέννιος εἶναι ἀπλοῦν παρωνύμιον καὶ ὄχι πατρώνυμον, ἐπομένως ὁ Ἰωσήφ δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν γνωστὴν αὐτοκρατορικὴν οἰκογένειαν¹. ὁμοίως ἀγνωστον εἶναι ὑπάρχη σχέσις τις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ δύο ἐτέρων συγχρόνων περιήτου Βρυεννίων, τοῦ μουσικοῦ Μανουήλ² καὶ τοῦ Μιχαήλ³.

Ὁ ἴδιος λέγει διὰ τὸν ἑαυτὸν του: «*Ἐνθεν τοι τῆς τύχης, καίτοι τ' ἄλλα ἀκλεῶς ἐσχηκότα*»⁴.

Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ ἐπωνύμου Βρυέννιος, παρατηρῶ ὅτι εἷς τινὰς κώδικας ὁ Ἰωσήφ φέρεται Βριγένης, ἐπομένως αὐτὴ θὰ ἦτο ἡ λαϊκὴ ἔκφορὰ τοῦ ἐπωνύμου. Καὶ ὁ Μανουήλ ἀναφέρεται εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου⁵ βραχὺ χρονικὸν Βρυένης. Ὅτι δ' ἐσήμαινε ὁ βριγένης (= ὁ ἔχων εὐρείαν γενειάδα) δὲν μοῦ φαίνεται ἀπίθανον. Οἱ παλαιοὶ ὅμως ἤθελον νὰ δώσουν ἄλλην ἔννοιαν εἰς τὴν λέξιν. Ἐπίγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλον «*Στίχοι παλαιοὶ*»⁶, λέγει:

*Βρύειν ἐννοίας κἄν δέδωται καὶ ἄλλοις
οὐχ ἦτιον σοὶ γε, ὦ Ἰωσήφ, δωρεῖται,
θητῶ γε ὄντι, ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων,
ἐνθεν καὶ τοῦπώνυμον ἔχεις ἐνδίκως.*

Ἄλλὰ τὸ βρύειν ἐννοίας = βρυέννιος, ἐφευρέθη βεβαίως ἐκ τῶν ὑστέρων.

γ' Μόρφωσις

1. Κατὰ Καλέκαν ὁ Βρυέννιος δὲν ἠδύνατο «*διδάσκαλον ἀποδεῖξαι*»· ἀλλὰ τὸ ἦτο μοναχὸς τῆς τῶν Στουδίου μονῆς ἀποδεικνύει ὅτι ἐκεῖ

1. Εἰς τὰς ἐπιστολάς ὑπογράφεται: «*Ἰωσήφ, ὃν τὴν ἐπίκλησιν ἢ φήμη Βρυέννιον οἶδε καλεῖν*» (Γ' σ. 131) «*Ἰωσήφ, ὃ Βρυέννιος τὸ ἐπώνυμον*» (Γ' σ. 162), «*ὃν ἢ φήμη ἐκ νέου (= ἐκ νεότητος) Βρυέννιον Ἰωσήφ ἐγγώρισεν*» (Γ' σ. 128) «*Μοναχὸς Ἰωσήφ, ὃν διὰ τὸ γνώριμον*» (= πρὸς διάκρισιν) «*οἱ πολλοὶ Βρυέννιον γράφουσιν*» (Γ' 143) «*οὗ Βρυέννιος ἢ ἐπίκλησις*» (Γ' σ. 145).

2. Ὁ Μανουήλ οὗτος ἔγραψεν «*ἀρμονικῶν βιβλίον τρία*» σωζόμενα διὰ διαφόρων κωδίκων, καὶ ἐν τῇ διαθήκῃ του ὁ Ἰωσήφ, μεταξὺ τῶν βιβλίων ἅτινα ἀφίνει εἰς τὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ναὸν καταλέγει «*βιβλίον ἄλλο ἐν, ἢ μουσική, Μανουήλ Βρυεννίου, Πτολεμαίου ἀρμονικῶν βιβλία τρία...*» Περβλ. Παπαδ. Κεραμεύς: *Varia Graeca Sacra* σ. 296.

Ἐπιστολὴ Μιχαήλ Γαβρᾶ (Μανουήλ) Βρυεννίῳ ἐν κώδικι Marc. 446 κατεγράφη ὑπὸ Σπ. Λάμπρου: *NE* 12, 1915, σ. 431 ἀρ. 9.

Εἰδησις περὶ συλλήψεως τοῦ ἀρχοντος Μανουήλ Βρυένη (sic) τῇ 28 Ὀκτωβρίου 1371 ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Σπ. Λάμπρου: *Βραχέα Χρονικά* Ἀθ. 1932, σ. 81.

3. Περὶ Μιχαήλ Βρυεννίου ἀναγινώσκω: «*ἀδελφὸς ἴσως Μανουήλ τοῦ Βρυεννίου, ἤκμαζε περὶ τὸ ἔτος 1340. Ἐν χει/φφ τῆς τῶν Παρισίων δημοσίας Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθ. 1267 ὑπάρχει σύγγραμμα τοῦ Βρυεννίου τούτου Περὶ τῆς Ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ Λατίνων*». Ἀνδρ. Δημητρακοπούλου: Ὁρθοδ. Ἑλλάς, ἐν Λειψίᾳ 1872, σ. 76.

4. Γ' σ. 144.

5. Ἐνθα ἐν σημ. 2.

6. Ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου Γ' σ. 18'.

καὶ θεολογικῆς καὶ θύραθεν μορφώσεως μεγάλης ἡδύνατο νὰ τύχη, χωρὶς νὰ προσκολληθῆ εἰς τινὰ τῶν κοσμικῶν ἐν Κων)λει. Ὅτι ἡ παιδείσιν του δὲν ἦτο παιδείσιν εὐρωπαϊκῆ, εἰς τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν διαλεκτικὴν θεολογίαν δηλονότι τῶν περιφῆμων σχολῶν τῆς Δύσεως, οἷα ἡ παρισινή, ὁμολογεῖ γέρον καὶ ὁ ἴδιος, γράφων ἐν τῇ Γ' διαλέξει (11 Νοεμβρ. 1423) «*ΙΩΣΗΦ... πῆν ἀξιῶ σου¹ τὴν ἀρετὴν μακροθύμως καρτερῆσαι μέχρι τέλους τοῦ λόγου καὶ μὴ συγχρῶς δυσχεραίνειν, τῷ ἀσυνήθει καὶ ξένῳ τῆς ἡμῶν προφορᾶς, ἐκεῖνο σοφῶς διακρίνων, τὸ καὶ πρόδηλον ἄπασιν, ὡς οὐδεὶς ἡμῶν τῶν ἐνταῦθα, ἐν τοῖς Ἰταλίαις, ἢ τοῖς ἐν ταῖς Γαλλίαις, ἢ τοῖς ἐν Βρετανίᾳ παιδευτηριοῖς ἐξέμαθε καὶ γεγύμνασαι τῶν τῆδε διαλεγομένων τὰς πολυστρόφους μεθόδους, ἵνα σοι κατ' ἐκείνας ἐριστικῶς διαλέξῃται ἕκαστος δὲ ἀπλῶς ὁ πιστεύει ἐξαγγέλλει ὡς δύναιται*»².

Ἐξ ἄλλου ὁ Σχολάριος ρητῶς μαρτυρεῖ ὅτι «*καλῶν διδασκάλων ἀριστος μαθητῆς*» ἐγένετο ὁ Βρυνένιος³.

2. Ἡ γραμματικὴ μόρφωσις τοῦ Βρυνενίου δὲν ἔχει ἀνάγκην ἄλλην ἀποδείξεως ἀπὸ τὴν ὀρθὴν, πλουσίαν καὶ ἔγκαιρον χρησιμοποίησιν τοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἄλλ' ὁ γράψας τὸ προταχθὲν βιογραφικὸν σημείωμα, παρετήρησεν ἤδη ὅτι ὁ Βρυνένιος «*καὶ περὶ Γραμματικῆς πολλὰ συνετάξατο*»⁴. Ὅτι τὴν Γραμματικὴν ὑπέταξεν εἰς τὴν Θεολογίαν καὶ χάριν αὐτῆς μνημονεύει πολλάκις φαινομένων τῆς γλώσσης, θὰ ἡδύνατο νὰ πιστοποιήσῃ τις διὰ πολλῶν παραδειγμάτων. Προχείρως σημειῶ ἐδῶ ὅτι ἐπραγματεύθη περὶ τῆς ἐπταπλῆς σημασίας τοῦ α⁵, περὶ τοῦ ὅτι ὁ σύνδεσμος καὶ ἀντὶ τοῦ ὅτι κεῖται⁶, ὅτι δι' Υἱοῦ = μετὰ τοῦ Υἱοῦ, σὺν τῷ Υἱῷ, ἀναπτύσσει εἰς τὸν λόγον δέκατον⁷, ὅτι ἡ διὰ σημαίνει ἅμα ἐρμηνεύει ἐν λόγῳ ἑνδεκάτῳ⁸ κλπ. κλπ.

Ἐνδεικτικῆ τῶν γραμματικῶν τοῦ Βρυνενίου εἶναι καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν περαιτέρω ἀνακοινομένη ἐπιστολὴ Ἰωσήφ τοῦ Φιλάργη.

3. Ἡ θεολογικὴ μόρφωσις τοῦ Βρυνενίου πιστοῦται ἐξ ἀπειραρίθμων παραπομπῶν εἰς τὴν Παλαιάν, τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ νὰ ἀποδείξῃ π.χ. ὅτι ἡ ἐν τῷ Θαβωρίῳ παραδειχθεῖσα χάρις ἀκτιστος, ἐπικαλεῖται δεκαεπτὰ μαρτυρίας: Ἐφραὶμ ὁ Σῦρος, Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος, Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, Κοσμάς ὁ Ἁγιοπολίτης, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, ὁ μέγιστος Μάξιμος, Κύριλλος ὁ τῆς Ἀλεξάνδρου, ὁ Νύσσης Γρηγόριος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ θεολόγος Γρηγόριος, ὁ Μέγας Βασίλειος, Ἀθανάσιος, Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, καὶ οἱ ἀπό-

1. Τοῦ ξένου πρέσβεως, μεθ' οὗ συνδιαλέγεται.

2. Α' σ. 454.

3. Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 12.

4. Γ' σ. ε'.

5. Β' σ. 193.

6. Β' σ. 237.

7. Α' σ. 174 ἐξ.

8. Α' σ. 195 ἐξ.

στολοι Ἰωάννης, Πέτρος καὶ Παῦλος εἶναι οἱ οὗς ἐπικαλεῖται ὁ Βρ.¹ Ἄλλοῦ δ' ἄλλους μνημονεύει ὡς τὸν Δωρόθεον, Θεοδώρητον Κύρου, πρακτικὰ Συνόδων κ. ἄ. μαρτυρίας. Διὰ τὴν χρῆσιν τῆς αὐθεντίας τῶν Πατέρων λέγει ὁ Βρηνένιος: «οἱ πάλαι τῆς ἀληθείας διδάσκαλοι πρὸς τὰ δοχεῖα εἶναι τοῦ Πνεύματος, ἐκ τοῦ ἐν αὐτοῖς ὑπερβλύζοντες ἐλάλουν τε καὶ συνέγραφον, ἡμεῖς δὲ ἐξ ὧν ἔνθεν κἀκεῖθεν ὑποκλέπομεν καὶ συζώομεν²».

Ἀκόμη τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ἐκλέγεται ὡς ὁ θεωρητικὸς τῆς ὀρθοδοξίας διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τὰς λατινικὰς πλάνας εἰς στιγμὰς κρίσιμους, ὅπως τῷ 1421, ὅτε δι' εἴκοσι καὶ μιᾶς ὁμιλιῶν ὑπερήσπισε τὸ σύμφωνον πρὸς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν δόγμα περὶ τῆς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἢ μετὰ ταῦτα, ὅτε ἀντιμετωπίζει τοὺς ξένους ἀπεσταλμένους, πείθουν ὅτι ἡ μόρφωσις τοῦ ἡτο παρὰλληλος πρὸς τὰς φυσικὰς αὐτοῦ ἰκανότητας, τὴν εὐστροφίαν, τὴν ἐτοιμότητα, τὸ πειστικόν, τὸ μεγαλοπρεπές, τὴν ἐνάργειαν καὶ πλούσιον ρητορικὸν καὶ διαλεκτικὸν ἄλγαντον.

4. Περὶ τῆς γνώσεως τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν θὰ σημειώσω ὀλίγα τινά, ὅσα ὑπέπεσαν εἰς τὴν ἀντίληψίν μου: Καὶ στίχον τοῦ Ὀμήρου μνημονεύει ἐκ τῆς Ἰλιάδος Z 146 ἐξ.³ καὶ ψευδοπλατωνικοῦ χωρίου ἐκ τοῦ διαλόγου «Ἀξιόχως» (σ. 336)⁴, καὶ εἰς ἐπίρρωσιν τῶν λεγομένων του «Καὶ εἶγε Ἡσιόδω πειστέον, μὴ ἔωλον εἶναι διατεινομένω τὴν Φήμην, ἦντινα λαοὶ πολλοὶ φημίζουσι»⁵ (Ἔργα 760 - 4), καὶ στίχους ἐκ τραγῳδίας⁶, τὰς Φοινίσσας τοῦ Εὐριπίδου 163 ἐξ. καὶ ρητὸν ἐκ Θεοκρίτου τινὸς⁷ καὶ τοὺς ἱατροὺς τοὺς πρὸς κάμνοντας εἰσιόντας λέγει «Ἰπποκράτους φέρειν μεθ' ἐαυτῶν, ἢ Γαληνοῦ βιβλίον, ἢ Ἀετίον...»⁸. Καὶ παραδείγματα πατριωτισμοῦ τῶν ἀρχαίων: «εἰ προνοῆ τῶν ἰδίων, καὶ τῶν κοινῶν προνοήθητι, καὶ μάλιστα τῆς πατρίδος· οὕτω γὰρ Περικλῆς καὶ Θεμιστοκλῆς καὶ Ἀλκιβιάδης, καὶ Κίμων, Ἐπαμεινώνδας τε καὶ Ἀνκοῦργος καὶ πάντες οἱ τῶν Ἑλλήνων ἐξαιρέτοι, τῶν ἰδίων ἐπεμελοῦντο πατρίδων... ὅθεν οὕτω πρατιόντων, ἴσαντο μὲν αἱ Ἀθῆναι, ἴσαντο δὲ Σπάρτη, ἴσαντο Θῆβαι, ἴσαντο αὕτη ἢ ἡμετέρα Μητρόπολις, ὡς ἴσασθαι ταύτας ἐχρῆν»⁹.

5. Περὶ τῆς λατινομαθείας τοῦ Βρηνένιου δὲν θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν σήμερον πολλά. Μολονότι «Ἠρμήνευσε καὶ ἀπὸ τῆς τῶν Λατίνων σοφίας καὶ γλώττης εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πολλὰ βιβλία»¹⁰, οὐδὲν τούτων, καθόσον γνωρίζω,

1. Β' σ. 113.

2. Α' σ. 411.

3. Β' σ. 296.

4. Β' σ. 295.

5. Γ' σ. 142.

6. Γ' σ. 143.

7. «Θεόκριτος ἐρωτηθεὶς διατὶ οὐ συγγράφει «ὅτι» εἶπεν «ὡς μὲν βούλομαι, οὐ δύναμαι, ὡς δὲ δύναμαι, οὐ βούλομαι». Στοβαίου Ἄνθ. ΚΑ', 10 (I σ. 317 Meineke). Πρβλ. καὶ Ἀδ. Κοροῦνη Ἄτακτα τόμος Γ' σ. 204. Ὁ Müller ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν FIG τόμ. Β' δὲν ἀναφέρει τὸ ἀπόσπασμα.

8. Β' σ. 283.

9. Β' σ. 278.

10. Γ' σ. ε'.

ἑσώθη. Ἡ λατινομάθεια κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο ἀκόμη σπανία. Μετὰ Μάξιμον τὸν Πλανούδην, λατινικὰ γνωρίζει ἄριστα ὁ Δ. Κυδώνης καί, φυσικά, ὁ Καλέκας. Αἱ παραπομπαὶ τοῦ Βρ. εἰς πατέρας τῆς Δ. Ἐκκλησίας γίνονται εἰς μετάφρασιν. Ἐναφέρει τὸν Κελεστίνον Ρώμης¹, ἐπανελημμένως δὲ τὸ «Περὶ τριάδος» τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου², τὸ ὁποῖον εἶχε μεταφράσει πρὶν ὁ Μ. Πλανούδης (Patr. Gr. 147, στ. 1111-30). Ἀπὸ τὸν Βρ. ἐπαινεῖται τοῦ Δημ. Κυδώνη «ἡ περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ῥωμαίων φωνῆς πρὸς τὴν Ἑλληνα γλῶτταν ἀκρίβεια»³. Ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Εὐαγγελίου, ἐπικαλεῖται χωρίον τοῦ Αὐγουστίνου λέγοντος «ὥσπερ τῶν παλαιῶν βιβλίων ἡ πίστις ἐκ τῶν ἐβραϊκῶν κωδίκων κατὰ παραθέσειν δοκιμάζεται, οὕτω τῶν νέων⁴ ἡ ἀξιοπιστία, τὴν τῶν Γραικῶν βιβλίων στάθμην ἐπιζητεῖ»⁵. Καὶ ἄλλην κρίσιν σημειῶ ἐναυθῆτα: «Ἡ τῶν Λατίνων γλῶττα... διὰ στενότητα ἐαυτῆς... τὸ τῆς οὐσίας ἅμα καὶ τὸ τῆς ὑποστάσεως ὄνομα, οὐ δύει, καθάπερ ἡ Ἑλλην, ἀλλ' ἐνὶ οὕτω λεγόμενον παρ' ὑμῶν, ἡ σουμπστάντζια substantia μόνον σημαίνει ὄνομα»⁶.

δ' Σχέσεις

1. Τὰ τῆς ζωῆς τοῦ Βρυννίου μέχρι τοῦ 1396 περίπου εἶναι σκοτεινὰ. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Καβάσιλαν φαίνεται ἤδη ζήσας ἐν Κων/λει, ταξιδεύων ὅμως καὶ ἀπὸν ἐκ τῆς βασιλευούσης, πρὸς τὸν σοφὸν δὲ Νικόλαον γραφει ὡς ὀφειλέτης: «Ἄλλ' ὥσπερ παρὼν σοι μέγα τι καὶ ἄφατον εἰς εὐφροσύνην ὀνάμην, οὕτω καὶ ἀπὼν σοῦ τῆς μνήμης παραπολαύσομαι»⁷. Ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας του πρὸς τὸν ἡγούμενον τῶν Στουδίου Εὐθύμιον, φαίνεται ὅτι τὴν προσωπικότητα αὐτὴν τῆς πρώτης τῆς βασιλευούσης μονῆς εἶχε γνωρίσει ὁ Βρυνένιος πρὸ τῆς εἰς Κρήτην ἀποστολῆς του: «Πείθομαι δὲ καὶ ἐμαντῶ (ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἀρετῶν τοῦ Εὐθυμίου), ὡς μᾶλλον τῶν ἄλλων τὴν ἐμὴν ὄψιν κτησάμενος μάριτρο»⁸. Ὅτι ἔγραφε μακρόθεν (ἐκ Κρήτης πιθανώτατα) φαίνεται ἐκ τοῦ χωρίου «Καὶ σου πρὸς τὸν ἴμερον πάλιν τῆς συντυχίας οὐκ ὀλίγος καθέστηκα καὶ εἰ οἷόν τε ἦν Δαιδάλω περιτυχεῖν, ἢ πιεροῖς Ἰκάρου κουφίεσθαι, συνεχῶς ἂν ἐφοίτων αὐτόθι, τοῦ βλέπειν σε τὸν ποθοῦμενον»⁹.

Ὅτι ὁ Βρυνένιος ἐπολέμει τοὺς βαρλααμιστὰς καὶ ἠκολούθει τοὺς ἡσυχαστάς, δείκνυται βέβαια καὶ ἐκ τῆς διὰ δύο λόγων ὑπερασπίσεως τοῦ ὅτι ἄκτιστον τὸ ἐν Θαβωρίῳ φῶς¹⁰, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ θαυμασμοῦ του πρὸς τὸν Νικ.

1. Α' σ. 142. 2. Α' σ. 448, Α' σσ. 280-1, Α' σσ. 304-4. 3. Γ' σ. 135.

4. Καινῆς Διαθήκης. 5. Α' σ. 280. 6. Α' σ. 448. 7. Γ' σσ. 138-9.

8. Γ' σ. 142. 9. Γ' σ. 143.

10. Β' σσ. 112-40: «ὅτι καὶ ἡ θεία ἐνέργεια, καὶ τοῖς ἀξίοις θεωρουμένη ἑλλαμψις καὶ ἡ ἐν τῷ Θαβωρίῳ παραδειχθεῖσα χάρις ἄκτιστος» καὶ Γ' σσ. 25-36: εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν «ὅτι τὸ φανὲν ἐν τῷ Θαβωρίῳ φῶς ἄκτιστον, αἰδίον, καὶ δόξα ἐστὶ τῆς θεότητος».

Καβάσιλαν, ὃν διακρίνει «*διὰ τὴν ἐν τῇ πίστει ὀρθότητα*»¹, καὶ ἐκ τῶν σχέσεών του πρὸς Θεόδωρον τὸν Μελιτινιώτην², μέγαν σακελλάριον τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἀρχιδιάκονον καὶ διδάσκαλον τὰ θεῖα³, ὑπογράφαντα τὴν καταδίκην Προχόρου τοῦ Κυδῶνη⁴.

Ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου μακρὰν τῆς Κων)λεως: «*ἀλλὰ καὶ τὸ διεῖργον μεταξὺ πολλῶν πάντως διάστημα*»⁵ καὶ ὑπαινίσσεται γενναίαν τινὰ ἐπίθεσιν τοῦ Θ. Μελιτινιώτου κατὰ τῶν ἀντιθέτων: «*Χάριν δὲ ἔσχον ὅτι πλεῖστον Θεῶ, πυθόμενός σε γενναϊότατα τοῖς ἐναντίοις ἀντιταξάμενον*»⁶.

2. Ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Βρυεννίου, ἃν καὶ περιορισμένης ἀριθμητικῶς καὶ ἀπεχούσης κατὰ λόγον χρόνου, καταφαίνονται αἱ λαμπραὶ σχέσεις τοῦ ἀνδρός. Ἐκτὸς τῶν ἡδῆ μνημονευθέντων, ἀλληλογραφεῖ πρὸς Πατριάρχας ἤτοι: τὸν Οἰκουμενικὸν Ἀντώνιον⁷ (1389-90, 1391-97), τὸν Ἀλεξανδρείας Μᾶρκον⁸, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισε ταξιδεύοντα (μέσω Κρήτης;) πρὸς τὴν βασιλεύουσαν: «*Ἐγὼ σου τῇ μεγαλοπρεπεῖα φιλωθεῖς, ὅτε τὴν εἰς τὴν βασιλίδα πορείαν ἐστέλλου*»⁹, τῶν Ἱεροσολύμων Δωρόθεον¹⁰ πρὸς ἀρχιερεῖς οἷος ὁ Ἡρακλείας Ἀντώνιος¹¹, ὁ Μητροπολίτης Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας Φώτιος¹², ὁ (χωροεπίσκοπος ὑπὸ λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον) Ἀμμοχώστου Κύπρου Μακάριος¹³, καὶ πρὸς σοφούς, οἷος ὁ Μανουὴλ Πόθος ἐν Λακεδαίμονι¹⁴ καὶ ὁ Μανουὴλ Ὀλόβολος ἐν Θεσσαλονίῃ¹⁵ κᾶ. Ἰδιαιτέρως ἀξίζει νὰ σημειώσω ἐνταῦθα τὴν ἐπιστολὴν του «*τῷ μεγάλῳ χαρτοφύλακι τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγ. Ἐκκλη-*

1. Γ' σ. 140.

2. Ἡ σχετικὴ ἐπιστολὴ Γ' 127-8.

3. Λέων ὁ Ἀλλάτιος, ὃν ἀκολουθεῖ ὁ Κρουμπάχερ: "Ενθ' ἄνωτ. Β' σ. 433, θέτει τὴν ἀκμὴν Θ. τοῦ Μ. περὶ τὸ 1361. Ὁ Mercati: Notizie σσ. 172-3, 189, τὸν θέλει γεννηθέντα πρὸ τοῦ 1320, καὶ διατελοῦντα 1360-1388 διευθυντὴν τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας «*διδάσκαλον διδασκάλων*» εὐρίσκων αὐτὸν διαφοροτρόπως ὑπογραφόμενον.

4. 5 Ἀπριλίου 1368. Ὁ Πρόχορος ἀπέθανε τὸ αὐτὸ ἔτος καὶ δὲν ἤξιώθη ἀκολουθίας νεκρωσίμου καὶ ταφῆς χριστιανικῆς. Ὁ εἰς τὸ Συνοδικὸν παρενθεθεὶς ἀναθεματισμὸς τοῦ Κυδῶνη ἐγράφη ἐπὶ μητροπ. Ἀντωνίου (Ἀπρίλ. 1363-1371) τοῦ διαδόχου Νικ. Καβάσιλα εἰς τὸν θρόνον Θεσσαλονίκης. Περὶ τούτων πάντων: Mercati: Notizie σσ. 49, 52-3, 57, 61.

5. Γ' σ. 127.

6. Γ' σ. 128.

7. Ἀνωνύμως Γ' σσ. 146-8.

8. Γ' σσ. 143-5.

9. Γ' σ. 145.

10. Γ' σσ. 136-8.

11. Γ' σσ. 163-7.

12. Γ' σσ. 168-70. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶναι μεταγενεστέρα τῆς κατὰ τὸ 1409 ἀναδείξεως τοῦ Φωτίου εἰς μητροπολίτην.

13. Γ' σσ. 155-7.

14. Γ' σσ. 159-60.

15. Περὶ τοῦ Ὀλόβολου πρβλ. Μ. Treu: Mazaris und Holobolos BZ I, 1892, σσ. 86-97 — τοῦ αὐτοῦ: Manuel Holobolos BZ V, 1896, σσ. 538-59 (ὅπου ἀναδημοσιεύεται καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βρ. πρὸς τὸν Μανουὴλ. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη χρονολογεῖται ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ ἀναφερομένης ἀπουσίας τοῦ αυτοκράτορος Μανουὴλ Παλαιολόγου, ἐπιστρέψαντος, ὡς γνωστόν, τῇ 13 Σεπτ. 1405: «*Ἐν ἔστι μόνον τὸ πάνυ τρύχον καὶ δάκνον ἡμᾶς, ἢ τοῦ κρατίστου καὶ ἀγίου βασιλέως ἡμῶν ἀπουσία καὶ στέργης*» Γ' σ. 162.).

σίας καὶ ἀρχιδιακόνῳ Κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Ὀλοβόλῳ ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων »¹, γραφεῖσαν ἐκ Κρήτης, ὡς συνάγω ἐκ τοῦ ἐπομένου χωρίου: « Πείθει (γάρ) με, ὡς οὐκ ἀνεπίστροφά σοι ἔσται τὰ καθ' ἡμᾶς, πρῶτον μὲν ἢ προευνπάρξασα πρὸς με φιλία τῆς σῆς λογιότητος· εἶτα καὶ συχναὶ ταύτης ἐπαγγελίαι, ἡνίκα ἐξερχομένου μου τῆς Πόλεως ὑπισχνοῦ μηδαμῶς ἐπιλήσασθαι... »², φανερώοντος, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὅτι ὁ Ἰω. Ὀλόβολος συνετέλεσεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νείλου ἀποστολὴν τοῦ Βρυννίου εἰς Κρήτην. Περὶ τῆς γνωριμίας καὶ τῶν προσωπικῶν σχέσεων τῶν δύο ἀνδρῶν μαρτυροῦν τὰ ἐξῆς χωρία: « Ἐγὼ δὲ καὶ ἀκοῇ ὠτὸς ἤκουσά σου, καὶ αὐταῖς εἰδὼν σε ὄψεαι, καὶ λόγον κοινωνῶς ἐγενόμην, καὶ σύνειμί σοι αἰεὶ τῇ ψυχῇ »³ καί: « ἡ προευνπάρξασα πρὸς με φιλία τῆς σῆς λογιότητος »⁴.

Περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Βρυννίου μὲ τὸν Δημ. Κυδώνην καὶ τινὰς λατινόφρονος κληρικούς, γίνεται ἰδιαιτέρως λόγος. Αἱ δὲ σχέσεις του πρὸς τὸν ἱστορικὸν Γεώργιον Φραντζῆν καὶ τὸν Μ. Ἐκκλησιάρχην Σίλβεστρον Συρόπουλον καταφαίνονται ἐκ τῶν προκαταχωρισθέντων ἀποσπασμάτων τῶν Ἱστοριῶν τῶν τελευταίων τούτων⁵.

3. Εἰς ποίαν σχέσιν ἦλθεν ὁ Βρυννίος πρὸς τὸν Μάρκον τὸν Εὐγενικόν; Ἐγένετο παραδεκτὸν⁶ ὅτι ὁ κατόπιν Ἐφέσου ἐμαθήτευσεν παρὰ τῷ Βρυννίῳ ἐν τῇ μονῇ τῶν Στουδίου. Ἡ εἶδησις προέρχεται ἐκ τοῦ βίου του, τοῦ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ του τῇ συνταχθείσῃ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ. Ἄλλ' ὁ βίος παρεδόθη ὑπὸ διαφόρους μορφάς, ἐκτενέστερος εἰς τὸν κώδ. Paris. Graecus 1295⁷, ὅπου ὅμως τὸ περὶ διδασκάλων τμήμα ἐλλείπει, συντομώτερος δ' εἰς ἀγιορειτικούς κώδικας, ἐξ ὧν ἐξέδωκε τὴν ἀκολουθίαν ὁ Louis Petit⁸. Λέγει λοιπὸν ἐκεῖ ὁ κάλλιστα εἰδὼς τὰ περὶ τοῦ ἀδελφοῦ του (κατὰ κόσμον Μανουήλ) Ἰωάννης ὁ Εὐγενικός: « ἀλλὰ διδασκάλοις εὐθὺς προσέρχεσθαι προήγειο τοῖς ἀρίστοις καὶ ἐπισημοτάτοις· ἦσαν δ' οὗτοι πρῶτα μὲν ὁ Χορτασμένος Ἰωάννης, ὁ καὶ τὸν θρόνον ὕστερον τῆς ἐν Σηλυβρία κοσμήσας μητροπόλεως, Ἰγνάτιος μετακληθεὶς... » Δεύτερον δὲ θέτει τὸν Γεώρ-

1. Γ' σ. 131-3.

2. Γ' σ. 132.

3. Γ' σ. 131-2.

4. Γ' σ. 132

5. Πρβλ. ἀνωτέρω σσ. 13-15.

6. p. Venance Grumel: Marc d' Ephèse. Vie — Ecrits — Doctrine. « *Estudis Franciscans* » 36, 1925, σσ. 425—48, Βαρελώνη, σσ. 26, ἐν σ. 3. Ὁ συγγρ. δέχεται ὅτι ὁ Μάρκος ἐμαθήτευσεν παρὰ τοῖς Μανουήλ Χρυσοκόκκῳ καὶ Μακαρίῳ Μακρῷ καὶ ἐπὶ πάντων τῷ Ἰωσήφ Βρυννίῳ. Τὸν Grumel ἀκολουθεῖ ὁ Ε. Παντελάκης MEE ἐν λ. Εὐγενικός Μάρκος.

7. περ. « *Ἀνάπλασις* » ἀρ. 362 (15 Φεβρ. 1905) σ. 9.

8. Acolouthie de Marc Eugénicos archeveque d' Ephèse. *Studi Bizantini* II, 1927, σσ. 193—235, πρβλ. καὶ L. Petit: Marc d' Ephèse ἐν *Dict. de Théol. Cath.* 9, 1926, σσ. 1968—86, ἐν σ. 1969.

γιον Γεμιστόν, καὶ προσθέτει ὅτι ταχέως ὁ μαθητὴς ἀνῆλθεν ἐπὶ τῆς ἔδρας. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὁ Μᾶρκος ἐγεννήθη τῷ 1391 — 1392 καὶ τῷ 1405, δεκατριετὴς ἔρχεται εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ σπουδᾶς, αἱ ὁποῖαι θὰ συνετελέσθησαν κατὰ τὴν ἐπομένην ἑπταετίαν. Ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Βρυνένιος ἀπέρχεται εἰς Κύπρον, διὰ τὴν γνωστὴν ἀποστολὴν, ὅθεν ἐπανακάμπτει τῷ 1412, μεθ' ὀλόκληρον ἑπταετίαν. Καθ' ὅλα λοιπὸν τὰ ἔτη ταῦτα δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι διδάσκαλος τοῦ Μανουήλ. Αἱ σχέσεις των θὰ εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστεραι. Τῷ 1418 ὁ Εὐγενικός ἐκάθη μοναχὸς εἰς Ἀντιγόνην καὶ μετωνομάσθη Μᾶρκος· ἀσφαλῶς δὲ θὰ ἐγνώρισε κατὰ τὴν πρώτην δεκαετίαν τῆς μοναχικῆς του ζωῆς τὸν Βρυνένιον.

4. Ὅλιγα τινα πρέπει νὰ σημειωθοῦν καὶ περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Βρυνένιου πρὸς τὸν λογιώτατον καὶ θεολογικώτατον ἐκεῖνον αὐτοκράτορα Μανουὴλ τὸν Παλαιολόγον, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε νὰ χειρίζεται τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως ὡς δέλεαρ διὰ τοὺς Φράγκους καὶ φόβητρον διὰ τοὺς Τούρκους, καὶ νὰ ἔχη στενοὺς φίλους λογίους οἳοι ὁ Κυδώνης καὶ ὁ Βρυνένιος, ἀντιθέτους κατὰ τὸ δόγμα.

Τόσον ἡ ἀποστολὴ τοῦ Βρυνένιου εἰς Κρήτην ὅσον καὶ ἡ εἰς Κύπρον, διεξήχθησαν βεβαίως τῇ συγκαταθέσει τοῦ αὐτοκράτορος. Εἰς αὐτοκρατορικὴν εὐνοιαν ὀφείλεται μετὰ ταῦτα ἡ ἐν τῇ αὐτῇ θέσις τοῦ Βρυνένιου ὡς ἱεροκήρυκος, ἡ ἐκφώνησις τῶν περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος λόγων αὐτοῦ καὶ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τὸ ὅτι ὁ Μανουὴλ θνήσκων (21 Ἰουλίου 1425)¹ διὰ βασιλικοῦ του προσταγματος τρεῖς ἀφῆκεν ἐκτελεστὰς τῶν τελευταίων του θελήσεων, ἐξ ὧν ὁ πρῶτος ἦτο ὁ πνευματικὸς του, ὁ δευτέρος ὁ Βρυνένιος καὶ ὁ τρίτος ὁ Γ. Φραντζῆς². Καὶ ἐπιστολὴν ἔγραψεν ὁ Βρυνένιος εἰς τὸν Μανουήλ³.

Ὅλιγότερον εὐνοῦς θὰ ἦτο πρὸς τὸν Βρυνένιον ὁ συμβασιλεὺς καὶ διάδοχος τοῦ Μανουήλ Ἰωάννης. Οὗτος πάντως ἐκάλεσε καὶ τὸν Ἰωσήφ εἰς τὴν παλατιανὴν σύσκεψιν διὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως καὶ ἐν Φλωρεντία ἐμνήσθη αὐτοῦ μετὰ σεβασμοῦ ὡς φίλου τῆς ἐνώσεως (ἄλλ' ὄχι τῆς ὑποταγῆς!), καθ' ἃ μᾶς ἐπληροφόρησεν ὁ Συρόπουλος⁴.

ε' Εἰς Κρήτην. Δικαιοφύλαξ, Διδάσκαλος

1. Ὅτε τῷ 1381 ἦλθεν εἰς τὴν τεταραγμένην ἐκ τῶν μακροχρονίων ἐπανάστασεων Κρήτην ὁ Βρυνένιος ἦτο ἀκόμη νέος, εἰσήρχετο δὲ εἰς τὴν ἡλικίαν τῆς ὀριμότητος. Ὁ μοναχὸς οὗτος θὰ εἶχε βεβαίως ἰδιαιτέραν ἐξουσίαν ἐν Κρήτῃ ὅπου ἀντεπροσώπευε τὸν Πατριάρχην. Νομίζω ὅτι ὁ τίτλος τοῦ «δικαιοφύ-

1. Γ. Φραντζῆς, ἔκδ. Bonn σ. 121.

2. Φραντζῆ, Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 124.

3. Γ' σσ. 157-9.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σσ. 4-5.

λακος»¹ θὰ ἦτο τιμητικὸν ἀξίωμα ἀπονεμηθὲν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἰς τὸν Βρυέννιον.

Καὶ περὶ μὲν τῆς ἐν Κρήτῃ διαμονῆς του ἀσχολούμεθα ἐκτενῶς εἰς τὸ δευτερον μέρος τῆς παρουσίας πραγματείας. Θὰ ἠθέλαμεν ὅμως ἐδῶ νὰ διευκρινήσωμεν ζήτημα ἀναγόμενον εἰς τὴν κρητικὴν περίοδον τοῦ Βρυεννίου, δηλονότι τὴν ἀπονομὴν αὐτῷ τοῦ τίτλου τοῦ διδασκάλου,² ἀσχέτου πρὸς διδακτικὰ καθήκοντα³.

Ἡ παλαιότερα μνεῖα τοῦ ἀξιώματος τοῦ διδασκάλου εὐρίσκειται εἰς τὴν γνωστὴν ἐπιστολὴν τοῦ Βρυεννίου πρὸς τὸν ἡγούμενον τῶν Στουδίου Εὐθύμιον, γραφεῖσαν ἐκ Κρήτης («περοῖς Ἰκάρου κομφίζεσθαι⁴): «ἀμέλει μοι καὶ πρὸς τὸν ἐπιτεθέντα τῆς διδασκαλίας τοῦτον ζυγὸν ἀφορῶν, καὶ ἐννοῶν, ὅσον ἄρα τῆς ἀξίας ἐνδέω, ὕλην καταγνώσεως τῆς ἔμμαντοῦ καὶ τοῦτον δὴ τίθεμαι. Καὶ ἄλλοις προκεχειρισμένος ἐρμηνευτῆς εἶναι τῶν θείων, ἐτέρων μᾶλλον ἔγωγε ἐπιδεῆς εἰς τοῦτο καθέστηκα»⁵.

Μεθ' οὗ λόγος περὶ τοῦ διδασκαλικοῦ ἀξιώματος τοῦ Βρυεννίου γίνεται εἰς τὸν πρὸς τοὺς Κρητας ἐξιτήριο, ὅπου οὗτος ἀποκρούει τὴν φήμην ὅτι μεταβαίνει εἰς Κων)λιν διὰ τὴν ἀνάληψιν ἀνωτέρου ἀξιώματος, καὶ μετριοφρονῶν λέγει, ὅτι ἔχει ἀνάγκην μᾶλλον διδασκαλίας καὶ συναναστροφῆς σοφωτέρων ἀνδρῶν⁶.

Κατὰ ταῦτα δὲν τυγχάνουν τοῦ ὀρθοῦ οἱ ὑποστηρίζαντες ὅτι ὁ Βρυέννιος ὠνομάσθη διδάσκαλος μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἐπιστροφὴν του.

Μεταγενεστέρα εἶναι ἡ εἰδησις ἡ περιλαμβανομένη εἰς βιβλίον γραφὴν πρὸς τοὺς Κρητας (1401): «Ἐτι μαθήμασιν ἐτίμησεν ἐνίους ἡμῶν, ἵνα τοὺς ἀμαθεῖς μανθάνωμεν τὰ καλά, καὶ τὸν νοῦν αὐτῶν ἐπὶ τὰ θεῖα ἀνάγωμεν»⁷ εἰδησις ἡ ὁποία αὐτολεξεῖ σχεδὸν ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὸν σύγχρονον λόγον «Περὶ

1. Cod. Marc. Gr. 155: «καὶ ὁ θεσπέσιος δικαιοφύλαξ Βρυέννιος» Mercati: "Ενθ' ἀνωτ. σ' 501, προσθήκη εἰς σ. 129 σημ. 1.

2. Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἐν Κων)λει καὶ τῶν σχετικῶν τίτλων πρβλ. προχείρως τὸ σημείωμα τοῦ Κ. Ἀμάντου: Διδάσκαλος Διδασκάλων περ. Ἑλληνικά 8, 1935, σσ. 70-72.

3. Πρβλ. Friedrich Fuchs: Die Höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter Leipzig 1926 (Byzantinisches Archiv Heft 8) σσ. 65-6. — Τὸ ἐν Εὐρισκομένοις Β' σ. 195 (Λόγος Περὶ Συντελείας) λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Βρ. «Ἐπιτὰς τῶν μαθημάτων» αἱ τεχνικαὶ τρεῖς λέγω δυνάμεις, Γραμματική, Ῥητορική, Διαλεκτική, ταῖς τέσσαρσιν ἐπιστήμας Ἀριθμητικῆ, δηλαδή, Γεωμετρίαν, Μουσικῆ καὶ Ἀστρονομίαν εἰς ἕνα νοῦν ἀθροισθεῖσαι, μαθηματικὸν ἀποτελοῦσι τὸν ταῦτας ὡς πρέπει δεξάμενον», δὲν ἀνάγεται βεβαίως εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ Βρ. οὔτε σχετίζεται πρὸς τὸν ἐκκλησιαστικὸν τίτλον τοῦ διδασκάλου = ἐπισήμου ἱεροκλήρου, οὗ ἔτυχον ἐν Κρήτῃ ὁ Φιλάργης, ὁ καὶ μεταγενέστερος.

4. Γ' σ. 143. Πρβλ. καὶ τὸ περαιτέρω «καὶ γὰρ μοι τὰ τῆς ἐφέσεως πάντα ἀμήχανα, μήτε σοῦ τῆς Πόλεως ἐκβαίνεν εὐπετῶς ἐσχηκός, μήτε ἐμὲ ἐνδημον ὕμιν ὀφθηῖναι ἐφευμένον, οἷς κεκλήρωται τὸ καθ' ἡμᾶς ἐπικρατές»!

5. Γ' σ. 142.

6. Γ' σ. 37.

7. Γ' σ. 104.

τῆς ἡμῶν Πίστεως»: «Ἐπι μαθήμασιν ἐτίμησεν ἐπίους ἐξ ἡμῶν, ἵνα τοὺς ἀμαθεῖς μανθάνωμεν τὰ καλά, καὶ τὸν νοῦν αὐτῶν ἐθίζωμεν ἐπὶ τὰ ὑψηλά καὶ οὐράνια»¹.

Τελευταίαν νύξιν τοῦ Βρυεννίου καὶ ἀσφαλεστέραν περὶ τῆς ἀνυψώσεώς του εἰς τὸ διδασκαλικὸν ἀξίωμα εὐρίσκω εἰς τὸ Πρόγραμμα τῆς ἐκδόσεως τῆς Συναγωγῆς τῶν Ὁμιλιῶν του, γενομένης, ὡς περαιτέρω θὰ δειχθῆ, πρὸ τοῦ θέρους τοῦ 1421: «Ἐγὼ, ἀδελφοί μου, πρὸ χρόνων τριάκοντα τὸ τοῦ λόγου λειτούργημα πρὸς τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, καὶ ἄκων ἐγγχειρισθεῖς, πολλοὺς μὲν πολλαχοῦ ἀπὸ στόματος διήλθον λόγους...»². Κατὰ τὴν μαρτυρίαν ταύτην διδάσκαλος ὁ Βρυέννιος ὠνομάσθη οὐχὶ ἀργότερον τοῦ 1391 (καὶ ἔνωρίτερον τοῦ 1386), περὶ τὸ 1390 πάντως.³

2. Ὅτι ἐγένετο ὁ Βρ. ἐπίσημος κήρυξ, βασιλικῆ καὶ πατριαρχικῆ κελεύσει, πληροφοροεῖ ἡμᾶς ὁ ἴδιος ἐν τῷ «τρίτῳ λόγῳ εἰς τὴν Σταύρωσιν»: «Οὗτοι τοῖνον — (Ἄυτοκράτωρ καὶ Πατριάρχης) οἱ μετὰ Θεὸν ἡμῶν ἐξουσιασται καὶ δεοπόται καὶ κύριοι, ὧν δίχα χριστιανικῶς ζῆν οὐκ εὐμήχανον, τῇ τῆς ἐαυτῶν ἐξουσίας καμὲ ψηφίσαντες μάλιστα, τὸν τόσα ἔτη ὑποχωροῦντα, καὶ μηδὲν κακὸν⁴ ἔχοντα, τῆς προθέσεως ἐκβαλόντες⁵, εἰς τὴν πάνδημον ταύτην Ἐκκλησίαν φέροντες ἔστησαν πάντως δ' οὐκ ἦν ἀντιπεῖν οὐκοῦν οὐδ' ἀντεῖπον...»⁶. Καὶ περαιτέρω: «Διὰ δὴ ταῦτα ὑπέκνυφα, καὶ πάρεμι, ὡς ὄρατε, τοῖς ἀρχουσι πληρῶν τὴν ὑπακοήν» ἐπεὶ τό γε εἰς τὴν ἐμὴν ἦκον πρόθεσιν, σιγῇ θιῶναι τὸ λοιπὸν μοι τοῦ βίου προήρημαι, καθὰ καὶ πρὸ τοῦ, πολὺν σεσίγηκα χρόνον καὶ τοῦτο οὐ πάντῃ ἀλόγως»⁷. Ἀλλὰ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ τοῦ δημοσίου ἱεροκήρυκος, μολοντί διδασκαλικὸν καὶ αὐτὸ, εἶναι βέβαια ἄλλο ἀπὸ τὸ τοῦ διδασκάλου, τὸ ὁποῖον καὶ πρὸ τοῦ «Γ' εἰς Σταύρωσιν λόγου» κατεῖχεν ὁ Βρυέννιος. Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἀπονομῆς αὐτοῦ, θὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ «Γ' εἰς τὴν Σταύρωσιν» λόγος τοῦ Βρυεννίου ἐξεφωνήθη μετὰ τὸ 1417, ὅτε ἐξεφωνήθη ὁ πρῶτος.⁸

3. Ἐκ τῶν ἄλλων μαρτυριῶν προσάγεται ἐδῶ ἡ τοῦ Σχολαρίου «ἐν διδασκάλου τάξει γεγενημένος»⁹ ἢ τῶν κωδίκων, ὅσοι παραδίδουν αὐτὸν «μέγαν διδάσκαλον»¹⁰ καὶ ἡ τοῦ βιογραφικοῦ σημειώματος τοῦ ἀγνώστου ἐκεῖνου

1. Β' σ. 43. 2. Α' σ. μζ'.

3. Ὁ Εὐγ. Βούλγαρις Α' σσ. ζ' - η', σχετίζει τὰ περαιτέρω χωρία μετὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ Βρ. ὡς διδασκάλου.

4. Καλὸν μᾶλλον ἀπαιτεῖ ἡ ἔννοια.

5. Δηλονότι τοῦ κυρίου ἔργου τοῦ ἱερομονάχου, τοῦ ἱεροπρακτεῖν.

6. Β' σ. 244. 7. Β' σ. 245.

8. Βλέπε περαιτέρω εἰς τὰ περὶ χρονίσεως τῶν ἔργων τοῦ Βρ.

9. Migne: Patr. Gr. 160, σ. 681.

10. Βουλισμᾶς Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 355.

συγχρόνου του, ὅπερ ἄρχεται « *Οὗτος ὁ τῶν Διδασκάλων Διδασκάλος* »¹. Ὁ Βούλγαρις ὀρθῶς, νομίζω, ἐρμηνεύει τὴν τοιαύτην ὀνομασίαν τοῦ Βρυεννίου, ἀποδίδων αὐτὴν εἰς τὸ γεγονός καθ' ὃ πολλοί, διδάσκαλοι κατόπιν, ἐμαθήτευσαν παρὰ τῷ ἡμετέρῳ Ἰωσήφ: « τὸν Βρυέννιον οὕτως ἐπικλεῖζει, ὡς ἐξ οὗ τῶν διδασκαλικῶν λαγόνων, καθάπερ ἐκ τοῦ τρωϊκοῦ, φασίν, ἵππου πολλοὶ ἐρῶύησαν ἄνδρες ἐπίσημοι, ἐς ἀκρότητα παιδείας ἐλάσαντες »². Ὁπωσδήποτε, ἂν τὸ « *διδάσκαλος διδασκάλων* » ἐσήμαινε τὸν διευθυντὴν τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τῶν χρόνων ἐκείνων, ὁ Βρυέννιος δὲν φαίνεται ἔχων τοιοῦτο ἀξίωμα³.

4. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Βρυεννίου ἐκ Κρήτης συνεπήγετο ἀνάπαυσιν εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω. Ὁ πολύτλας μοναχός, παραπονούμενος πρῶνιν συγχότατα διὰ τῆς κεφαλῆς του τὸ ἄλγος, ἀνεπαύθη, ἀπέκτησε δυνάμεις καὶ ἐστράφη πρὸς δύο τινά: ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν διαφώτισιν τῶν Κρητῶν καὶ μακρόθεν, ἐξ ἄλλου δὲ εἰς τὴν ἐν Κων)λει δρᾶσιν διὰ διδασκαλίας καὶ ὁμιλιῶν.

5' Ἡ εἰς Κύπρον ἀποστολή. Νάξος

1. Ἡ παραμονὴ τοῦ Βρυεννίου εἰς τὴν βασιλεύουσαν διακόπτεται τῷ 1405, ὅτε ὁ πατριάρχης Ματθαῖος, κατόπιν συνοδικῆς ἀποφάσεως, τὸν ἀποστέλλει εἰς Κύπρον ὡς τοποτηρητὴν του⁴ διὰ νὰ ἐξετάσῃ ἐπιτοπίως τὴν κατάστασιν τῆς ἐκεῖ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐπανασύνδεσιν τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον. Τὴν 17 Μαρτίου 1412⁵, ἐπιστρέψας ὑποβάλλει τὴν Ἐκθεσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀποστολῆς του, ἡ ὁποία εἶναι σπουδαιότατη, διότι, ἀναπτύσσουσα τὰ ἐν τῇ φραγκοκρατούμενῃ Κύπρῳ ἐκκλησιαστικά, δύναται καὶ ἀναλογίαν νὰ διαφωτίσῃ τὴν κατάστασιν τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὅσαι ὑπετάσσοντο εἰς τοὺς φεράγκους.

Διακόσια τεσσαράκοντα ἔτη μετὰ τὴν ἀποκοπὴν τῆς ἐκ τοῦ Βυζαντίου, ἡ Κύπρος ἠθέλησε νὰ κοινωνήσῃ πρὸς τὴν Μητέρα Ἐκκλησίαν. Ἀλλ' ἡ ἐπιθυμία αὕτη τοῦ κυπριακοῦ κλήρου ἀπέβαινε ἀνεκτέλεστος, λόγῳ τῶν εἰδικῶν τοπικῶν συνθηκῶν.

Ὁ Βρ. ἠδύνατο, σταλεῖς ἐκεῖ, νὰ ἐπιτύχῃ μίαν ὑπαγωγὴν φαινομενικὴν, ἀλλὰ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ οὐσίᾳ δὲν ἠδύνατο. Δὲν ἐνέδωκε λοιπὸν εἰς ἔνωσιν ἐπιζήμιον διὰ τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν,

1. Γ' σ. ε'. 2. αὐτόθι.

3. Σημειωτέον, ὅτι Κ. Ἀμαντος, Ἐνθ' ἀνωφ. σ. 72 νομίζει ὅτι ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ Μ. Ὀλοβόλου « δικαιολογεῖ τὸν τίτλον τοῦ διδασκάλου τῶν διδασκάλων ». Διακριτέος ὁμοῦς ὁ τίτλος ἀπὸ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ Ὀλοβόλου ὡς καθηγητοῦ.

4. Β' σ. 10 5. Β' σ. 21.

καὶ ἡ τοπικὴ ἐν Κύπρῳ Σύνοδος, ὅπου ἀντεπροσώπευσε τὸν Πατριάρχην ἀπέτυχεν: «Ὁμως ἡ μελετωμένη γενέσθαι ὑπόθεσις αὕτη, καὶ γράμμασι δεδοκίμασται, καὶ πράγμασιν ἀπηλέγχθη πρὸ χρόνων ἤδη ἐπὶ καὶ λέγω τὸ πῶς· ὅτι οἱ αὐτοὶ καὶ τότε ἐπίσκοποι, καὶ γράμμασι τοῖς αὐτοῖς, καὶ ταῖς οἰκείαις σφραγῖσιν, ὁμώσαντες ἐκ συμφώνου πάντα τηρεῖν ὅσα στέργει ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ὅτε συνήλθον ἡμῖν οἱ ἐν τῇ Κύπρῳ συνοδικῶς, ἐκ πάντων ὧν ἐπηγγείλαντο, οὐδὲν ποτε δύνασθαι τηρῆσαι, κἄν λόγῳ ψιλῶ, παρῶσιν οἱ πάντες ἀνωμολόγησαν...»¹ «ἀμέλει πρὸ τῶν ἐπὶ ταύτων χρόνων, ἕνεκα ταύτης ἀποδημίας εἰς Κύπρον, οὔτε τὸ θέλημα τῶν ἀνθρώπων κοινῶς, οὔτε τὸ ἐμὸν πάλιν ἰδίως, ἀλλὰ τὸ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας τῶν πρωτοτόκων ἐποίησα»², «...δυνατοῦ ὄντος καὶ ῥήστου ἐν τρισὶν ὥραις ὕλαις συγκαταβῆναί με μόνον τοῖς ἐν τῇ Κύπρῳ ἀρχιερεῦσι, καὶ εἰς κοινωσίαν αὐτοὺς παραδέξασθαι, ἀνατεθειμένου ὅλου τοῦ πράγματος εἰς ἐμέ, καὶ μυρίων εἰς τοῦτο παρακαλούντων, καὶ τυραννούντων με, δώρων, ἀπειλῶν, φόβων, ὑπομιῶν, ὑποσχέσεων, δόξης, θωπείας, φήμης εὐφήμου προσδοκωμένης καὶ ὑποσαινούσης παρασυρῆναί με... πάντα ἐκείνα ἀνδρείως μάλα ἀποσεισάμενος, σὺν Θεῷ δὲ εἰρήσθω, καὶ γενναίαν ἐν πᾶσι τὴν ἔνστασιν ἐνδειξάμενος καὶ κατὰ τι μὴδὲν ὑπενδούς, πτωχεῖαν ἅμα καὶ δυσοπόνικτον δυσφημίαν, ὅλη ψυχῇ καὶ καρδίᾳ, ἡρετισάμην, ἵνα μόνον τηρήσω τὴν ἄσπιλον πίστιν καθαρὰν ἐν Χριστῷ καὶ ἀμώμητον»³.

Ὁτι ὁ Βρυέννιος ἐφοβήθη ἦτο ὁ, κατόπιν πλασματικῆς ἐνώσεως, ἀποκλεισμός τῆς μεταβάσεως ὀρθοδόξων κληρικῶν εἰς Κύπρον· οὕτω ἡ μὲν ἔνωσις δὲν θὰ ἀπέτρεπε τὴν ὑποταγὴν εἰς τὸν Πάπαν, τὸ δὲ πατριαρχεῖον θὰ ἔστερεῖτο τῆς δυνατότητος νὰ ἐπηρεάξῃ τὸν κυπριακὸν λαόν· «ἐπαπειληθήσεται δὲ καὶ εἰς τὸ ἐξῆς μηκέτι τοὺς ἐκ τῆς Πόλεως προσδέχεσθαι κληρικούς ἐν πάσῃ τῇ Νήσῳ [Κύπρῳ]· καὶ ἁπλῶς οὐδὲν ἔσται τὰ τῆς ἐνώσεως, εἰ μὴ ἀπάτη πρότερον ἡμετέρα, καὶ ὕστερον τῶν Κυπρίων πρὸς ἡμᾶς ἐπικαύχῃσι καὶ τοῦ κοινοῦ γένους ὄνειδος»⁴. «Ἐνωσις τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Μεγάλην, ἐφ' ὅσον θὰ ἐξηκολούθουν οἱ ὀρθόδοξοι τῆς Νήσου ἐπίσκοποι χειροτονούμενοι ὑπὸ τῶν λατίνων καὶ εἰς αὐτοὺς ὑποτασσόμενοι, θὰ ἦτο ἀναγνώρισις κοινωσίας πρὸς τὸν Πάπαν, θὰ παρηρμηνεύετο λοιπὸν ἀπὸ τοὺς ἄλλους φραγκοκρατούμενους νησιώτας: «οἱ δὲ τὴν Κρήτην, καὶ Ῥόδον, καὶ Λέσβον καὶ τὰς λοιπὰς νήσους οἰκοῦντες Ῥωμαῖοι, ὁμοίως Κυπρίοις, τοῖς φραγκοεπισκόποις ὑπέκειν ἀναγκασθήσονται... κἀντεῦθεν πρόχειρος ἔφεται τοῖς νησιώταις λατινισμός»⁵.

Ὁφείλομεν ν' ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι ὁ εὐθαρσῆς χαρακτὴρ τοῦ Βρυεννίου καὶ ἡ προσήλωσις του πρὸς τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀνατολικῆς

1. Β' σ. 21.

2. Β' σ. 24.

3. Β' σσ. 24-5.

4. Β' σ. 14.

5. Β' σ. 13. Ἐκτενῶς ἀναφέρει ὁ Βρ. τὰ περὶ τῆς εἰς Κίπρον ἀποστολῆς του εἰς τὴν ἐν τέλει τοῦ παρόντος βιβλίου δημοσιευομένην τὸ πρῶτον, ἀνέκδοτον τέως, ἐπιστολήν του πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ ἄρχοντα Ἰωάννην Συριανόν.

Ἐκκλησίας, ἐματαιώσαν κίνησιν ἢ ὁποία δὲν θὰ ἐκυφορεῖτο κὰν ἂν δὲν συνέφερε τοὺς Λατίνους.¹

2. Πότε ἐπεσκέφθη τὴν Νάξον «ὡς ἐν παρόδῳ» ὁ Βρ. δὲν γνωρίζομεν. Σχετικὴ πρὸς τὴν τοιαύτην ἐπίσκεψιν εἶναι ἐπιστολὴ τοῦ ἔμμετρος πρὸς Γεώργιον τινα φίλον του, ἐξ 106 ἰαμβικῶν τριμέτρων². Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Βουλισμᾶ κατεχόμενόν ποτε καὶ ὑπ' αὐτοῦ περιγραφέντα κώδικα, οἱ στίχοι οὗτοι ἔχουν τὴν κατωτέρω διαφωτιστικὴν ἐπιγραφὴν: «*Στίχοι τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας κυροῦ Ἰωσήφ τοῦ Βρυννίου ἐπὶ τῆς περιβολῆς τοῦ Δούκα τῆς Νάξου*»³. Ὡστε χάριν τῆς τοιαύτης τελετῆς ἀπεστάλη ἐκεῖ ὁ Βρ., προφανῶς ὑπὸ πολιτικῆς ἀρχῆς, τοῦ Αὐτοκράτορος. Ἡ ἐκλογή του θὰ ἔγινε βέβαια χάρις εἰς τὴν λατινομάθειάν του καὶ τὴν γνῶσιν τῶν κατὰ τοὺς Φράγκους, τὴν ἀποκτηθεῖσαν εἰς τὴν πλησιόχωρον Κρήτην, καὶ ἀπέβλεπε πιθανῶς καὶ εἰς τόνωσιν τῶν ἐν Νάξῳ ὀρθοδόξων ἢ διευθέτησιν σχετικῶν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ζητημάτων.

Οἱ στίχοι ἄρχονται :

*Ἔστι νῆσός τις, ἣ καὶ Νάξος καὶ Δία
Κυκλάδων ἣ δε πασῶν ἣ μητρόπολις.
Εἰς τὴν δε γενόμενος, ὡς ἐν παρόδῳ
εἶδον ποταμὸν αὐτῆς ἐν προασίῳ
5 τῆς ἐν νήσῳ πόλεως, τῆς νῦν Ἀξίας,
παρατρέχοντα . . .*

Ποῖος ἦτο ὁ Δοῦξ τῆς Νάξου χάριν τοῦ ὁποίου ὁ Βρυννίος ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον; Πιθανώτατα πρόκειται περὶ τοῦ Ἰακώβου Κρίσπη (1397 — 1418) καὶ οὐχὶ τοῦ διαδεχθέντος αὐτὸν Ἰωάννου Β. Κρίσπη (1418 — 1437)⁴. Καὶ τοῦτο διότι δὲν φαίνεται ὁ Βρυννίος ν' ἀπεμακρύνθη τῷ 1418 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, εὐκολώτερον δὲ ἦτο νὰ μεταβῇ ἐκ Κρήτης εἰς Νάξον, δεδομένου ὅτι εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Δουκὸς προέβαιεν ἡ Ἐνετία. Συμφωνότερον θὰ

1. Ἡ ἐκθεσις τοῦ Βρ. περὶ τῆς ἐν Κύπρῳ ἀποστολῆς του (Β' σσ. 1-25) ἐπιγράφεται «*Μελέτη περὶ τῆς τῶν Κυπρίων πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν μελετηθεῖσης Ἐνώσεως. Εἶρηται δ' ἐν τῷ περιωνύμῳ τῆς Θεοῦ Σοφίας ναῶ, ἐν τῷ Συνοδικῷ πρὸς τὴν Σύνοδον*». Περὶ τῆς εἰς Κύπρον ἀποστολῆς καὶ διαμονῆς του. Meyer BZ 5, 1896, σ. 92 καὶ Palmieri: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 1158. Τὰ πρακτικὰ τῆς ἐκεῖ συγκροτηθεῖσης τοπικῆς συνόδου ἀνεῦρε τῷ 1885 ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς.

2. Γ' σσ. 173-6.

3. Ε. Βουλισμᾶς: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 355.

4. Πρβλ. Ernest Dugit: Naxos et les Établissements Latins de l'Archipel, Paris 1874, σσ. 212-7. Νάξος ὑπὸ Ἐρνέστου Κουρτίου, μετάφρασις Θεοδ. Δαμαλά, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 55.

ἦτο τὸ ἔτος τοῦτο καὶ πρὸς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Βρυέννιου αἱ πλεῖστοι τῶν ὁποίων ἐγράφησαν ἐκ Κρήτης μεταξὺ αὐτῶν παρεμβάλλεται καὶ τὸ περὶ Νάξου στιχοῦρημα.

Ζ' Τὰ τελευταῖα ἔτη, διαθήκη, θάνατος

1. Μετὰ τὴν ἐκ Κύπρου ἐπιστροφήν του ὁ Βρυέννιος ὑπηρέτησε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν θρόνον ὡς ἱεροκέρυξ· ἡ δρᾶσις του εἶναι δυνατόν νὰ παρακολουθηθῇ ἐκ τῆς χρονολογήσεως τῶν ἐκφωνηθέντων λόγων του, ὅσοι διεσώθησαν. Καὶ ἡ ἐξέτασις, περαιτέρω τοῦ ζητήματος τῆς σιγῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων του εἶναι σχετικὰ πρὸς τὴν περίοδον αὐτήν.

Χαρακτηριστικὸν ὅμως τῆς τελευταίας αὐτῆς δεκαπενταετίας τῆς ζωῆς τοῦ Βρυέννιου εἶναι ἡ ἀλλαγὴ μονῆς. Ἐνῶ μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἐκ Κρήτης διέμεινεν εἰς τὴν τῶν Στουδίου, τὴν ὥρα συναντῶμεν αὐτὸν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Χαρσιανίτου «ὄπου ἦν καὶ ὁ κατ' ἀλήθειαν διδάσκαλος κυρ Ἰωσήφ» κατὰ Φραντζῆν¹. Ἐκεῖ διαμένει τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου (21 Ἰουλίου 1425), ὁ ὁποῖος, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἀφήνει αὐτὸν ἐπίτροπον διὰ τῆς διαθήκης του: «ὁ διδάσκαλος Ἰωσήφ ἐν τῇ τοῦ Χαρσιανίτου μονῇ»².

2. Ὑπετέθη ὅτι ὁ Βρυέννιος ἐξεπλήρωσεν ἀκόμη δύο ἀποστολάς: μίαν εἰς Κρήτην καὶ ἑτέραν εἰς Ρωσίαν. Καὶ αἱ μὲν ὑποθέσεις περὶ νεωτέρας καθόδου εἰς Κρήτην ὀφείλονται εἰς μετάθεσιν τοῦ ἀληθοῦς χρόνου συγγραφῆς τοῦ ἐξιτηρίου πρὸς Κρήτας λόγου, ἐπομένως δὲν χρήζουσι καμμιαῖς εἰδικῆς ἀναιρέσεως, τοῦ λόγου τούτου ἀσφαλῶς χρονολογουμένου (1401).

Ὡς πρὸς τὴν εἰς Ρωσίαν δῆθεν ἀποστολήν³, ἐὰν τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας του καὶ γνωριμίας μὲ τὸν Φώτιον μητροπολίτην Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας, δὲν εὐσταθεῖ. Ὁ Φώτιος⁴ ἐγνώριζε τὸν Βρυέννιον ἐκ φήμης: «ὄν καὶ πρὶν τοῦ ἰδεῖν ἐφίλει»⁵, εἶτα δὲ συνήφθη φιλία τῶν δύο κληρικῶν ἐν Κων)λει ὄπου ἦλθεν ὁ Φώτιος: «ἡ τῆς σῆς ἀγιότητος ἐπιδημία»⁶. Ὁ Φώτιος χειροτονηθεὶς τῷ 1409 ἐν Κων)λει, ἐζήτησε νὰ λάβῃ μεθ' ἑαυτοῦ τὸν Βρυέννιον εἰς Ρωσίαν: «Ἐπεὶ οὕτως ἡμᾶς εἶλες, καὶ σαιτωῖ τῇ τῶν τρόπων

1. Ἐκδ. Bonn σ. 110.

2. Φραντζῆς: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 124.

3. Σ. Κουγέας περ. Λαογραφία Γ', 1911, σ. 317 καὶ 317 σημ. 2. Τοῦτο συνέπερανεν ὁ Κουγέας ἐξ ἐπιστολῆς μοναχοῦ τινος πρὸς τὸν Βρ. (Varia Graeca Sacra σσ. 296-7).

4. Περὶ Φωτίου, ὡς πλουσίου μάλιστα, ὀμιλεῖ Σίλβεστρος ὁ Συρόπουλος Vera Historia Unionis non verae σ. 14 (τμήμα Β', κεφ. 18) καὶ σ. 63 (τμήμα Γ' σ. 18).

5. Γ' σ. 170.

6. Γ' σ. 168.

συνήψας χρηστότητι, ὡς και νῦν εἰς Ῥωσίαν ἀπαγαγεῖν και πείσαι ἄει ἀχωρίστως συνεινᾶσαι σοι»¹. Ἦτο δ' ὁ Φώτιος οὗτος οὐχὶ ῥώσος, ἀλλὰ πελοποννήσιος² και τοῦτο ἐρμηνεύει τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου λεγόμενον « και τοῦ γένους ἡμῶν ἐπικαύχασιν »³, ὅπερ δὲν θὰ ἐλέγετο ἐπὶ ξένου⁴.

3. Τῷ 1421 ὁ Βρυέννιος συνέταξε τὴν διαθήκην αὐτοῦ⁵. Ὅτι ἡ διαθήκη τοῦ Βρυεννίου ἐγράφη ὡς ἐκ πολλῶν τεκμηρίων δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ἐν Κρήτῃ⁶ εἶναι ἐσφαλμένον. Ἀλέξιος Ἀπόκανχος ὁ και ἐκτελεστής τῆς διαθήκης (« ἐπίτροπος και οἰκονόμος »⁷ ὀριζόμενος), δὲν ἦτο Κρής, ὡς ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀλληλογραφίας τοῦ Βρυεννίου φαίνεται, μολονότι παρέμεινε στενοχωρούμενος εἰς Κρήτην και μετὰ τὴν τοῦ Ἰωσήφ ἐξορίαν⁸. Διὰ τῆς διαθήκης του ὁ πτωχὸς μοναχὸς ἀφῆκε « δουκᾶτα χρυσᾶ ἕξ, ἵνα δοθῇ τὸ μὲν εἰς πεινῶντας, τὸ δὲ εἰς διαζῶντας, τὸ δὲ ξένοις, τὸ δὲ γυμνοῖς, τὸ δὲ ἀσθενέσι, τὸ δὲ [τοῖς] ἐν φυλακῇ », δέκα ὑπέρπυρα διὰ τὴν κηδεῖαν του και δέκα διὰ τὰ μνημόσυνά του, και τὰ βιβλία του πάντα εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν τῆς Κων/λεως· ἦσαν δὲ τὰ βιβλία ἕνδεκα διδακτικά, ὀλίγα διὰ τοιοῦτον σοφόν, χρησιμοποιοῦντα ὁμως και τὴν βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς του.

Πόσον ἀκριβῶς ἐπέζησε τῆς διαθήκης του ὁ Βρυέννιος ἄγνωστον. Ὅτι ἔζη τῷ 1423 μαρτυρεῖ ἀσήμαντον ἐνθύμημα⁹ στηριζόμενον βεβαίως εἰς χρονολογημένον τοῦ Βρυεννίου ἔργον¹⁰. Ὁ θάνατός του, κατὰ τὸν Βούλγαριν, ἐπῆλθε μετὰ τοῦ 1431 (ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ πάπα Μαρτίνου) και τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐν Φερράρα Συνόδου¹¹. Πρὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν¹² ὁ Βρυέννιος εἶχεν ἐννοήσει ὅτι δὲν θὰ ἔζη μέχρι τῆς Συνόδου ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐπερίμενε τὴν διόρθωσιν τῶν ἀτόπων και τὴν ἄρσιν τοῦ σχίσματος. Ἐνόμιζε και ἐκεῖνος ὅτι τὸ δίκαιον

1. Γ' σ. 168-9.

2. μητρ. Ἀθηνῶν Μελετίου: Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Γ' σ. 245.

3. Γ' σ. 170.

4. Εἰς Γεδεών: Πατρ. Πίνακας σ. 462 σημ. 586 ἀναγινώσκω « ὁ δὲ τῆς Ἱστορίας τῆς ῥωσ. Ἐκκλησίας συγγραφεὺς ἐκ τῶν αὐστηρῶν μοναχῶν τῆς ἀμορὸῦ ἀϊκῆς χώρας: οὐχὶ βέβαια τοῦ Ἀμορίου τῆς Φρυγίας ».

5. Ἐδημοσιεῦθη ὑπὸ Ἀθ. Παπαδ. Κερამέως: *Varia Graeca Sacra* σσ. 295-6.

6. Ε. Βουλισμάς: Ἀττ. Ἡμερολ. 1882 σ. 356.

7. Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 296.

8. Πρβλ. τὰς ἐπιστολάς τοῦ Βρ. ΚΑ', ΚΒ' (Γ' σσ. 176-8), ἐξ ὧν ἡ πρώτη ἄρχεται: « Εἰ και ξένος και τεθρονημένος παροικεῖς ἐν τῇ Κρήτῃ, ἀλλὰ τό γε νῦν ἔχον φέρει γενναίως ».

9. ΝΕ 7, 1910, σ. 154 ἀρ. 106.

10. Γ' Διάλεξις, Α' σ. 443.

11. Α' σ. κζ'.

12. Μετὰ τοῦ 1419 και 1423. Ἐν τῷ « Συμβουλευτικῷ » (Α' 483), γραφέντι πέντε ἔτη μετὰ τὴν ἐν Κωνσταντίᾳ Σύνοδον (1414-18) (πρβλ. Α' 472), λέγει « ἐπει δὲ τὸ τέλος τῆς ἡμῆς ζωῆς φθάνει και πρὸ τῆς ἴσως γενησομένης Συνόδου... ».

θά ἔφθανε μόνον νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ὀρθὰς ἀπόψεις τῶν Ἀνατολικῶν καὶ δὲν ἐφαινότανε τοὺς ἐξουτελισμοὺς εἰς τοὺς ὁποίους ἔμελλον, διὰ πολιτικούς ὑπολογισμοὺς (φεῦ ἀνισχύρους καὶ ἀδυνάτους), νὰ ὑποκύβουν οἱ ἐκπρόσωποι καὶ τοῦ Γένους καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ εὔρε μὲν ἡ Ὁρθοδοξία δεινοὺς ἀπολογητὰς τῶν ἀπόψεών της εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ κ. ἄ., ἀνεζήτει ὁμως τὸν ἀποθανόντα Ἰωσήφ¹, ὁ ὁποῖος, γνώστης τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου τῆς Δύσεως, καὶ ἀκοίμητον τρέφων τὴν φλόγα τῆς πίστεως μέχρι τῆς ἐσχάτης του πνοῆς, ἠδύνατο ἀκόμη καὶ τότε νὰ φανῇ χρησιμώτατος.

4. Ὡς πρὸς τὸ χρονολογικὸν ὄριον τοῦ θανάτου τοῦ Βρυεννίου νομίζω ὅτι δεόν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ἰωσήφ ἐθαύμαζε, κατὰ τὴν ἰδίαν του βεβαίωσιν, τὸν Σχολάριον², γεννηθέντα, ὡς γνωστόν, τῷ 1405³, καὶ ἐσχετίζετο πρὸς αὐτόν. Αἱ σχέσεις αὗται καὶ δὴ τοῦ θαυμασμοῦ δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἐνωρίτεραι τοῦ 1425 - 30⁴.

Παράδοξος ἐν τούτοις, πλὴν ἀληθῆς, εἶναι ἡ ὁμολογία τοῦ Βησσαρίωνος ὅτι δὲν ἐγνώρισε τὸν Βρυέννιον. Ὅτε κατὰ Μάϊον 1439, ἐν Φλωρεντία, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης, διὰ νὰ πείσῃ τοὺς Ἕλληνας ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, ἐβεβαίωσεν ὅτι καὶ ὁ σοφὸς Μανουὴλ ὁ πατὴρ του καὶ οἱ παλαιοὶ θεολόγοι, ἐν οἷς ὁ πατριάρχης Εὐθύμιος [Β' 1410 - 1416†], ἦσαν ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως (ἄλλ' οὐκ ἐβεβαίωσεν καὶ τῆς ὑποταγῆς), δευτέρον μετὰ τὸν πατριάρχην ἔθηκε τὸν Βρυέννιον «τὸν διδάσκαλον κύριον Ἰωσήφ, ὅστις ἔλεγεν ἔχειν καὶ τὸ ἐνωτικὸν ἐκεῖνο τὸ ἄληπτον», τότε ὁ Νικαίας λαβὼν τὸν λόγον εἶπεν ὅτι αὐτὸς ὡς νέος, δὲν ἔφθασε τοὺς γηραιότερους, ἤκουεν ὁμως ὅτι οἱ παλαιοὶ ἐκεῖνοι καλὴν ἠγοῦντο τὴν ἐνωσιν⁵. Καὶ τὸ ὅτι μὲν δὲν ἔφθασε τὸν Εὐθύμιον φαίνεται φυσικόν, διότι κατὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ πατριάρχου ὁ Βησσαρίων ἦτο μόλις 13 ἐτῶν ἢ κατὰ τι μεγαλύτερος⁶ καὶ δὲν εἶχεν ἔλθει ἀκόμη εἰς Κωνσταντινούπολιν (1415). Ἄλλ' εἰς τὴν βασιλεύουσαν διετέλει ὁ Βησσαρίων μέχρι τοῦ 1431, ὅτε ἐπορεύθη εἰς Πελοπόννησον χάριν τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλήθωνος. Ἄπορον δ' εἶναι πῶς μοναχὸς ἀπὸ τοῦ 1423, διάκονος δὲ ἀπὸ τοῦ 1426 δὲν εἶχεν ἔλθει

1. Συρόπουλος: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 120 (τμήμα Ε' κεφ. 6) πρβλ. καὶ τὰ Εὐρεθέντα Α' σ. κη'.

2. Γ. Σχολαρίου τὰ Εὐρισκόμενα III, 7, 18 - 22: «οἷς τε συνὴν ζῶσι».

3. Πρβλ. Ε. Παντελάκην ΜΕΕ 8, 1929, σ. 196γ' καὶ τὰ Εὐρισκόμενα I σ. Χ.

4. Ὁ Camelli: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 204 δέχεται ἀποθανόντα τὸν Βρ. μεταξὺ 1434 καὶ 1436.

5. Συρόπουλος Vera Historia σ. 259 (τμήμα Θ' κεφ. 7).

6. Περὶ τοῦ βίου τοῦ Βησσαρίωνος πρβλ. Α. Palmieri: Bessarion (Cardinal) Dict. de Théol. Cath. 2, 1909, στ. 801 - 7. Ὁ Palmieri δέχεται ὅτι ὁ Β. ἐγεννήθη τῷ 1395 (ἀκολουθῶν κατὰ τοῦτο τοὺς Bandini καὶ Ehrhard). — S. G. Mercati: Enc. Ital. VI, 1930, σ. 811. Ὁ καθηγητῆς Mercati δέχεται ὅτι ὁ Β. ἐγεννήθη τῷ 1403.

εις συνάφειαν πρὸς τὸν Βρυέννιον, ὥστε νὰ γνωρίζῃ προσωπικῶς αὐτὸν καὶ τὰς γνώμας του.

Ἐὰν ὁ Βρυέννιος εἶχεν ἀποθάνει μεταξὺ τοῦ 1431 καὶ τῆς ἐν Φερράρα Συνόδου (1438) δὲν θὰ ὁμίλει ὁ Ἰω. Παλαιολόγος περὶ αὐτοῦ «*ἐξ ὧν ἔφθασα καὶ ἐγὼ τὸν πατριάρχην κύριον Εὐθύμιον καὶ τὸν διδάσκαλον κύριον Ἰωσήφ*», συνδέων αὐτὸν πρὸς πρόσωπον πρὸ 23 ὄλων ἐτῶν ἀποθανόν. Οὐδ' ὁ Βησσαρίων θὰ ὁμίλει περὶ αὐτοῦ ὡς μὴ προσωπικῶς γνωστοῦ «*ὅτι ἐγὼ εἰμι νέος καὶ οὐκ ἔφθασα τοὺς γηραιότερους*»¹. Οὐδὲν γεγονός ἐποχρεοῖ ἡμᾶς νὰ θεωρήσωμεν τὸν Βρυέννιον ζῶντα πολὺ μετὰ τὸ 1430. Ἐὰν σταθμισθῇ καλῶς ὡς πηγὴ ὁ Συρόπουλος, θὰ ἴδωμεν ὅτι ἀπλῶς ὁ Βρ. δὲν μνημονεύεται μετὰ τὴν ἀγγελίαν τοῦ θανάτου Μαρτίνου τοῦ Ε' ². Αἱ πρεσβεῖαι περὶ τῶν ὁποίων ὁμίλει εἶναι πολὺ προγενέστεραι τοῦ 1431. Ὁ Ἰάκωβος Porci ἦλθεν εἰς Κων)λιν τῷ 1422, ὁ μινόριτης Ἀντώνιος Messanus τῇ 10 Σεπτεμβρίου 1422 καὶ ὁ Ρόδου Ἀνδρέας τῷ 1425 ³. Τελευταῖον ὄριον καθ' ὃ ἀναφέρεται ὁ Βρ. ζῶν εἶναι «*ἱκανὸς καιρὸς*» μετὰ τὴν ἐν τῇ παλατιανῇ σύσκεψιν ὑπὸ τὴν προεδρίαν Ἰω. τοῦ Παλαιολόγου.

Ἀπομένει νὰ ὁρισθῇ πότε συνεκροτήθη ἡ σύσκεψις αὕτη. Κατὰ τὸν Συρόπουλον τὰ γεγονόνα περιγράφονται διαδοχικῶς ὡς ἑξῆς: Πρῶτον ἀσθενεῖ ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος (Β', 11), εἶτα ὁ Ἰωάννης μεταβαίνει εἰς Οὐγγαρίαν πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ Βασιλέως τῶν Ἀλαμαννῶν (Β' 12) ⁴. Εἶτα ὁ Πάπας προτείνει τὴν συγκρότησιν συνόδου ἐν Ἰταλίᾳ (Β' 13) καὶ οἱ πρέσβεις τοῦ αὐτοκράτορος ἐπανέρχονται καὶ μετ' αὐτῶν ὁ Ρόδου Ἀνδρέας (Β' 14) ⁵. Ὁ Ρόδου ζητεῖ νὰ σταλῇ ὡς πρέσβυς τοῦ αὐτοκράτορος παρὰ τῷ Πάπα, ἀλλ' ὁ Ἰωάννης ἀρνεῖται καὶ στέλλει πρεσβεῖαν ἐκ τῶν Μάρκου Ἰάγαρι καὶ Μακαρίου Μακροῦ (Β', 15): ἐπάγεται δ' ὁ Συρόπουλος «*Παρήλθε καιρὸς ἱκανὸς μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῶν δηλωθέντων πρέσβεων, καὶ ἐκ μὲν τοῦ Πάπα οὐδεὶς ἐστάλη ἐνταῦθα, οὔτε μετὰ τῶν ἡμετέρων πρέσβεων, οὔθ' ὕστερον*». Εἶτα ὁ Ἰωάννης ἐκλέγει νέαν πρεσβεῖαν πρὸς τὸν Πάπαν ἐκ τῶν Ἰάγαρι, Κου-

1. Ἐνθ' ἄνωτ. Ἀπίθανον θὰ ἦτο ἡ φράσις ν' ἀνεφέρετο εἰς τὸν Εὐθύμιον μόνον καὶ νὰ κατεφρονεῖτο οὕτως ὁ Βρ.

2. Μαρτίνος ὁ Ε' ἀπέθανε τῇ 20 Φεβρ. 1431. Ὁ Συρόπουλος ὁμίλει περὶ τοῦ θανάτου του Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 15 (κεφ. 19 τμήμα β'), ὡς ματαιώσαντος τὴν μετάβασιν τῆς ἐτοιμασθείσης πρεσβεΐας. Ἰσχνὸν εἶναι τὸ τμήμα τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα λαμπροῦ βιβλίου τοῦ Μάρκου Ρενιέρη: Ἱστορικαὶ Μελέται. Ὁ Ἕλληνας Πάπας Ἀλέξανδρος Ε'. Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ ἐν Βασιλείᾳ Σύνοδος, ἐν Ἀθήναις 1881, προκειμένου περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Μαρτίνου πρὸς ἔνωσιν, μολοντί ὁ Πάπας οὗτος φαίνεται εἰλικρινέστερος εἰς τὰς προθέσεις του καὶ εὐθύτερος ἢ ὁ ἀδιάλλακτος διάδοχός του Εὐγένιος ὁ Δ'.

3. P h. Meyer: BZ V, 1896, σ. 83.

4. Ὁ Ἰωάννης δι' Οὐγγαρίαν ἀνεχώρησε τὴν 15 Νοεμβρίου 1423 καὶ ἐπέστρεψεν ἐκεῖθεν κατὰ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1424· πρβλ. Δούκας ἔκδ. Bonn σσ. 118-19.

5. Οὗτος ἦλθεν εἰς Κων)λιν τῷ 1425.

ρουνα καὶ Δημ. Ἀγγέλου Κλειδα¹: «τὰ γοῦν πρὸς τὴν τούτων πρεσβείαν σκεπτόμενος καὶ ὑποτυπῶν ὁ βασιλεὺς παραγίνεται πρὸς τὴν δέσποιναν καὶ μητέρα ἐν τῇ παλατιανῇ...». Οἱ πρέσβεις λαβόντες τὰ σχετικά γράμματα καὶ ἐτοιμασθέντες, ἀπῆλθον (Β', 16). Ὁ Βρ. ἀποδοκιμάζει τὰ τεκταινόμενα (Β', 17), τοῦτ' αὐτὸ καὶ ὁ πατριάρχης (Β', 18). «Οἱ δὲ δηλωθέντες πρέσβεις, μέχρι τῆς Καλλιωνόπολεως φθάσαντες κάκεισε πληροφορηθέντες... ἐπέστρεψαν» λόγῳ τοῦ ἀναγγελθέντος θανάτου τοῦ Πάπα Μαρτίνου Ε' (20 Φεβρουαρίου 1431). Κατόπιν τούτου συγκροτεῖται νέα πρεσβεία ἐκ τῶν Ἰάγαρι, Ἰωάσαφ καὶ Κλειδα (Β', 19). Εὐτυχῶς γνωρίζομεν πότε περίπου ἐπέστρεψεν ἢ ἐκ τοῦ Ἰάγαρι καὶ Μακρῆ πρεσβεία: «καὶ τῷ Ἀυγούστῳ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπαναστρέψαντες οἱ ἀπὸ τοῦ βασιλέως κὺρ Ἰωάννου πρὸς τὸν πάπαν Μαρτίνον πρέσβεις, Μᾶρκος λέγω ὁ Ἰαγρος καὶ μέγας στρατοπεδάρχης, καὶ ὁ πρωτοσύγκελλος καὶ ἡγούμενος τῆς... μονῆς Παντοκράτορος, καὶ ὁ ἱερομόναχος καὶ πνευματικὸς Μακάριος ὁ Μακρῆς ὀνομαζόμενος, ἀνὴρ ἀριστος κατὰ τε λόγον καὶ ἀρετὴν καὶ σύνεσιν, καὶ διερχόμενοι τὴν Πελοπόννησον ἐποίησαν δι' ὀρισμοῦ τοῦ βασιλέως δεσπότην τὸν ἀθροιστὸν κὺρ Θωμᾶν»². Ὡστε ἐντὸς τοῦ Ἀυγούστου ἢ τοῦ ἐπομένου αὐτῷ Σεπτεμβρίου τοῦ 1429 ἐπέστρεψεν ἢ πρεσβεία εἰς Κων/λιν. Ὁ Ἰωάννης ἀνέμενεν ἀποστολὴν πρέσβεων τοῦ Πάπα «καιρὸν ἱκανόν», κατὰ δὲ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ ἐπομένου ἔτους 1430 κατήρτισε τὴν νέαν πρεσβείαν καὶ συνεκάλεσε τὴν παλατιανὴν σύσκεψιν, ἧς μετέσχεν ὁ Βρυνένιος, καὶ τῆς ὁποίας ἐπέζησεν «ἱκανὸν καιρὸν», ὥστε νὰ κατακρίνη τὰ ἐν αὐτῇ ἀποφασισθέντα, ἢ μᾶλλον ἐκ τῶν ὑστέρων ἐγκριθέντα. Ὡστε ἡ τελευταία εἶδησις περὶ τοῦ Βρ. ὡς ζώντος ἀναφέρεται ἀσφαλῶς εἰς τὸ 1430, οὐδεμία δ' ὑπάρχει μεταγενεστέρα. Πιθανώτατα δ' ὁ Βρ. ἀπέθανεν αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔτος ἢ τὸ πολὺ τὸ ἐπελθὸν 1431, ὥστε ἡ ἀνάμνησις του μετὰ μίαν ὀκταετίαν (Μάϊος 1439) ἐν Φλωρεντία νὰ εἶναι μακρυνή.

η' Χαρακτὴρ τοῦ Βρυνένιου καὶ κρίσεις περὶ αὐτοῦ

1. Θὰ ἤθελον νὰ σημειώσω τινὰ καὶ περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Βρυνένιου καὶ τῆς φήμης καὶ ἐκτιμήσεως ἧς ἔχαιρε παρὰ τοῖς συγχρόνοις αὐτοῦ.

Εἰς αὐτὸ τὸ ἔργον του ὁ Βρυνένιος εἰσάγει πρόσωπα τὰ ὁποῖα τὸν ἐπαινοῦν, οὐδὲ θὰ ἔπραττε τοῦτο ἂν δὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς ἡδραιωμένην παρὰ τοῖς συγχρόνοις ἀντίληψιν. Οὕτω εἰς τὴν δευτέραν Διάλεξιν³ ὁ ἐπιφανὴς Πρέσβυς τῷ λέγει «Σὺ πολὺς τὴν φήμην καὶ μέγας γενόμενος, πολλῶν εὐχὰς καὶ μεγά-

1. Τῇ 7 Ἰανουαρίου 1430 ἀπέθανεν ὁ Μ. Μακρῆς, πρβλ. Δούκας, ἔκδ. Bonn σ. 157. Λόγῳ δ' ἀσθενείας ἢ θανάτου αὐτοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ περιληφθῆ εἰς τὴν νέαν πρεσβείαν.

2. Δούκας ἔκδ. Bonn σ. 156.

3. Α' σ. 424.

λων τρυγᾶς». Καὶ ἐν τῇ πρώτῃ Διαλέξει, περὶ ἧς περαιτέρω, ὁ Μᾶξ. Χρυσοβέργης λέγει «πάντες σχεδὸν οἱ εἰδότες σε ὡς ἓνα τῶν πάλαι φωστήρων τῆς Ἐκκλησίας δοξάζουσιν»¹. Ἄλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Δ. Κυδωνῆ καὶ ἐκ τῆς διατριβῆς Μανουὴλ τοῦ Καλέκα, περὶ ὧν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, φαίνεται ὅτι αἱ ὕβρεις τῶν λατινοφρόνων τούτων δὲν ἠδύναντο νὰ καλύψουν τὴν ὁμολογίαν των ὅτι ὁ Βρυνέννιος, ἤδη ἐν Κρήτῃ ἔχαιρε μεγάλης ὑπολήψεως παρὰ τῷ λαῷ.

2. Ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα του, ἐνδεικτικὰ εἶναι ἀποσπάσματα τινὰ τοῦ ἔργου του ὅπου αὐτὸς ἑαυτὸν ἐχαρακτήρισεν. Οὕτω καὶ ὁ Βρυνέννιος, ὡς καὶ πολλοὶ τῶν συγχρόνων του, ἀπέβλεπον εἰς τὸ δυνατόν τῆς ἐνώσεως, καὶ διὴ νικώσης τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδοξίας, διὰ συνόδου. Μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς τοιαύτης συνόδου, ἐνόμιζεν ὅτι ἔπρεπε ν' ἀποφεύγωνται αἱ ἔριδες, διὰ νὰ μὴ δξύνεται ἢ μεταξὺ Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν διάστασις. Ἡ ὑπεράσπισις τῶν δογμάτων δὲν ἦτο ἔργον ἰδικόν του, ἀλλὰ τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, τοῦ πατριάρχου κἄ. ἀρμοδίων. Προκαλούμενος λοιπὸν νὰ ὁμιλήσῃ σιγᾶ: «Ἐμοὶ δέ, ἅτε μονοτρόπῳ τὸν βίον, μελήσει τὰ κατ' ἐμέ· οἱ δρεπόμενοι τοὺς τῆς χώρας καρποὺς καὶ τὰ ζιζάνια ἐκριζούτουσαν· οἱ τὸ γάλα καὶ τὰ ἔρια καὶ τὰ κρέα τῆς ποιίμνης καρπούμενοι, καὶ τοὺς θῆρας ἐκ ταύτης σοβεΐτωσαν· ἢ τῶν μὲν τῆς ποιίμνης καὶ τῆς χώρας καλῶν ἀπολαύειν ἑτέροις, ἐμοὶ δὲ μόνῳ μετέχειν τῶν δεινῶν αὐτῆς ἔξεστιν; εἰ δὲ τὸ νομίζεσθαι με διδάσκαλον, τοιούτων λόγων ὀφειλέτην καθίστησιν, ἐπ' οὐδενὸς τῶν ἀπάντων ἀρκεῖ τὸ νομίζεσθαι, ἂν μὴ καὶ τὸ ἀληθεῖα εἶναι προσῆ· ὡς ἐκλίποι μοι ὄνομα, πράγματος ἄμοιρον! καὶ δόξα διάκενος, καὶ φήμη ἀκερδής, γεννήτρια φόβου, καὶ φθόνου καὶ ἀπεχθείας, καὶ οὐδενὸς ὑγιοῦς! ἐν ὀφείλω τῷ ὑπερθέῳ καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι, τὴν δεδομένην μοι περὶ αὐτοῦ πρὸς τῶν ἁγίων παράδοσιν πάντη τηρεῖν ἀπαράβατον· ἐρίζειν δὲ περὶ τούτου, ἢ συζητεῖν, ἢ λογομαχεῖν, τοῖς αἵρουμένοις παραχωρῶ»². Καὶ περαιτέρω: «Εἰς δεῖγμα δὲ τῶν πολλῶν, αὐτὸς πρῶτος οὐκ ἀντερίζειν περὶ τοῦ δόγματος ἕως τότε πειράσομαι, ὁ μᾶλλον τῶν ἄλλων ἐριστικώτατος εἶναι περὶ τοῦτο δοκῶν· πλὴν ὀρισμοῦ ἐκκλησίας, ἢ βασιλείου ἐπιταγῆς... οὐ γὰρ πάντη ἄπειρος ἐριστικῶν λόγων ἢ θείων δογμάτων ἐγώ...»³.

Ἄλλα χωρία δεικνύουν τὸν πόθον τῆς μονώσεως ἢ ὁποία τὸν κατεῖχε: «Ἐνθεν τοι καὶ πολλάκις καὶ προτιμᾶν εἴωθα τὴν ἐν τῇ κέλλῃ μόνωσιν τῆς μετὰ πολλῶν συναναστροφῆς»⁴. «Τὴν ποθεινὴν λιπὸν καὶ αὐτὸς ἡσυχίαν φέρων ἐμαυτὸν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ παρέχω τήμερον· οὐχ ὡς τι ἀναγκαῖον ἢ χρησιμον, ἢ τι τῶν καλῶν, ὡς εἰκόσ, ἐκεῖθεν ἐπιφερόμενον, ἀλλ' ὡς δοῦλον οἰοεὶ καὶ χρεώστην ὡς ἔμοιγε σύνηθες προτροπῇ βασιλείας, τὰ τε τροφεῖα ὑμῖν⁵ καὶ τὰ χρεῖα ἀποδιδόντα»⁶.

1. Α' 411.

2. Α' σ. 425.

3. Α' σ. 426.

4. Α' σ. 59.

5. Διώρθωσα ἀντὶ «ἡμῖν».

6. Α' σ. 59.

3. Χαρακτηριστική, δι' ὅλου τοῦ ἔργου τοῦ Βρυεννίου, εἶναι ἡ ἔλλειψις οἰασθήποτε προσωπικῆς ἐπιθέσεως καὶ ἐπικρίσεως. Τὸ πάθος μεθ' οὗ συζητεῖ στρέφεται πάντοτε πρὸς ὑποστήριξιν τῆς πίστεως καὶ οὐδέποτε πρὸς ἀτομικὴν ἐξουθενώσιν τοῦ συζητητοῦ ἢ τοῦ ἀντιφρονούντος: «*Οὔτε διὰ τὸ πληξαί τινα ὀπωσοῦν, οὔτε διὰ τὸ ἀρέσαι τινί, ἀλλ' ὡς δοῦλος μόνον τοῦ λόγου τῆς ἀληθείας καὶ φίλος*»¹ διαγγέλλει τὴν ἀλήθειαν! Καὶ ὅτε ἐλέγχει σιμωνιακοὺς, ἀσελγαίνοντας κληρικούς, χριστοκαπήλους, καὶ τότε δὲν ὀνομάζει αὐτοὺς, ἀλλὰ καταδικάζει τὰ ἐγκλήματά των: «*Τὸ πρᾶγμα μᾶλλον, οὐχὶ τοὺς πράττοντας τοῦτο τοσοῦτον κακίζομεν... σημεῖον δέ, ὅτι ἀπροσώπως κατηγοροῦμεν αὐτοῦ, καὶ τοι δυνάμενοι λέγειν καὶ πρόσωπα τοῖς ἅπασιν γνώριμα: ἀπροσώπως δὲ κατηγορεῖν πράγματος ἐφαμάρτου τοῖς ἅπασιν ἔξεστιν*»².

Καὶ ἡ ἔκρηξις τῆς προσωπικῆς εἰλικρινείας, ἀνάμεικτος μὲ διάθεσιν αὐτοκατηγορίας, χαρακτηριστικὸν εἰλικρινῶν προσωπικοτήτων, δίδουν αὐτοχαρακτηρισμοὺς ἀξιολόγους: «*Ἐν ῥαθυμίᾳ καὶ μετεωρισμῷ παρηλθον τὰς ἡμέρας μου, καὶ ἐν λογισμοῖς ὑπαρκοῖς ἐτέλεσα τὰ ἔτη μου· πῶς ἐκλάπησαν οὐκ ἐνόησα καὶ πῶς παρήλθον οὐκ ἠσθόμην*»³. «*Ποῦ φύγω ἀπ' ἐμαντοῦ, ἐπεὶ αὐτός εἰμι τῆς ἐμῆς ἀπωλείας αἴτιος;*»⁴, καὶ πάλιν: «*οὐδεὶς οὖν ἐστι τῆς ἐμῆς κολάσεως αἴτιος, εἰμὴ μόνος ἐγώ*»⁵.

4. Διὰ τὰς κρίσεις τὰς ἐξενεχθείσας περὶ τοῦ Βρ. παραπέμπω εἰς ὅσα ἐν ἀρχῇ ἐσημειώθησαν περὶ τῶν πηγῶν τοῦ βίου του⁶.

Ἡ γενικὴ κρίσις τῶν μεταγενεστέρων⁷ ὑπῆρξεν εὐνοϊκῆ, ὑπηρεσίαν δ' ἀξιόλογον προσέφερον ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ Βρ., εἰς τὰ προλεγόμενα τοῦ ὁποίου, ὡς ἐξῆς συνώψισεν ὁ ἐκδότης τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ κρίσιν: «*ἄνδρός, οὐχ ὅπως τῆς ἱεράς θεολογίας οὐκ ἐν χρῶ, οὐδ' ἐπιπολῆς ἀψαμένου, καὶ τὴν ἄλλην σοφίαν, ὅση τῆς καθ' ἡμᾶς αὐτῆς εἴσω χορεῦει, ὀργιάσαντος ἐπιμελῶς, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐν καιροῖς τοιούτοις γεγενῆσθαι, ἐν οἷς μετὰ τῆς βασιλείας ἡμῖν καὶ τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐν παντὶ περιῆν κινδύνου, ἠνίκα δὴ καὶ τὸ ἱμάτιον πωλεῖν ἔδει, ὥστε πρίασθαι μάχαιραν, ἐρῶμένως μὲν αὐτοῦ τῇ τοῦ λόγου μαχαίρα, ὃ ἐστὶ ῥῆμα Θεοῦ, ἀγωνισαμένου, νεανικώτατα δὲ τό γε καθ' ἑαυτὸν τῇ φορᾷ τῶν ἐπιόντων κακῶν ἀπαντήσαντος*»⁸.

1. Α' σ. 60. 2. Β' σ. 260. 3. Β' σ. 383. 4. Β' σ. 382. 5. Β' σ. 383.

6. Εὐνοὺς πρὸς τὸν Βρ., ἀποδίδοντα ἴσην εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην πρὸς τὴν Καινὴν σημασίαν ἐπὶ θεμελιώσεως δογματικῶν ζητημάτων εἶναι καὶ ὁ πολὺς Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Οἰκονομῶν: Περὶ τῶν Ὁ ἑρμηνευτῶν τῆς Παλαιᾶς Θείας Γραφῆς βιβλία Δ'... τόμος τέταρτος ἐν Ἀθήναις 1849 σσ. 790-91.

7. Πρβλ. Κ. Δυοβουνιώτην: Ἐνθα ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ.

8. Α' σ. β'.

II. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΚΑΙ ΑΙ ΙΔΕΑΙ ΤΟΥ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ

α' Ἡ συγγραφή καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ ἔργου του

1. Ὅτι δὲν περιῆλθε μέχρις ἡμῶν, ὅ τι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου, εἶναι φανερόν, ἀφοῦ οὐδεμία ἐκ τοῦ λατινικοῦ μετάφρασις του εἶναι γνωστή, οὐδὲ γραμματικόν του ἔργον τι συστηματικὸν παραδίδεται.

Ὁ Βρυέννιος ἔδρασε μακρὰν τῆς Κων)λεως κατὰ τὸ δεύτερον τρίτον τῆς ζωῆς του, ὅτε ἦτο εἰς ἡλικίαν ἀκμῆς· ἡ δρᾶσις του ἐκεῖ ἦτο ὄχι συγγραφικὴ ἀλλὰ πρακτικὴ καὶ αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔζη κάθε ἄλλο παρὰ εὐνοϊκαὶ διὰ τὴν κυκλοφορίαν συγγραφῶν ἀντιρρητικοῦ χαρακτῆρος.

Τὸ θεολογικόν του ἔργον, αἱ ὁμιλῖαι του κυρίως, δὲν ἔλεγοντο βεβαίως ἐκ τοῦ προχείρου, ἐφ' ὅσον ἐν αὐταῖς συναντῶμεν τόσα χωρία τῶν Γραφῶν, τῶν Πατέρων καὶ τῶν Συνοδικῶν ἀποφάσεων. Ἐκράτει λοιπὸν σημειώσεις, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἠδύνατο ἢ νὰ ἐπαναλάβῃ τὸν λόγον ἢ νὰ συντάξῃ αὐτὸν τελικῶς, καὶ τοῦτο φαίνεται ἐγένετο συχνά, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν ἐπανάληψιν τῶν αὐτῶν πραγμάτων εἰς διαφορετικοὺς λόγους, ἀπέχοντας χρονικῶς ἀλλήλων.

2. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Βρ. εἰς Κων)λιν, ἡ διαμονὴ εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου, ἡ νέα αὐτοῦ δρᾶσις ἐν τῇ Βασιλευούσῃ, ἔδωκεν εἰς τὸν μοναχόν μας νέαν ὄθησιν πρὸς ἐνέργειαν. Ἡ εἰκοσαετὴς ὁμως διαμονὴ του εἰς Κρήτην ἐκράτει αὐτὸν σφικτὰ δεδεμένον αἰσθηματικῶς πρὸς τοὺς μακροὺς ἀγῶνας τοὺς ὁποίους εἶχε διεξαγάγει ἐκεῖ ἀφ' ἑνὸς κατὰ τῶν λατίνων καὶ ἐξ ἄλλου κατὰ τῆς ἀμαθείας, τῶν προλήψεων καὶ τῆς διαφθορᾶς τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος. Ἡθέλησε λοιπὸν ὁ Βρυέννιος καὶ μακρόθεν νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, διαπαιδαγωγῶν καὶ φωτίζων αὐτόν, καὶ ἀποδοκιμάζων τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὰς παραβάσεις τοῦ κλήρου.

Τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (1401 - 1405) εἶναι νομίζω τὸ πρῶτον ἐκδοθὲν σύγγραμμα τοῦ Βρυεννίου ἐπιγραφόμενον «Κεφάλαια Ἑπτὰκις ἑπτὰ». Τοῦτο βεβαίως δὲν παρεδόθη ἰδιαίτερος διὰ τῶν κωδικῶν, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀλλαχοῦ, ἀποδίδουν τὸ γνωστὸν ἔργον τοῦ Βρυεννίου ἀναμειγμένον. Ἄλλ' ὅτι τὰ Κεφάλαια προεξεδόθησαν τῶν «Ὁμιλιῶν διαφόρων» καὶ ὁ κατὰ τὸ 1784 ἐκδοὺς τὸν Γ' τόμον τῶν Εὐρεθέντων παρεδέχθη¹. Ὅτι δ' ἀπετέλεσαν ἴδιον σύγγραμμα δηλοῖ αὐτὴ ἡ προτασσομένη «Προθεωρία τοῦ Συγγράμματος»², ὅπου ὁ Βρ. «Ἐμοὶ πολλοὶ πολλὰκις φίλοι τε καὶ οἰκείοι, ὡς μέγα τι, καὶ ἐν τῶν χρη-

1. Γ' σ. 49 σημ.

2. Γ' σσ. 48 - 9.

σίμων ἤτήσαντο, ἃ διὰ γλώττης ἐν Ἐκκλησίᾳ, καὶ ταῖς κοιναῖς διαλέξεσιν ἐνίστε τοῖς ἅπασιν προὔτιθέμην ἐν ὠφελείᾳ, ταῦτα δὴ συγγραφάμενον τούτοις χαρίσασθαι»¹, ἰσχυριζόμενοι ὅτι ὅσα τοῖς εἶπε μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἀναχώρησίν του ἐλησμόνησαν. Διότι εἰς τοὺς Κρητὰς ἀφορᾷ καὶ χάριν αὐτῶν ἐγράφη τὸ Σύγγραμμα: «τοῦ γὰρ ἀπλουσιτέρου καὶ σαφοῦς φροντίσαντες, καὶ τοῦ ἐγχωρίου τῶν Κρητῶν ἤθους, πρὸς οὓς καὶ γέγραπται...»². Καὶ ἐπὶ πολὺ μὲν ἠρνεῖτο ὁ Βρυνένιος, κατόπιν δ' ἐδέχθη, προτροπῇ τῆς Ἐκκλησίας, «βραχυτάτον τι μέρος τῶν λαληθέντων ἀποτεμών, καὶ ὅσον ἢ μνήμη παρακατέσχε»³ νὰ γράψῃ τὰ Κεφάλαια. Εἶναι δὲ αὐτὰ σύντομοι ἠθικαὶ καὶ δογματικαὶ μελέται, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Βρυνένιος πειράται νὰ στηρίξῃ τὴν πίστιν, νὰ διορθώσῃ τὰ ἥθη καὶ νὰ καυτηριάσῃ τὰς κακίας τῶν πρὸς οὓς ἐπιστέλλει καὶ τῶν γενικώτερον ἀναγινωσκόντων αὐτά. Πλεῖστα δ' ὅσα τῶν ἐν τοῖς Κεφαλαίοις περιέλαβε μεταγενεστέρως εἰς τοὺς Λόγους καὶ τὰς Ὀμιλίαις του, καθὼς δεικνύει ὁ παρὰ τοῦ πρώτου ἐκδότου γενόμενος ὑπομνηματισμός.

¹ Ἀπὸ τὰ 49 αὐτὰ κεφάλαια ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὰ ἥθη τῆς Κρήτης, τὰς ποικίλας λαογραφικὰς εἰδήσεις τὰς ὁποίας περιλαμβάνουν, καὶ τὴν ζωηρότητα μεθ' ἧς ἐγράφησαν εἶναι τὸ ΛΘ' «Περὶ Κρειπτόνων Ἐθνῶν» τὸ ΜΕ' «Περὶ τῶν ἐπιτεθέντων ἡμῖν δεινῶν καὶ τίς ὁ τούτων σκοπός», καὶ τὸ ΜΖ' «τίνες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν», περὶ ὧν θέλει γίνεαι ἐν οἰκείῳ τόπῳ εὐρύτερος λόγος.

3. Ἀκολουθεῖ ἡ δρᾶσις τοῦ Βρυνένιου ἐν Κύπρῳ καὶ πάλιν ἐν Κων/λει. Μετὰ τὸ 1420 ὁ Βρυνένιος ἐκυκλοφόρησεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν συναγωγὴν τῶν νεωτέρων ἔργων του, ἀσκέτων πρὸς τὴν Κρήτην πλέον, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἰωσήφ μοναχοῦ, ᾧ Βρυνένιος τὸ ἐπώνυμον, ὀμιλίαι διάφοροι ῥηθεῖσαι ἐν Κων/λει ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου [1391-1425, Ἰουλίου 21†] καὶ σοφωτάτου, καὶ τῆς πατριαρχείας Ἰωσήφ [1416-1439†] τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου». Εἰς τὸ προτασσόμενον τῆς χειρογράφου αὐτῆς ἐκδόσεως «Πρόγραμμα» παρέχει τὰς ἐπομένας διασαφήσεις:

«Ἐγώ, ἀδελφοί μου, πρὸ χρόνων τριάκοντα τὸ τοῦ λόγου λειτούργημα πρὸς τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ ἄκων ἐγχειρισθεὶς, πολλοὺς μὲν πολλαχοῦ ἀπὸ στόματος διῆλθον λόγους ψυχωφελεῖς, Θεοῦ διδόντος, ὡς καιρὸς ἀπῆται καὶ τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα συντάξαι δὲ ἢ συγγράψασθαι τούτους ἢ ἄλλους μένοντας ἐν ἐμοί, οὐκ ἐφρόντισα· τοῦτο μὲν πρὸς τὸ ἔμμαντοῦ εὐτελὲς ἀπιδῶν, τοῦτο δὲ καὶ φροντίαι ταῖς τοῖς μοναχοῖς ὀφειλομέναις εἰργόμενος. Ὅμως περὶ τὸ τῆς ζωῆς τῆς ἐμῆς τέλος, πρὸς τοῦ Πατριάρχου, καὶ τοῦ Βασιλέως καὶ τῶν ἐν τέλει παρακληθεὶς, ὑπομνήσεως χάριν, καὶ τῆς ἐμῆς δόξης πίστωσιν, ἄν γούν

1. Γ' σ. 48.

2. Γ' σ. 48.

3. Αὐτόθι.

μέρος διαλαβεῖν, ὧν δημοσία πρὸς τὴν μεγαλόπολιν ταύτην ἐλάλησα, ἀπολεξάμενος λοιπόν, ὅσον ἢ μνήμη παρακατεῖχε, τῇ Δέλτῳ ταύτῃ ἐνέθηκα, τοῦ ἀπλουστέρου καὶ σαφοῦς καὶ συντόμου ὡς οἶόν τε φροντίσας... »¹

Πότε ἀκριβῶς ἐξεδόθη τὸ δεύτερον τοῦτο βιβλίον τοῦ Βρυνενίου δὲν εἶναι γνωστόν, πάντως ζῶντος τοῦ Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου, πρὸ τοῦ θέρους δηλονότι τοῦ 1425. Εἰς τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν μᾶς παρεδόθη διὰ τῶν νεωτέρων κωδίκων, εἰς τὴν τοιαύτην Συναγωγὴν περιελήφθησαν καὶ ὁμίλια ρηθεῖσαι καὶ μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1423. Ἄλλ' εὐλογον φαίνεται οἱ κάτοχοι κωδίκων περιεχόντων Λόγους τοῦ Βρυνενίου νὰ προσέθησαν μεταγενεστέρως πᾶν ὅ,τι ἐκεῖνος ἔγραψε, ἀδιαφοροῦντες πρὸς τὴν διατήρησιν τῆς ἐνότητος τῶν βιβλίων του καὶ πρὸς τὸ συμφωνόν τῶν περιεχομένων μετὰ τὰ προτασόμενα « Προγράμματα »².

4. Καθ' οὓς περίπου χρόνους ὁ Βρυνένιος ἀνέμενε τὴν Συντέλειαν τοῦ (ἑβδόμου ἀπὸ πίστεως) αἰῶνος, μεγάλα γεγονότα εἶχον συντελεσθῆ: Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο τουρκικὴ, ἀνεκαλύπτετο ἡ Ἀμερικὴ καὶ ἡ τυπογραφία ἠνέκλυνε τὴν διάδοσιν τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Νέοι χρόνοι ἠνοίγοντο μὲ τὸν εἰσελθόντα ὄγδοον αἰῶνα καὶ ὁ παλαιὸς κόσμος εἶχε ταφῆ. Αὐτοὶ οἱ νέοι χρόνοι ἐπέπρωτο νὰ ἐπιδείξουν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν κοινοποίησιν τοῦ ἔργου τοῦ Βρυνενίου. Ἦτο δὲ τοῦτο κυρίως θεολογικὸν καὶ ὠδηγεῖτο ἀπὸ τὴν ἀνάγκην ἀντιμετωπίσεως τῆς, συστηματικῶς τώρα, δρώσης οὐνιτικῆς προπαγάνδας ἐν Ἀνατολῇ, ἐπιδιωκούσης νὰ ὑποτάσῃ ὀρθοδόξους ἀρχιερεῖς καὶ δι' αὐτῶν τὰ πατριαρχεῖα.

Παρὰ ταῦτα³, τὸ πρῶτον ἐγνώρισε τὸ τυπογραφεῖον τὸ ἔργον τοῦ Βρυνενίου, διὰ δημοσιεύσεως δειγμάτων τινῶν ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, γνωρίζοντος χειρόγραφα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης⁴. Εἶτα ἐξ ἀθωνικοῦ χειρογράφου ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἔκδοσιν ὁ Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος ὁ Πελοπον-

1. Α' σσ. μζ' - μη'.

2. Οὕτω μᾶλλον πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ τυχὸν ἀντίφασις ὁ Βούλγαρις ἐν τούτοις, παρὰ τὴν ρητὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ Βρ., ἐδέχθη ὅτι ἡ ἔκδοσις ἐγένετο τῷ 1425 ἐπὶ βασιλείας Ἰω. Παλαιολόγου ὃν θεωρεῖ ἀποθανόντα τῷ 1421. Α' σσ. κα' - κγ'.

3. Ὁ Gerlach εἰς τοῦ Crusius τὴν Turcograecia, 1584, σ. 489 μνημονεύει τῶν ἔργων τοῦ Βρ.

Τὸν μεθεπόμενον αἰῶνα ὁ Κρῆς Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος εἰς τὰς Praenotiones Mystagogicae ἐνθυμεῖται τὸν Βρ.

Πρβλ. Palmieri: Ἐνθ' ἀνωτ. στ. 1159.

4. Ὁ Ἀλλατίος ἐδημοσίευσεν τμήματα εἰς τὰ ἐξῆς βιβλία του: De libris ecclesiasticis Graecorum.— De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione.— Joannes Henricus Hottingerus fraudis et imposturae manifestae convictus.— De utriusque Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua in dogmate de purgatorio consensione.— Πρβλ. Palmieri: Ἐνθ' ἀνωτ.

νήσιος (1753), διὰ τοῦ εἰς τὴν Ἀθωνιάδα διδάσκοντος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου. Ἡ τύχη ὅμως τοῦ πατριάρχου τούτου δὲν ἐπέτρεψε πραγματοποιήσῃν τοῦ μεγάλου του σκοποῦ, ἔδωκεν ἐν τούτοις ἀφορμὴν εἰς τὸν φιλόσοφον διάκονον νὰ μελετήσῃ, καὶ φυσικὰ νὰ ἀντιγράψῃ, τὸ ἔργον τοῦ Βρυνέννιου τὸ ὁποῖον ἔκτοτε γίνεται δι' αὐτὸν πρόβλημα. Ὀλίγον ἀργότερα εἰς τὴν ἔκδοσιν ἀπέβλεψεν ὁ πρῶν Πτολεμαῖδος Σωφρόνιος, πρὸς τὸν ὁποῖον τῷ 1768 προσφωνεῖ τοὺς δύο πρώτους τόμους ὁ Βούλγαρις¹, ἀποκαλῶν αὐτὸν «Φιλοβρυνέννιον». Ἡ ἀγάπη τοῦ Βουλγάρου πρὸς τὸ θέμα εἶναι, νομίζω, εὐκολώτερον νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ θάρρους μὲ τὸ ὁποῖον ὁ Βρυνέννιος ἀντιτάσσεται εἰς τὰς προλήψεις τῆς ἐποχῆς του καὶ ἀντιμετωπίζει φαινωῶς τὸν φυσικὸν κόσμον, καὶ ἐκ τῆς βαρύτητος τὴν ὁποῖαν ἔδιδε, παρὰ τὸ ὀρθῶς πιστεύειν, καὶ εἰς τὸ ὁσίως ζῆν, ἐν ἀγάπῃ χριστιανικῇ.

Ἐκατὸν πενήκοντα ἔτη μετὰ τὴν συντέλεσιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Βρυνέννιου ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου, δὲν ἐπανεξεδόθη τὸ ἔργον του, οὔτε ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Πατρολογία τοῦ Migne². Ἐν τούτοις ἡ ἀλληλογραφία του καὶ ἡ διαθήκη

1. Ἀπὸ ἀπόψεως ἐκδοτικῆς παρατηρητέον, ὅτι οἱ κώδικες εἰς τοὺς ὁποίους ἐστηρίχθη ἡ ἔκδοσις τοῦ Βουλγ. φαίνεται ὅτι δὲν ἦσαν οὔτε οἱ καλύτεροι οὔτε οἱ ἀρχαιότεροι, οὕτως ὥστε πολλὰ νὰ μένουν τὰ ἐπανορθώσιμα. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἐκδιδομένης σελίδος πρὸς τὸν Ταυρίνιον κώδικα ἐν ΝΕ 4, 1907, σσ. 16-7.

Μικρὰ παραδείγματα φέρω κα' ἐγώ: Β' σ. 246 «οἱ ἀγροῖκοι ἀλαοι» ἐν τῷ κώδ. Ὁ Βούλγαρις παρατηρεῖ: «ἴσως λάλοι». Γραπτέον ἄλογοι. Πρβλ. Γ' σ. 123: «οἱ ἀστικοὶ ἐμπαίται, οἱ ἀγροῖκοι ἄλογοι» καὶ Β' σ. 34 «ἄλλως ταῦτα γίνεσθαι οἱ πλείστοι δοκοῦσαν, ἀλογία φερόμενοι».— Β' σ. 377 «πάνθ' ὡς ἔχει λόγον καὶ φύσεως ἐπιγνώσκονται» γραπτέον: «πάνθ' ὅς ἔχει...».— Β' σ. 336 ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι δύο τύποι νοί, νφ, ὅπερ ἀπαράδεκτον.— Α' σ. 338: «ἀπειράκις τὴν χρῆσιν διερχόμενος ταύτην» ὅπου μᾶλλον νοητέον ῥῆσιν (τοῦ Δαμασκηνοῦ). Α' σ. 59: «τά τε τροφεία ἡμῖν καὶ τὰ χρέα ἀποδιδόντα» γραπτέον: «τά τε τροφεία ἡμῖν...».— Β' σ. 381 «Οὐδὲ γενναῖον» γραπτέον: «οὐδὲν γενναῖον», ὡς ἐν Β' σ. 16.— Α' σ. 459: «μὴ τὰ φυόμενα», κώδιξ Βουλῆς 155 φ. 499 «μὴ τὰ ἐπιφυόμενα».— Α' 500: «ἄτε τὰ πάντα δυνάμει», ὁ κώδ. 155 αὐτόθι: «ἄτε πάντα δυνάμει».

Ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου παρατηρητέον, ὅτι πολλὰ τῶν ἔργων τοῦ Βρ. ἐξεδόθησαν πρωθυστερώς, λόγφ τῆς ἐν τῷ Γ' τόμφ ἐκδόσεως ἐκείνων ὅσα ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐγνώριζε κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Α'. Ἐπειδὴ δὲ τεμάχια ὀλόκληρα, καὶ πολυσέλιδα κάποτε, περιλαμβάνονται εἰς πλείονα τοῦ ἐνὸς ἔργα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκδοθοῦν εἰς τὸ ἀρχαιότερον χρονολογικῶς, πρᾶγμα ὅπερ δὲν ἐπέτευχθη. Οὕτω ὁ Λόγος ἐξιτήριος πρὸς τοὺς Κρητας (1401) Γ' σ. 38 ἐξεδόθη ἑλλιπῆς καθ' ὅσα ἐν Β' σσ. 352-72. Ταῦτα παρενεβλήθησαν εἰς τὸν Γ' Λόγον εἰς τὴν Σωτήριον Σταύρωσιν, ὄντα μεταγενέστερον.

2. Τὸ διατὶ ἐξηγεῖ ὁ Palmieri: Ἐνθ' ἀνωτ. στ. 1159 καὶ ὁ Κ. Δυοβουνιώτης ΠΑΑ 4, 1929, σ. 183 σημ. 3: «τὸ ὅτι ἐν τῇ μετὰ ταῦτα ἐποχῇ ἐλησημονήθη ὁ Ἰωσήφ Βρυνέννιος καὶ μάλιστα τοσοῦτον, ὥστε τὰ ἔργα αὐτοῦ νὰ μὴ περιληφθῶσιν ἐν τῇ πατρολογία τοῦ Migne ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ πρὸ τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας θανάτου αὐτοῦ, καὶ τοῦ ἀσχέτου τῶν ἔργων αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐν τῇ Δύσει ἀναπτυχθέντα ἔπειτα ἀνθρωπισμόν. Ἡ ἔκδοσις τέλος τῶν ἔργων αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν

του, ὅσα ἐδημοσίευσεν ὁ Ἄθ. Π. Κεραμεύς, ὑπῆρξαν χρήσιμα διὰ τὴν σύνταξιν τῆς ὀριστικωτέρας του βιογραφίας, πρὸς τὴν ὁποίαν εἶχον ἤδη στραφῆ διάφοροι θεολόγοι κἀ σοφοί¹.

5. Πίναξ ἐκδοσθέντων ἔργων τοῦ Βρυεννίου (εἰδολογικός).

Α'. Δογματικά

I. Λόγοι

1.	Λόγος	Α'	Περὶ τῆς Ὑπερθέου Τριάδος	Α'	1
2.	»	Β'	» » Ὑπερουσίου »	»	20
3.	»	Γ'	» » Ὑπερθέου »	»	36
4.	»	Δ'	Εἰς τὸ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως ζήτημα . »	»	57
5.	»	Ε'	Περὶ Θείας Τριάδος	»	82
6.	»	Ζ'	(Περὶ ὑποστάσεως καὶ οὐσίας)	»	98
7.	»	Ζ'	Περὶ τῆς Θείας Τριάδος	»	117
8.	»	Η'	» » » »	»	135
9.	»	Θ'	» » » »	»	154
10.	»	Ι'	» » Ἁγίας »	»	174
11.	»	ΙΑ'	» » Θείας »	»	195
12.	»	ΙΒ'	» » Ἁγίας »	»	218
13.	»	ΙΓ'	» » Θείας »	»	237
14.	»	ΙΔ'	» » Ἁγίας »	»	256
15.	»	ΙΕ'	» » Θείας »	»	274
16.	»	ΙΖ'	» » Ἁγίας »	»	294
17.	»	ΙΖ'	» » Θείας »	»	313
18.	»	ΙΗ'	» » Ἁγίας »	»	332
19.	»	ΙΘ'	» » Θείας »	»	351
20.	»	Κ'	» » Ἁγίας »	»	368

ἐν τῇ Δύσει οὐδείς ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν, συνήργησεν ἀναμφιβόλως εἰς τὸ νὰ μείνῃ σχεδὸν ἄγνωστος ἐπὶ τοσοῦτον ὁ διαπρεπὴς οὗτος θεολόγος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας».

1. Τὸ ἔργον τοῦ Βρ., ὁσημέραι λεπτομερέστερον ἐξεταζόμενον θ' ἀποβῆ βοηθητικὸν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἐποχῆς του. Προχειρῶς σημειῶ ἐδῶ τί δύναται νὰ ὠφελῆθῃ ὁ εἰς τὴν Βυζ. Τέχνην καὶ δὴ τὴν ζωγραφικὴν ἀσχολούμενος. Ἐκτενῆ περιγραφὴν «Περὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως» βλέπε Β' σσ. 389-90 καὶ γραφικὴν τῶν ἐν τῇ Κρίσει Γ' σσ. 80-83 (πρβλ. καὶ περὶ παραστάσεως τῶν Ἀποστόλων ἐν τῇ Κρίσει Β' σ. 373). Περὶ τοῦ τύπου τοῦ Σταυροῦ ἐν τῇ Τέχνῃ Β' σσ. 299-300 (πρβλ. καὶ 301-2). Περὶ τῆς παραστάσεως καὶ τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος Α' σ. 22. Περὶ ἀνακαινίσεως ὑπὸ ζωγράφων παλαιῶν εἰκόνων Γ' σσ. 6-7.

52.	Ἑπόμνησις περὶ τῆς τοῦ βίου ματαιότητος	B'	283
53.	Παραμυθία εἰς τὸν Αὐτοκράτορα	»	291
54.	Λόγος Συμβουλευτικός	A'	469
55.	Διάταξις Ἰωσήφ μοναχοῦ Βρυνενίου (Διαθήκη) <i>Varia Gr. Sacra</i> »		245-6
56.	Πρακτικὰ Συνόδου Κύπρου. Ὁ ἐν Κων]λει Φιλ. Σύλλογος τόμος 17, Παράρτημα, σσ.		48 - 51

Ε'. Ἐπιστολαὶ

1.	Θεοδώρῳ Μελιτινιώτῃ (ἀρχidiaκόνῳ κλπ. εἰς Κων]λιν)	Γ'	127
2.	Νικήτῃ Μυρσινιώτῃ (ιερεὶ εἰς Ρόδον)	»	129
3.	Ἰωάννῳ τῷ Ὀλοβόλῳ (Μεγ. Χαρτοφύλακι εἰς Κων]λιν)	»	131
4.	Δημητρίῳ Κυδώνῃ (εἰς Βενετίαν)	»	133
5.	Πατριάρχῃ Δωροθέῳ (εἰς Ἱερουσαλήμ)	»	136
6.	Νικολάῳ Καβάσιλα (εἰς Κων]λιν)	»	139
7.	Εὐθυμίῳ ἡγουμένῳ τῶν Στουδίου (εἰς Βυζάντιον)	»	141
8.	Ἀλεξανδρείας Μάρκῳ (εἰς Αἴγυπτον)	»	143
9.	Τῷ Οἰκουμενικῷ (εἰς Κων]λιν)	»	146
10.	Τῷ ἀπὸ Γραικῶν Ἰταλῷ Μαξίμῳ	»	148
11.	Τῷ Ἀμμοχώστου Μακαρίῳ (εἰς Κύπρον)	»	155
12.	(Μανουὴλ Παλαιολόγῳ) (εἰς Κων]λιν)	»	157
13.	Μανουὴλ τῷ Πόθῳ (εἰς Λακεδαιμονίαν)	»	159
14.	Μανουὴλ Ὀλοβόλῳ (ιατρῷ κλπ. εἰς Θεσσαλονίκην)	»	161
15.	Ἡρακλείας Ἀντωνίῳ	»	163
16.	Κιέβου Φωτίῳ (εἰς Ρωσίαν)	»	168
17.	(Ἰωσήφ) Ἀλεξίῳ (Ἀποκαύκῳ ζωγράφῳ)	»	170
18.	»	»	171
19.	»	»	172
20.	» Γεωργίῳ (Στίχοι εἰς Νάξον)	»	173
21.	» Ἀλεξίῳ	»	176
22.	»	»	177
23.	» Ἰωάννῃ	»	178
24.	» Ἀλεξίῳ	»	179
25.	(Ἰωσήφ) Ἰωσήφ	»	180
26.	Ἀνωνύμῳ . . . . . <i>Varia Gr. Sacra</i> »		292
27.	Εἰς τὰς χεῖρας τοῦ κυρ Γιαννούλη δὲ Σπίγα	» » » »	293
28.	Νικολάῳ τῷ Κατσαδούρῃ	» » » »	294-5

ς'. Στιχηρὰ

(Ὅρα τὴν ὑπ' ἀριθ. 20 Ἐπιστολήν).

6. Πίναξ ἀνεκδότων συγγραφῶν τοῦ Βρυννίου (ἐκ τῶν κωδίκων).
1. Κώδιξ Βουλισμᾶ.
*Διδασκαλία κυροῦ Ἰωσήφ Βρυννίου καὶ μεγάλου διδασκάλου [= Γνώμαι καὶ συμβουλαὶ διάφοροι περὶ τε τῶν πιστευόντων καὶ τῶν πρακτέων].
Ε. Βουλισμᾶς: Βυζαντιακὰ ἀνέκδοτα. Ἄττ. Ἡμερολόγ. 1882 σ. 356.*
  2. Μετοχ. Παναγ. Τάφου κώδιξ 291, φφ. 305-10. Σαβαιοτικὸς κώδιξ 620 Πατρχ.
*Ἱεροσολύμων, ὁμοίως κώδιξ 472.
Ἐκ τῶν τοῦ Βρυννίου βιβλίων περὶ τῶν κατὰ λατίνων αἰρέσεων λε' κεφάλαια.*
  - 2α. Σαβαιοτικὸς κώδιξ 620 Πατρχ. Ἱεροσολύμων.
Στηλίτευσις τῶν λατινικῶν αἰρέσεων καὶ παιδαγωγία τῶν ὑποστηριζόντων αὐτάς.
  3. Βατοπεδίου 285, 2.
Σύνταγμα ἐκ τοῦ 6' βιβλίου τῆς λεγομένης μνήμης.
  4. Vallicelana 27 (B. 128) φφ. 142-6, Κολυβᾶ κώδ. 49 σ. 62α.
Μετὰ ἀπίστου [μετὰ τινος Ἰσμαηλίτου] διάλεξις. Τὰ τοῦ διαλόγου πρόσωπα: Ἰσμαήλ, Ἰωσήφ, ἀπίστος, ὀρδόδοξος, ἀσεβής, πλάνος, ἀληθής, Ἀχαιμενίδης, Χριστιανός, Ταλασιμάνης, Καρμιανός, μοναχός.
  5. Βιβλιοθ. Βουλῆς κώδιξ 127 φ. 172β.
Λόγος ὅτι ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς τὸ Πνεῦμα.
  6. Ἀρχιμανδρείου Ἰωαννίνων κώδιξ 16 φ. 180α.
Λόγος Ἐγκωμιαστικὸς εἰς πᾶσαν ἑορτὴν τῆς πανενδόξου κυρίας ἡμῶν Θεοτόκου.
  7. Μεγίστης Λαύρας κώδιξ 1626 φ. 29α.
Πρὸς δέκα κεφάλαια καὶ τοσαύτας ἐνστάσεις ἀντιῶρητικὸς.
  8. Μετ. Παναγ. Τάφου Κων)λεως κώδιξ 291.
Συναγωγὴ τῶν ἀναγωγικῶς ἐρμηνευομένων ῥητῶν τῆς Παλαιᾶς ἀγίας Γραφῆς.
  9. Ἰβήρων κώδιξ 5428. 1308 (18. αἰ.) ἀρ. 14.
*Ἰωσήφ μοναχοῦ καὶ παπομάστιγα Βρυννίου.
Ἄρχ. ψυχὴ ἦσθα στεῖρα καὶ ἄκαρπος καὶ μηδὲν τέκνον γεννώσα ζωῆς ἄξιον [Περβλ. Β' σ. 381-4].*
  10. Ἰβήρων 4372. 252 (16. αἰ.) φ. 179β, Παντελεήμονος 6248. 741 (17. αἰ.) φ. 94β, Ἰβήρων 4720. 600 (17. αἰ.) ἀρ. 5., 4492. 372 (18. αἰ.) ἀρ. 10, 4493. 373 (18. αἰ.) ἀρ. 15, 4531. 411 (18. αἰ.) φ. 251β.
Ἄρχ. Ὡς οὖν ἕκαστος ἡμῶν προαιρεῖται, οὕτως ἑαυτὸν διαθροῖ πλάσιν ἀρίστην. Λήγει: ὅτι ζῶ ζωὴν παρερχομένην καὶ ῥέουσιν.
  - 10α. Ἰβήρων 4720. 600 (17. αἰ.) ἀρ. 3.
Ἄρχ. Δεῖ δὲ πάνυ καλῶς ἐκείνο εἰδέναι καὶ γινώσκειν. Λήγει: ζῶ ζωὴν παρερχομένην καὶ ῥέουσιν.

Σημ. Ἐν κώδ. 4720. 600 λήγει: καὶ διδάσκει Θεὸς ἄνθρωπον γνῶσιν, κατὰ τὸν προφήτην, ἐν πνεύματι. Ἐν κώδ. 4531, 411 λήγει: Οὐ χωρισθήσομαι σου, φίλη πατρίς, ἰδοὺ γὰρ γνωρίζω καὶ ἀληθεῖα αἰσθάνομαι ὅτι ζῶ ζώην... Πιθανώτατα τὸ ὑπ' ἀριθ. 10α εἶναι β' τμήμα τοῦ λόγου τούτου.

11. Διονυσίου 3752. 218 (15. αἰ.) ἀρ. 4, β'.

Τι χρῆ καὶ λέγειν ἐπὶ ταῖς γενομέναις εὐποιαῖς τῶν ἀπελθόντων ἔνεκεν, ὡς ἀπαλλάττειν αὐταὶ ἰσχύουσι τῶν ἁμαρτημάτων αὐτοῦς. Ἄρχ.: Ὅτι μὲν οὖν οὐ χρῆ κατὰ τι δικάζειν...

12. Διονυσίου 3752. 218 (15. αἰ.) ἀρ. 4 γ'.

Περὶ τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ τέλος ταῖς ψυχαῖς χωριζομέναις τοῦ σώματος καὶ ὅπου περ αὐταὶ ἀπέρχονται.

Ἄρχ. Καὶ περὶ μὲν τῶν δικαίων τι χρῆ καὶ λέγειν.

13. Vallicelana, κώδιξ 27 (B 128), Πάτμου υμ', Πατριαρχ. Ἱεροσολύμων κώδιξ 292.

Τοῦ αὐτοῦ [Βυρεννίου] πρὸς τοὺς αὐτοὺς [Κρήτας] παραμυθητικός.

14. Vallicelana, κώδιξ 27 (B 128), Πάτμου υμ', Ταυρίνης κώδιξ 329, φ. 18.

Ἐν ἄρχουσιν εὐγενεῖ καὶ πρακτικῷ καὶ φρονίμῳ πρὸς τούτοις ἐναρέτῳ τε, καὶ ἐντρεγεῖ καὶ λογίῳ κυρῷ Ἰωάννη τῷ Συριανῷ, ἐν τῇ Κρήτῃ [ἐπιστολή, κατὰ Ταυρίνης. «ἀπαγγελτική». Δημοσιεύεται ἐν τέλει τοῦ παρόντος].

15. Πάτμου υμ'.

Ἐρωτήσεις τῶν ἀπὸ Κρήτης τινῶν ἱερέων περὶ τῆς τοῦ παντὸς προελεύσεως καὶ Ἀπόκρισις.

16. Μονῆς Κοσινίτζης κώδιξ 247 (φ. 265α-279) (Μεταξὺ ἄλλων) Πρακτικὰ τῆς ἐν Κύπρῳ Συνόδου (28 Ἰουλίου 1406 ἔξ.) ὧν τμήμα ἐδημοσίευσεν ὁ Ἄθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς: Ἐκθεσις Παλαιογραφικῶν καὶ Φιλολογικῶν Ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ γενομένων κατὰ τὸ ἔτος 1885 διὰ τὴν «Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην», ἐν Κων]λει 1886 (Παράρτημα 17. τόμου τοῦ Περιδικοῦ τοῦ ἐν Κων]λει Φιλ. Συλλόγου).

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ. Ὁ Βούλγαρις: Τὰ Εὐρεθέντα Β' σ. τελευταία τοῦ Πίνακος σημειώνει:

Τῶν δύο ἐφεξῆς Λόγων εὗρηται μόναι αἱ ἐπιγραφαὶ μετὰ τῶν ἀρχῶν.

ΛΟΓΟΣ Ε'

Ῥηθεῖς ἐν τῷ αὐτῷ Παλαιῷ, εἰς τὸ κατὰ τὴν μεγάλην Παρασκευὴν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς Ἐνάτης Ὁρας, ἀναγινωσκόμενον Εὐαγγέλιον οὗ ἡ ἀρχή: Ἐπεὶ ἐν ταῖς προῤῥηθείσαις δυσίαν. κτξ.

Ἐκφωνηθεὶς ἐνώπιον τῆς Ὀδηγητρίας ἐν τῇ γενομένῃ Λιτανείᾳ, μετὰ τὴν τελείαν τῆς Πόλεως ἀπολύτρωσιν· οὐ ἡ ἀρχή: Ἔργον ἐστὶ ταῖς μελίσσαις.

β' Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ ἔργου τοῦ Βρυεννίου

1. Vallicelana Ρώμης κώδιξ 27 (B 128), 15. αἰ.
E. Martini: Catalogo II, 1902, σ. 43.
2. Βασιλ. Πανεπιστήμιον Τουρίνου κώδιξ 329, 15. αἰ.
J. Pasinus: Cod. Man. Bibl. R. Taurinensis Athenaei, 1769 σσ. 410-12.
E. Βουλισμᾶς: Ἄτρ. Ἡμερολόγιον 1882 σ. 356.
3. Ambrosiana, Μιλάνου κώδ. 290 (E 64 sup.) 15. αἰ.
Martini-Bassi: Catal. Cod. Gr. I, 1906, σ. 321.
4. Ambrosiana, Μιλάνου, κώδ. 393 (G. 45 sup.), 15.-16. αἰ.
Martini-Bassi Catalogus Cod. Gr. I, 1906, σσ. 468-9.
5. Bibliothèque National, Παρισίων Cod. Gr. 1327 (γραφεὶς τῷ 1562 παρὰ Ζαχαρία Σκορδυλίου, Κρητὸς).
H. Omont: Invent. Somm. II, σ. 9.
6. Bibliothèque National, Παρισίων Cod. Gr. 19, αἰ. 17.
H. Omont: Inventaire Sommaire III, 1888, σ. 350.
7. Βιβλιοθήκη Ἱερᾶς Συνόδου Μόσχας ἀριθ. 297, 16. αἰ. (ἔγγραφη ὑπὸ Ἰωακείμ μοναχοῦ).
E. Βούλγαρις: Τὰ Εὐρεθέντα Ἰω. Βρυεννίου Γ' σσ. α'-β'.
8. Πάτμου υμ', 15. αἰ. (ἔγγραφη 1421).
I. Σακκελίωv: Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη σ. 199.
9. Πάτμου κώδ. υιε', 18. αἰ.
I. Σακκελίωv: Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη σ. 185.
10. Κερκύρας (;) παρὰ E. Βουλισμᾶ.
11. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν κώδιξ 353, 18. αἰ.
I. Σακκελίωv: Κατάλογος EB, ἐν Ἀθήναις 1892 σ. 59.

1) Πρὸ βλ. Β' σ. 405 ἐξ. Λόγος εὐχαριστήριος εἰς τὴν Θεοτόκον. Εἴρηται δὲ ἐν τῇ μονῇ τῶν Ὁδηγῶν, καὶ Β' σ. 414 ἐξ. περὶ Καρτερίας... ἐν τῇ τῆς Ὀδηγητρίας αὐτῇ. Καὶ οἱ τρεῖς λόγοι εἶναι ἐπὶ τῷ αὐτῷ γεγονότι.

Σημειωτέον ὅτι ἐν Β', σ. 12 ὁ Βρ. λέγει: « Δεῖ μὲν τοι καὶ τὴν παρ' ἡμῶν γενομένην πρᾶξιν ἐκεῖ (= ἐν Κύπρῳ) συνοδικῶς ἐπαναγνωσθῆναι, ἥτις ἐν τοῖς πρὸς Κρητὰς ἐμοῖς κείται συγγράμμασιν, ὡς ἂν γνωσθεὶ μᾶλλον τὰ κατ' αὐτούς. (= Κυπρίους) ». Ἐπειδὴ τοιαύτη πρᾶξις « οὐ κείται » εἰς τὰ γνωστὰ πρὸς Κρητὰς συγγράμματα τοῦ Βρ., ὑποθέτομεν ὅτι καὶ ἕτερον ἔργον ἀδημοσίευσεν τοῦ Βρ. πρὸς Κρητὰς λανθάνει (Τὸ ὑπ' ἀριθ. 13 ἐν σ. 47 ;).

12. Βιβλιοθήκη Βουλῆς, Ἀθηνῶν κώδιξ 155, 18. αἰ.
NE 5, 1908, σ. 469.
13. Βιβλιοθήκη Βουλῆς, Ἀθῆναι κώδιξ 35, 18. αἰ.
NE 2, 1905, σ. 235.
14. Βιβλιοθήκη Βουλῆς, Ἀθῆναι κώδιξ 127, 15 αἰ.
NE 5, 1908, σσ. 310 - 11.
15. Βιβλιοθήκη Ἀλεξ. Κολυβά, Ἀθῆναι, κώδιξ 49, 18. αἰ.
Λάμπρος NE 12, 1915, σ. 365.
16. Μονὴ Προουσοῦ κώδιξ 1, 18 αἰ.
NE 10, 1913, σ. 290.
17. Ἀρχιμανδρεῖον Ἰωαννίνων κώδιξ 16, 16. αἰ.
NE 10, 1913, σ. 412.
18. Βιβλιοθήκη Ζαγοράς κώδιξ 17, 18. αἰ.
NE 13, 1916, σ. 113 (πρὸς βλ. καὶ NE 11, 1914, σ. 305 ἀριθ. 17).
19. Ἅγιον Ὄρος: Μονὴ Βατοπεδίου κώδιξ 285, 15. αἰ. (2, 3 - 12)
Σωφρ. Εὐστρατιάδου — Ἀρκαδίου ἱεροδιακόνου: Κατάλογος, Παρίσιον
1924 σ. 61.
20. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Γρηγορίου κώδ. 553, 6 (17. αἰ.)
Σπ. Λάμπρος: Κατάλογος Α' σ. 44.
21. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Διονυσίου κώδ. 3752, 218 (15. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Α' σ. 366.
22. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Διονυσίου κώδ. 3808, 274 (16. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Α' σ. 395.
23. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Διονυσίου: κώδ. 3809, 275 (17. αἰ.) (ἀρ. 65, 96).
Λάμπρος: Κατάλογος Α' σ. 398, 399.
24. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Ἐσφιγμένου κώδ. 2111, 98 (18. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Α' σ. 182.
25. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Κουτλουμουσίου κώδ. 3256, 183 (18. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Α' σ. 294.
26. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Μεγίστης Λαύρας κώδ. 861 - Η 206, 16. αἰ.
Σωφρ. Εὐστρατιάδης — Σπυρίδων μοναχὸς Λαυριώτης: Κατάλογος, Παρίσιον
1925 σ. 130.
27. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Μεγίστης Λαύρας κώδ. 1626 - Λ 135. Κουβαράς 15. αἰ.
Σωφρ. Εὐστρατιάδης — Σπυρ. μον. Λαυριώτης: Κατάλογος σ. 287.
28. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Ξενοφώντος κώδ. 712, 10 (18. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Α' σ. 61.
29. Ἅγιον Ὄρος. Μονὴ Παντελεήμονος κώδ. 5796 (18. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Β' σ. 354.

30. Ἅγιον Ὅρος. Μονὴ Παντελεήμονος κώδ. 6127 (19. αἰ. διασκευὴ κατ' ἐρω-
ταπόκρισιν ὑπὸ Παρθενίου ἱερομον. 1764).
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 405.
31. Ἅγιον Ὅρος. Μονὴ Παντελεήμονος κώδ. 6248, 741 (17. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 423.
32. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων, κώδ. 4372, 252 (16. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 67.
33. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων, κώδ. 4492, 372 (18. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 100.
34. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4493, 373 (18. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 101.
35. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4531, 411 (18. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 144.
36. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4613, 493 (18. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 154.
37. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4634, 514 (18. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' 161.
38. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4687, 567 (17. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 172 (ἀνήκεν εἰς Διονύσιον πρῶτ. Κων)λεως,
οὗ προσταγῆ ἐγγραφή 1683)
39. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4689, 569 (17. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 172.
40. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4702, 582 (16. αἰ.) ἀρ. 3 φ. 507β.
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 176.
41. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4704, 584 (18. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 176.
42. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4706, 586 (17. αἰ.) ἀρ. 21 φ. 335 β.
Λάμπρος : Κατάλογος Β' 177.
43. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4720, 600 (17. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 181.
44. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4724, 604 (18. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 184.
45. Ἅγιος Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4740, 620 (17. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 187.
46. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 4789, 669 (18. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 196.
47. Ἅγιον Ὅρος : Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 5426, 1306 (17. αἰ.)
Λάμπρος : Κατάλογος Β' σ. 261.

48. Ἅγιον Ὄρος: Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 5428, 1308 (18. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Β' σ. 262.
49. Ἅγιον Ὄρος: Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 5431, 1311 (18. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Β' σ. 262.
50. Ἅγιον Ὄρος: Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 5433, 1313 (17. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Β' σ. 263.
51. Ἅγιον Ὄρος: Μονὴ Ἰβήρων κώδ. 5439, 144 (18. αἰ.)
Λάμπρος: Κατάλογος Β' σ. 270.
52. Μονὴ Λέσβου κώδιξ ἀρ. 122, 15. αἰ.
Ἄθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς: Μαρογορδάτειος Βιβλιοθήκη Α' σσ. 89 - 90.
53. Βιβλιοθήκη Γυμνασίου Μυτιλήνης κώδ. ἀρ. 2, 18. αἰ.
Ἄθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς: Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη Α' σ. 132.
54. Β(ιβλιοθήκη) Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων κώδιξ 111, 16. αἰ. (ἐγγραφή ὑπὸ Ἱεροθέου Μονεμβασιάς 1588 - 91).
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς IB (= Ἱερουσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη) Α', 1891 σ. 196.
55. Β. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων Κώδιξ 192, 17. αἰ. (ἐγγραφή 1616).
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Α', 1891, σ. 279.
56. Β. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων κώδιξ 276, 17. αἰ. (λήγων).
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Α', 1891, σ. 352.
57. Β. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων κώδιξ 80, 18. αἰ. (ἐγγραφή 1705 - 9)
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Α', 1891, σσ. 163 - 4.
58. Β. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων κώδιξ 292 (β') 19. αἰ. (;)
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Α', 1891, σ. 360.
59. Β. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων Σαβαιτικὸς κώδιξ 472, 18. αἰ.
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Β', 1894 σ. 560.
60. Β. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων Σαβαιτικὸς κώδιξ 620.
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Β', 1894 σ. 619.
61. Β. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων κώδ. 404, 18. αἰ. (ἐγγραφή 1757)
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Α', 1891, σ. 408.
62. Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Σταυροῦ κώδιξ 28, 16. αἰ.
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Γ', 1897, σ. 67.
63. Μετόχιον Παναγίου Τάφου ἐν Κωνσταντινουπόλει Κώδ. 291, 18. αἰ.
 (ἀρχόμ.).
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Δ', 1899, σ. 266.
64. Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων κώδ. 632 (α' ἡμιου 18. αἰ.).
Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: IB Ε', 1915, σ. 190.
65. Μακεδονία. Μονὴ Κοσινίτζης (= Εἰκοσιφοινίσσης!) κώδιξ 247.

Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: Ὁ ἐν Κων]λει Ἑλλην. Φιλ. Σύλλογος, τόμος 17, Παράρτημα, 1886, σ. 49 σημ. 2.

66. Μακεδονία. Μονὴ Κοσινίτζης κώδιξ 246.

Ἄθ. Παπαδ. Κεραμεύς: Ὁ ἐν Κων]λει Ἑλλην. Φιλ. Σύλλογος, τόμος 17. Παράρτημα, 1886, σ. 49 σημ. 2.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ Α': Ἐν καταλόγῳ Ἑλλ. Κωδ. τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 1817, δημοσιευθέντι ὑπὸ Ἄθ. Παπαδ. Κεραμέως: IB A', 1891, σ. 497, ὑπ' ἀριθ. 88: « Πρακτικὰ τῆς κατὰ Νίκαιαν οἰκουμενικῆς ἀγίας συνόδου καὶ τοῦ Βρυεννίου λόγοι κατὰ Λατίνων καὶ ἄλλα ὠφέλιμα ». Ὅμοίως ἐν καταλόγῳ τῆς Βιβλιοθ. τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου τοῦ 1731, δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἄθ. Παπαδ. Κεραμέως: IB, Δ', 1899 σσ. 423, 429 σημειοῦνται: ὑπ' ἀριθ. 39: ὁμίλιαί διάφοροι χειρόγραφοι Νο 089. Ὑπ' ἀριθ. 152: «κατὰ Λατίνων» χειρόγραφον Νο 052.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ Β': Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις κατὰ μὲν τὴν ἔκδοσιν τῶν τόμων Α' - Β' τῶν Εὐρεθέντων τοῦ Βρ. ἐγνώριζε τὴν ὑπαρξιν κωδίκων 1) Βατικανοῦ (ἔξ οὗ ὁ Ἀλλάτιος). 2) Μιλάνου, Ἀμβροσιανῆς (περὶ οὗ ὁ Οὐάριτων) 3) Παρισίων Βασιλ. Βιβλιοθ. ἀρ. 507. 4) Ἐνετίας, Βιβλιοθ. Ἰουλίου Giustiniani (περὶ οὗ ὁ Monfaucou) 5) Κων]λεως (περὶ οὗ ἐν Tourcoegraecia VII σ. 498) 6) Κων]λεως παρὰ Μεγάλῳ Σπαθαρίῳ Ἰακωβάκῃ Ρίζῳ καὶ 7) Ἄθῳ διαφόρους, ὧν ἓνα, ἀντίγραφον κώδ. Κωνσταντινουπολιτικοῦ ἐσοπέτευε νὰ ἐκδώσῃ ὁ Κων]λεως Κύριλλος πρὸ δεκαπενταετίας.

Ὁ Βούλγαρις ἐστήριξε τὴν ἔκδοσιν μόνον ἐπὶ τῶν ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 7.

Κατὰ δὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Γ' τόμου τῶν Παραλειπομένων τῶν Εὐρεθέντων ἐστηρίχθη ἔξ ὁλοκλήρου ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 297 κώδ. τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Μόσχας, ὃν καὶ περιγράφει.

γ' Φιλολογικὴ διατύπωσις τοῦ ἔργου, χρόνος, τόπος

1. Εἰδολογικῶς τί ἔγραψεν ὁ Βρυέννιος; θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χωρίσωμεν τὰς συγγραφάς του εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας, ἀφ' ἑνὸς τοὺς λόγους καὶ ἔξ ἄλλου τὰς θεολογικὰς πραγματείας του.

Λόγους ἔγραψεν ὁ Βρ. Συμβουλευτικόν, Ἐξιτήριον, Εὐχαριστήριον κλπ. ἀναλόγως τῶν ἀφορμῶν αἱ ὁποῖαι τὸν ἔφερον εἰς τὸ βῆμα. Ἄλλους δὲ λόγους ὠνόμασεν Ὑπομνήσεις, Παραμυθίας, Δημηγορίας, Ὀμιλίας, Διδασκαλίας. Παρὰ τοὺς λόγους ὑπάρχουν αἱ τέσσαρες διαλέξεις του, δηλαδὴ ἀνάπτυξις θέματος συζητητικῶς, τοῦ Βρ. ἐκτενῶς ὁμιλοῦντος καὶ τῶν συνομιλητῶν του στοιχειωδῶς ἀντιλεγόντων. Μελέτην ἀπεκάλεσεν ὁ ἴδιος τὴν ἔκθεσιν τὴν ὁποίαν ὑπέβαλε πρὸς τὴν Σύνοδον ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐνώσεως τῶν Κυπρίων.

Τὰ δὲ πρακτικὰ τῆς σχετικῆς Συνόδου (1406)¹ διετύπωσεν εἰς ἔκθεσιν καὶ διάλογον, διατηρήσας καὶ τοὺς ἰδιωματισμοὺς τῶν Κυπρίων ἱερωμένων!

Ἐξ ἄλλου αἱ πραγματεῖαι τοῦ Βρ. διαιροῦνται εἰς κεφάλαια καὶ ἐξετάζουσι πλεῖστα ὅσα δογματικά, λειτουργικά, ἠθικὰ ζητήματα, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀσύνδετα πρὸς ἄλληλα.

Φιλολογικώτερα εἶδη συγγραφῶν τοῦ Βρ. εἶναι τρία: Αἱ ἐπιστολαὶ τὰς ὁποίας ἔγραψε πρὸς διαφόρους καὶ εἰς τὰς ὁποίας ὁ Κώδιξ Ταυρίνιος ἔχει προσδιορίσει τὸ εἶδος (προτρεπτικὴ, συμβουλευτικὴ κλπ.), κατὰ τρόπον φανερόν· ὅτι ἀπετέλουν ἓν εἶδος ὑποδείγματος ἐπιστολικοῦ διὰ τοὺς μαθητὰς τοῦ Βρ. Κατόπιν οἱ ὀλίγοι ἱαμβικοὶ τονικοὶ στίχοι εἰς Νάξον, τοὺς ὁποίους προσημνημονεύσαμεν. Καὶ τέλος αἰνιγμὰ τι, τὸ ὁποῖον εὗρισκω εἰς λόγον «εἰς τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου»².

2. Τρία τινὰ εὗρισκω τυπικὰ εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Βρυεννίου καὶ δὴ εἰς τοὺς λόγους: Ζωηρὸν προοίμιον ἐφελκῶν τὴν προσοχὴν τῶν ἀκροατῶν του, Δεύτερον: διαλεκτικὴν δεινότητα μεθ' ἧς ὑποστηρίζει μετὰ πάθους καὶ προσαγωγῆς μαρτυριῶν ἐκ τῶν Πατέρων καὶ τῆς Γραφῆς, τὰς ἀπόψεις του. Καὶ τρίτον κατάληξιν τῶν λόγων ἠθικὴν, δηλονότι ἀνάπτυξιν τῆς ἀξίας τῆς χριστιανικῆς ἀρετῆς, τῆς ἀγάπης, τῆς δικαιοσύνης.

Ὡς χαρακτηριστικὸν τῶν προοιμίων φέρω τὸ τοῦ ΙΣ' λόγου εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα³, ἔχον οὕτω: «*Νῦν ἀηδῶν κελαδεῖ, κελαθήσω καὶ γὰρ ἐκείνη ἀλόγως, ἐγὼ δὲ λογικῶς· ἐπὶ στελέχους ἐκείνη, ἐπ' ἀναβάρθρας ἐγὼ· τὸ ἄλλος ἐκείνη καταφωνεῖ, ἐγὼ τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν περιλαλῶ· ἐκείνη κόμματα τορὰ καὶ γοργὰ κρούματα λιγυρῶς ἀπηχοῦσα, τοὺς τῶν ὠδῶν αὐτῆς ἐπιτέρπει κριτὰς, σύμμαχον ἔχουσα πρὸς τὸ τέρπειν καὶ τὴν ὥραν τοῦ ἔαρος· ἐγὼ νοήματα*

1. Εἰς ὅσα ἐγράφησαν ἀνωτέρω σσ. 29-31, πρόσθετος ὅτι ὁ Βρυένιος μετέβη ἐκεῖ ἐπὶ κεφαλῆς τριμελοῦς πατριαρχικῆς ἀποστολῆς, ἧς τὰ δύο ἕτερα μέλη ἦσαν ὁ ἡγούμενος τοῦ Κοσμηδίου ἀρχιεπίσκοπος Ἀντώνιος καὶ ὁ διάκονος ἐπὶ τῶν κρίσεων Τιμόθεος, καὶ ὅτι ὁ Βρ. ἀπῆλθεν ἄκων, ἀφοῦ εἰς μάτην προσεπάθησε νὰ μεταπέσῃ τὴν Σύνοδον καὶ τὸν Αὐτοκράτορα, οἵτινες «*χειροτονήσαντές με καὶ τοῦ οἴκου μενικοῦ τοποτηρητὴν*» ἐξαπέστειλον αὐτὸν μετὰ γραμμάτων. «*Ἄν ἡχθῆμεν οὐν τῆς πόλεως τῆ τοῦ Μαΐου ἐβδόμῃ καὶ πολλὰ κατὰ τὸν πλοῦν ὑπομείναντες δυσχερῆ, μόνως ποτὲ κατὰ τὴν τοῦ Ἰουνίου ἐβδόμην καὶ εἰκοστὴν κατήχθημεν εἰς τὴν Κύπρον*».

Πρβλ. καὶ ὅσα περὶ τῶν ἡμιανεκδότων πρακτικῶν ἐγγραφα ἀνωτέρω σ. 47.

2. Γ' σ. 16: «*Ὁ Πατήρ μου (ὁ Θεός) ἐγέννησέ με ἐκ τῆς Μητρός μου (Γῆς), καὶ γὰρ ἔτεκεν τὴν γυναῖκα μου (ἐκ τῆς πλεονῆς μου) καὶ τοὺς υἱούς μου (φυσικῶς) καὶ ἐτεθνήκειν κῆν τοῖς υἱοῖς τῶν υἱῶν μου (Ἰουδαίους) ἐγεννήθη ἡ Μητήρ τοῦ Πατρός μου (Παναγία - Μητήρ Θεοῦ), καὶ τοῦ θανάτου ἐλυτρώσατό με*». (ΛΔΑΜ).

Τὰ ἐν παρενθέσει συνεπλήρωσα.

Παράβαλε καὶ παλαιογραφικὸν ἀνέκδοτον παρεμβαλλόμενον ἐν Α' σ. 433.

3. Α' σσ. 294-5.

θεῖα καὶ σύντομα, καὶ τερπνὰ φθέγματα συναρμότιων, σὺν Θεῷ δὲ εἰρήσθω, πάντας πνευματικῶς ὑμᾶς εὐφρανῶ. Τῆς ἀηδόνος ἄλλως τὸ πρῶτον λαρύγγισμα πρόεισι, καὶ ἄλλοιως τὸ δεύτερον κρούει τὰ κρούματα, καὶ ἐτέρως τὸ τρίτον ταύτης κελάδημα ἠδύνει τὰς ἀκοάς· πάντα δὲ δι' αὐτό, τὰ καινότερα εἶναι τῶν αὐτῇ προκρουσθέντων, ἐπέραστα κομιδῇ, καὶ σὺν θαύματι ἀγαπιόμενα· κάμοί, ὡς ἂν ὑμεῖς μετ' ὀλίγον ἐρεῖτε, κἄν πάντα εἰς ἓνα νοῦν καὶ σκοπὸν ἀποιεῖνει τὰ ὀρηθσόμενα, ἄλλως τὰ πρῶτα, καὶ ἐτέρως τὰ μέσα, καὶ ἄλλως τὰ ὕστερα λέγεται καὶ τῷ πάντα ἀλλήλων τῇ καλλονῇ διαφέρειν, ἐπισπᾶται τὸν ἔπαινον. Νῦν Πρόννη, καὶ Χελιδών, καὶ Κορυδαλὸς ἐκτιναζάμεναι τὸ πτερόν, μεθ' ὄσης οὐκ ἂν τις εἴποι χαρᾶς, καὶ ἐπὶ πολὺ τοῦ ἀέρος ἀρθεῖσαι, ζεφυρίαῖς τε πρῶαῖς ἐρεθισθεῖσαι, κάκεισε τὸ καλὸν ἐπὶ πολὺν πτερουσόμεναι, ὡς ἐξ ἀπόπτου τὰ ἑαυτῶν λαρυγγίσματα τοῖς παριοῦσι τὰς ὁδοὺς ἐπειδείκνυνται· ἄρτι τὸν νοῦν καὶ αὐτὸς πρὸς Θεοῦ καθηράμενος, καὶ παντὸς πτεροῦ κουφότερον καὶ ὀξύτερον ἔχων, καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς Θεὸν τὸν πάντων ἀνώτερον ἐπαρθεῖς, κάκειθεν ἀρξάμενος (ἐπεὶ Θεὸς ἐστὶν ὁ πρῶτιστος νοῦς), τῷ νῷ, ὑμῖν τοῖς ἔχουσι νοῦν, ἐπιδείκνυμαί· καὶ μοι σκοπεῖτε τὸν νοῦν».

Ὡς χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς διαλεκτικῆς διεξαγωγῆς τοῦ κυρίου μέρους τοῦ λόγου, ὑπενθυμίζω τὸ ἐπόμενον χωρίον: «Τετάρων δὲ τρόπων ὄντων, δι' ὧν ἀποδείκνυται πάντα τοῖς ἐπιστήμοσι (κἄν ἐπιστήμης ἀπάσης τὸ θεῖον ὑπέρεκται), ὀριστικοῦ, διαιρετικοῦ, ἀναλυτικοῦ, καὶ ἀποδεικτικοῦ, ποσῶς καὶ ἡμεῖς πειρασόμεθα περὶ Θεοῦ διελθεῖν διὰ τούτων. ἐκ τοῦ προτέρου ἀρχόμενοι τέως, ὅθεν καὶ πάντες οἱ σοφοὶ καλῶς ποιοῦντες, τῶν ἐπιστημῶν ἀπασῶν τὰς ἀρχὰς ἐποιήσαντο»¹.

Πεῖραν περὶ τῆς ἠθικῆς καταλήξεως τῶν λόγων λαμβάνει πάντοτε ὁ ἀναγνώστης².

3. Ὁ λόγος τοῦ Βρ., ζωηρὸς καὶ διαυγής, ποικίλλεται πολλάκις μὲ παρεμβλλομένους στίχους, αἰνίγματα, ἀνέκδοτα, ζωηρὰς εἰκόνας. Ἡ προσοχὴ τοῦ μέσου ἀκροατοῦ συγκρατεῖται, ὁ δὲ πτωχότερος τὸν νοῦν, ὁ μὴ δυνάμενος νὰ παρακολουθήσῃ τοὺς μαιάνδρους τῆς Θεολογικῆς διαλεκτικῆς, οὐδὲ νὰ διαστείλῃ μεταφυσικὰς διακρίσεις, θέλγεται ἀπὸ τὴν ὑφήν τοῦ λόγου καὶ τὰς ἀπτὰς εἰκόνας: «οἱ ἐν ταῖς τῶν ἀνθρώπων καρδίαις κρυπτόμενοι λόγοι, εἰκόσασιν κερᾶσιν συνεχομένοις ἐν καλαθίσκοις, ὧν ἐνὸς ἐλκομένου, τούτω δύο εὐθὺς συνεφέλλεται τοῖς δέ, τέτταρα ἔπεισι καὶ τοῖς, πάντα σχεδὸν ἐπισύρεται...»³. «Τὶ μωρότερον γένοιτ' ἂν, τοῦ κατὰ τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς, πῦρ ἀνάπτοντος, καὶ κατισχύοντος

1. Α' σ. 4.

2. Παρατηρῶν τοὺς ἐπιλόγους τῶν Περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος π. χ. λόγων τοῦ Βρ., ὅπου πάντοτε λόγους περὶ ἀγάπης.

3. Α' σ. 429.

φλόγα; καὶ ὄσω μᾶλλον αἶρεται ἢ πυρὰ ἐπισιβάζοντος φρύγανα;»¹. Ἐφοῦ συζητήση τὴν διαφορὰν μεταξὺ ταυτότητος τῆς φύσεως Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τῷ Πνεύματι ἀπὸ τὴν καθ' ὑπόστασιν ὑπαρξίν, εἰς τὸν ιε' λόγον περὶ Ἁγίας Τριάδος, τελειώνει μὲ λαμπρὰν ἀφηγηματικὴν ἱστορίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν σιναίτης ἐρωτᾷ τὸν ἡγούμενόν του Νεῖλον: « τί ποιήσω, ἀδελφῶ, ὅτι οἱ λογισμοὶ ὡσπερ ἀπὸ πηγῆς θρύουσαι εἰς τὴν καρδίαν μου; ἂν νηστεύω, μαραίνει με ἢ πείνα ἂν ἀγρυπνήσω, τήκει με ὁ ὕπνος· καὶ οὔτε πείναν στέγω, οὔτε δίψαν... »². Οἰαδήποτε καὶ ἂν ὑπῆρχεν ἡ χαλάρωσις τῆς προσοχῆς τῶν ἀκροατῶν, αὕτη θὰ ἐνετάθη καὶ πάλιν.

4. Ὅτι οἱ λόγοι ἐξεφωνήθησαν, ἐμαρτύρησε συχνάκις αὐτὸς ὁ Βρ. « πολλοὺς, πολλάκις ἐγὼ ταυτὶ ἀπὸ στήθους διῆλθον, καὶ ἐν τούτοις ἔζησα καὶ ζῶ καὶ ζήσω... »³, καὶ εἰς τὸ « Πρόγραμμα » λέγει: « πολλοὺς μὲν πολλαχοῦ ἀπὸ στόματος διῆλθον λόγους... ὡς ὁ καιρὸς ἀπῆτει καὶ τὰ πράγματα »⁴. Καὶ περὶ τοῦ ιζ' λόγου περὶ τῆς Θείας Τριάδος βεβαίως « λελάληται δὲ ἐν τῷ βασιλικῷ κοιτῶνι ῥητῶς οὕτως »⁵. Περὶ δὲ τοῦ κ' « ὄν καὶ γραφῆναι αἰτίκα ὁ Ἀυτοκράτωρ προσέταξε »⁶. Περὶ τῶν ἀκροατῶν του σημειώνει εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ἐὰν εἶναι οἱ βασιλεῖς, ὁ πατριάρχης, ἡ σύγκλητος, αἱ ἀρχαί⁷, ὡς πρὸς τὸν λαὸν δὲ « συνελθόντων πολλῶν » κᾶ.⁸: « ἐπεὶ μοι τὸ ἀκροατήριον τοῦτο ἐκ μικρῶν τε καὶ μεγάλων, ὡς ὄρω, καὶ μέσων συνῆθροισται... »⁹.

Πῶς δὲ οἱ λόγοι συνετάχθησαν, προτροπῇ βασιλέως καὶ πατριάρχου, εἶδομεν εἰς τὸ « Πρόγραμμα »: « συντάξασθαι δέ, ἢ συγγράψασθαι τούτους, ἢ ἄλλους μένοντας ἐν ἐμοί, οὐκ ἐφρόντισα »¹⁰, ἐχρησιμοποιήθησαν δηλαδὴ σημειώσεις του καὶ ἡ μνήμη: « ἀπολεξάμενος λοιπὸν ὅσον ἡ μνήμη παρακατεῖχε, τῇ Δέλτῳ ταύτῃ ἐνέθηκα »¹¹.

5. Ὁ χρόνος συγγραφῆς τῶν καθ' ἕκαστα λόγων κᾶ. ἔργων τοῦ Βρ. ἐξητάσθη ἤδη ἀπὸ τὸν Εὐγ. Βούλγαριν¹² κᾶ., καὶ ἡμεῖς, εὐκαιρίας δοθείσης, ὠμιλήσαμεν προλαβόντως περὶ τοῦ χρόνου καὶ τόπου συγγραφῆς κᾶ. ἔργων του καὶ ἐπιστολῶν τινων. Χρονολογοῦνται δὲ τὰ ἔργα τοῦ Βρ.¹³ εἴτε ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς

1. Β' σ. 342.   2. Α' σ. 291.   3. Α' σ. 429.   4. Α' σ. μζ'.

5. Α' σ. 313.   6. Α' σ. 294.

7. Πρβλ. « τοῦ ἐνός τῶν βασιλέων αὐτόθι παρόντος » Β' σ. 190, « παρούσης καὶ τῆς Συγκλήτου » Α' σ. 195, « καὶ τῆς Συγκλήτου Βουλῆς » Α' σ. 332, « πρὸς τὴν Σύνοδον » Β' σ. 1, « τῶν ἐν τέλει, καὶ τοῦ Κλήρου καὶ πάσης τῆς Πολιτείας » Β' σ. 273, κλπ. κλπ.

8. Β' σ. 361.   9. Α' σ. 332.   10. Α' σ. μζ'.   11. Α' σ. μη'.

12. Α' σ. ια'-ιβ'.

13. Ἀξιοσημείωτος ἡ χρονολόγησις ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως. Βλ. κατωτέρω.

ὑπαινιγμῶν¹, ἂν ἄλλως εἶναι ἀχρόνιστα, εἴτε ἐκ ρητῆς ἢ ἀμέσου μνείας ἐν αὐτοῖς τοῦ ἐνιαυτοῦ², πρᾶγμα ὅπερ δὲν ἀπήρεσκεν εἰς τὸν συγγραφέα.

Οὕτω τὸ μέγιστον τοῦ ἔργου αὐτοῦ, οἱ εἴκοσι καὶ εἰς λόγοι περὶ Ἁγίας Τριάδος, ἐξεφωνήθησαν τῷ 6929, ἤτοι 1420 - 1421. Εἰς τὸν ὄγδοον λόγον πράγματι ἀναγινώσκομεν «ὅτι ἰδοὺ ἀπὸ τῆς τοῦ Κυρίου ἐνανθρωπήσεως εἴκοσι πρὸς τοῖς τετρακοσίοις καὶ χίλια ἔτη παρήλθον, ἐν οἷς πᾶσι τὴν ἱερὰν ταύτην πίστιν σεδόμεθα...»³. Δεδομένου δ' ὅτι οἱ λόγοι ἦσαν ἀλλεπάλληλοι (ὁ πέμπτος π.χ. ἐξεφωνήθη ἕξ ἡμέρας μετὰ τὸν τέταρτον⁴), ἐξεφωνήθησαν ὅλοι ἐντὸς ἕξ ἢ τεσσάρων μηνῶν, εἰς τὴν ἀκμὴν τῶν συζητήσεων περὶ τῆς σκοπιμότητος τῆς ἐνώσεως μετὰ τῶν δυτικῶν⁵. Ἀντιπροσώπευον δ' αἱ 21 αὐταὶ ὀμιλίαι οὐχὶ τρεχούσας σκέψεις ἀλλὰ τὸ ἀπόσταγμα μακρῶν μελετῶν καὶ διδασκαλιῶν τοῦ Βρ. ἐν τῷ δεκάτῳ τῶν λόγων πράγματι λέγει (περὶ τῆς ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύσεως): «λέγομεν περὶ ταύτης ὡδί, καίτοι ἔτερα τούτων πολλαχού καὶ εἰπόντες καὶ συγγραψάμενοι»⁶. Καὶ τὴν αἰτίαν ἐδήλωσε: «Ἐπεὶ (δὲ) κατὰ τὸ ἐνεστὸς ἔτος τοῦτο, πρὸς δὲ καὶ τὸ ἐπιόν, παρὰ τε τῶν ἐκ τῆς δύσεως συνελθόντων, καὶ παρὰ τῶν ἐνιαῦθα συνειτωτέρων, οὐδὲν σχεδὸν ἄλλο ἢ τοῦτο καὶ ζητεῖται καὶ ζητηθήσεται, πῶς ἂν εἴποι τις εἰ ἄρα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται μόνον...»⁷. Ἡ τρίτη διάλεξις πάλιν ἐγένετο «σήμερον, ἡγουρ τῆ ἐνδεκάτῃ τοῦ Νοεμβρίου μηνός, κατὰ τὸ ἑξακισχιλιοστὸν, ἑνακοσιοστὸν τριακοσιοστὸν πρῶτον ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ χιλιοστὸν τριακοσιοστὸν εἰκοστὸν τρίτον, Ἰνδικτιῶνος πρώτης»⁸ (6931 - 1423, Νοεμβρ. 11). Καὶ ἡ περὶ τῆς τῶν Κυπρίων ἐνώσεως πρὸς τὴν Σύνοδον Μελέτη ἐξεφωνήθη «σήμερον, ἡγίς ἐστὶν ἐπτακαδεκάτῃ τοῦ Μαρτίου μηνός τῆς ἑκτῆς Ἰνδικτιῶνος, τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ἑνακοσιοστοῦ εἰκοστοῦ ἔτους»⁹ (6920 - 1412, Μαρτίου 17). Ἐξ ἄλλου ὁ λόγος «Περὶ τῆς ἡμῶν πίστεως» ἐκφωνεῖται μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἄλωσιν τῆς Πόλεως γενομένην «πρὸ χρόνων διακοσίων»¹⁰ (1204 - 1404), καὶ ὁ πρῶτος λόγος εἰς τὴν Σταύρωσιν τῷ 1417: «τὸ παρωχηδὸς ὡδε τοῦ χρόνου μῆκος, ἐπτακαίδεκα πρὸ τοῖς τετρακοσίοις ἔτη καὶ χίλια»¹¹.

Οἱ ἕξ ὑπαινιγμῶν ἱστορικῶν χρονολογούμενοι λόγοι κἄ. συγγραφαὶ τοῦ Βρ. εἶναι ἱκανοί: Οὕτω ὁ πρὸς τοὺς Κρητας ἐξιτήριος δὲν δύναται νὰ ἀπέχη τῆς

1. Ἐν τῷ ἐνάτῳ λόγῳ (Α' σ. 163) ὀμιλεῖ περὶ τοῦ Συνοδοικοῦ τόμου ὡς γενομένου πρὸ χρόνων 125 (= 1295).

2. Ἡ διάλεξις Γ' (Α' σ. 443) χρονολογεῖται καὶ ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ ἀπὸ Χριστοῦ.

3. Α' σ. 137.

4. Α' σ. 82.

5. Ἐνδέχεται οἱ τελευταῖοι τῶν 21 λόγων νὰ ἐξεφωνήθησαν τὸ ἐπιόν 1421, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ἀμέσως περαιτέρω παρατιθεμένου χωρίου Α' 59.

6. Α' σ. 175.

7. Α' σ. 59.

8. Α' σ. 443.

9. Β' σ. 21.

10. Β' σ. 35.

11. Β' σ. 69.

ἐκεῖθεν ἐξόδου του (1401). Ἡ πρὸς τὸν Μάξιμον Α' διάλεξις αὐτοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνετάχθῃ τῷ 1423¹, ἀλλὰ πρὸ τῆς ἐκ Κρήτης ἐξόδου τοῦ Βρ. (1396). Ὁ «περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος» λόγος δὲν δύναται νὰ ἐλέχθῃ πολὺ μετὰ τὴν ἀνοίξιν τοῦ 1415, ὅτε ἐγένετο ἡ τείχιαις τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου² περὶ ἧς λέγει: «ἔχομεν ἠγησάμενον ἐν ἀρχῆς εἰς παραδείγματος λόγον τούτω παραπλήσιον ἔργον, τὸ εἰς τὴν Πελοπόννησον λέγω, παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα πραγθῆν, ἐπιστασίᾳ βασιλικῇ...»³.

Ὁ Εὐχαριστήριος εἰς τὴν Θεοτόκον, μετὰ τρίμηνον πολιορκίαν τῆς Πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων⁴ ἐλέχθῃ τῷ 1422, τὸ αὐτὸ δ' ἔτος καὶ ὁ περὶ Καρτερίας ἐν φ': «συνήλθομεν ἐναγχος εὐχαριστῆσαι Θεῷ»⁵. Ὁ Συμβουλευτικὸς μνημονεύει τὴν ἐν Κωνσταντία Σύνοδον ὡς γενομένην πρὸ πέντε ἐτῶν: «... πρὸ ἐνιαυτῶν πέντε ἐν Κωνσταντία τῆς Γερμανίας τὰ τῶν λατίνων ἐπιτὰ γένη πρὸς ἀλλήλα πεποιήκασιν»⁶. Κατὰ ταῦτα, ἐὰν τὸ «πρὸ ἐνιαυτῶν πέντε» ἀφορᾷ εἰς τὴν ἔναρξιν τῆς Συνόδου (1414) καὶ οὐχὶ τὴν κατὰ τὸ 1418 λῆξιν, ὁ λόγος ἐξεφωνήθη τῷ 1419.

Ἡ πρὸς τὸν Μανουὴλ Παλαιολόγον ἐκφωνηθεῖσα Παραμυθία⁷ δύναται νὰ χρονισθῇ ἐκ τῆς χρονολογήσεως τῆς τελευταίας τῆς νύμφης αὐτοῦ Ἄννης, περὶ ἧς ὁ Γ. Φραντζῆς: «ἐν ἐκείνῳ τῷ ἔαρι (6295 = 1417) καὶ θέρει, λοιμοῦ γεγονότος ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, ἀπέθανε καὶ ἡ δέσποινα κυρὰ Ἄννα ἢ ἀπὸ Ρωσίας λοιμῶδε νόσῳ, καὶ ἐτάφη ἐν τῇ τοῦ Λιβὸς μονῆ»⁸.

6. Καὶ ὁ τόπος τῶν ὀμιλιῶν διαφέρει. Ποῦ μὲν ὀμιλεῖ ἐν Κρήτῃ θὰ ἐγνωρίζομεν ἐὰν ἦτο ἡ μονὴ τῆς ἐκεῖ διαμονῆς του γνωστή. Ἡ διάλεξις πάντως πρὸς τὸν Μάξιμον ἐγένετο «ἐπ' ἀκροάσει πάσης τῆς ἐκεῖ Μητροπόλεως»⁹, ἐπομένως ἐν Χάνδακι. Αἱ δὲ ἐν Κων)λει ὀμιλῖαι ἐγένοντο εἴτε ἐν τῷ παλατιῷ, εἴτε

1. Ὡς ὁ Βούλγαρις θεωρεῖ δυνατὸν Α' σ. ιθ'.

2. Πρβλ. Λάμπρος: NE 2, 1905, σ. 460.

3. Β' σ. 280. Ὁ Βούλγαρις ἐτοποθέτησε χρονικῶς τὸν λόγον μεταξὺ 1419 καὶ 1420 (Α' σ. ις' - ις').

4. Β' σ. 410.

5. Β' σ. 414. Τὸ γεγονός εἰς τὸ ὁποῖον ἀνάγονται οἱ λόγοι ἀπεμνημονεύθη ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Κανανοῦ: Διήγησις τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ 'ΤϞλ' ἔτος, ἔκδ. Bonn. Ἡ πολιορκία ἤρχισε τὴν 10 Ἰουνίου 1622 καὶ ἔληξε, κατόπιν θαύματος τῆς Παναγίας, ἐνισχυσάσης τοὺς πολιορκουμένους, τὴν 24 Αὐγούστου 1422. Πρβλ. Bonn σ. 459 «τὸ μὲν γὰρ πρῶτον στρατεύμα τῶν μουσουλμάνων ἐκείνων τῇ δεκάτῃ τοῦ Ἰουνίου κατέδραμε καὶ ἡμᾶς ἀπέκλεισεν». Αὐτόθι σ. 473-4: «καὶ τῆς Παναγίας τῇ βοηθείᾳ τῇ τὸλμῃ ὤσωθέντες ὁμῶσι ξιφῆραις κατὰ τῶν ἀσεβῶν... καὶ ἀνίσταται γένος ἅπαν καὶ ἡλικία πᾶσα...» καὶ τὰ περὶ τοῦ θαύματος: Αὐτόθι σσ. 477-9.

6. Α' σ. 472. 7. Β' σσ. 291-8.

8. Φραντζῆς ἔκδ. Bonn (I, 36) σ. 110.

9. Α' σ. 407.

ἐν τοῖς ναοῖς τῆς Πόλεως, καὶ δὴ τῶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, εἴτε ἐν τῇ μονῇ τῶν Στουδίου εἴτε ἀλλαχοῦ, ὅπως ἀπήτουν τὰ πράγματα. Ἐκ τῶν 21 ὁμιλιῶν περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος ἢ IB' ἐγένετο παρουσία τοῦ Βασιλέως¹, αἱ Θ', IZ' ἐν τῷ βασιλικῷ κοιτῶνι (προφανῶς ἀσθενοῦντος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του τοῦ Μανουήλ), οἱ λόγοι Α', Β', Γ', Δ', Ε', Ϛ', Ζ', Η', καὶ ΚΑ' ἐν τῷ Παλατίῳ, ὁ ΙΘ' ἐν τῷ Τρικλίνῳ τοῦ Θεόπτου Ἡλιοῦ, ὁ Κ' ἐν τῷ Σεκρέτῳ του Παλατίου, καὶ οἱ Γ', ΙΑ', ΙΒ', ΙΓ', ΙΔ', ΙΕ', ΙϚ', ΙΗ' ἐν τῷ ναῷ ἢ σηκῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῶν μεγάλων.

7. Ἐπανειλημμένως ὁ Βρ. ὠμίλησε περὶ σιγῆς καὶ περὶ ἐπανεμφανίσεως αὐτοῦ πρὸ τοῦ ὀρθοδόξου ἐν Κων)λει πληρώματος. Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον νὰ προσδιορισθῇ ὁ χρόνος οὗτος καὶ οἱ λόγοι τῆς ἀποχῆς τοῦ Βρ. ἀπὸ τὴν δημοσιότητα.

Εἰς τὴν μήπω χρονολογηθεῖσαν Β' Διάλεξιν ὁ ΕΡΜΗΝΕΥΣ λέγει «... πλὴν ἐκατέρωθεν ἀδικεῖ [ὁ Βρὺννιος] καὶ σιγῶν καὶ φθεγγόμενος οὔτοσί· καὶ λέγω τὸ πῶς· σιγῶν μὲν ἤδη τρίτον χρόνον, ἀδικεῖ τοὺς Ῥωμαίους² πάνν διρῶντας ἀκούειν αὐτοῦ τῆς φωνῆς...»³ εἰς ταῦτα δ' ἀπαντιᾷ ὁ Βρ.: «ὅπερ γὰρὼν συνειδώς⁴, καὶ ὅπως ἢ μελετωμένη παρ' ἡμῶν αὕτη ἔνωσις ἐξ ἀπαντος τρόπου προβῆ πόρρωθεν προμηθούμενος, τοῦτο καὶ ἀποῦσιν ὑμῖν⁵ παρῶρησίμ τοῖς πᾶσι παρήνεσα, καὶ ἀφικομένοις ἐνταῦθα, ἤδη τοῦτο πρῶτον τοὺς πάντας τηρῆσαι παρακαλῶ»⁶. Καὶ περαιτέρω λέγων ὅτι πολλοὺς λόγους ἐξεφώνησεν ἕως τότε «καὶ ἐν τούτοις ἐζήσα καὶ ζῶ καὶ ζήσω⁷ ἕως δὲ νῦν ἐσίγων μὴ θέλων δοῦναι λαβὴν τοῖς ἐρίζειν ἐθέλουσιν...»⁸. Ἐκ τῶν χωρίων αὐτῶν νομίζω ὅτι συνάγεται ἀσφαλῶς ὁ λόγος· ὁ Βρ. ἐμμένει μὲν εἰς ὅσα πιστεύει, δὲν θέλει ὅμως καὶ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν πρόοδον τῆς ἐνώσεως, τὸ διατι εἶναι εὐλογον· ὁ αὐτοκράτωρ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀποβλέπουν εἰς αὐτὴν ὡς πρὸς πολιτικὸν φάρμακον. Ἐξ ἴσου ἀσφαλῶς συνάγεται ὅτι ἢ Β' Διάλεξις ἐγένετο μετὰ τὴν σειρὰν ἐκείνην τῶν 21 λόγων, οἱ ὅποιοι ἐξεφωνήθησαν ζῶντος ἔτι τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου, ὥξυναν δ' ὀπωσδήποτε τὰ πνεύματα κατὰ τῶν Λατίνων καὶ δὲν ἦσαν συντελεστικοὶ εἰς τὴν πρόοδον τῆς διὰ Συνόδου ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἐπομένως ἢ Β' Διάλεξις προηγήθη μὴνὰς τινὰς τῆς Γ', γενομένης, ὡς [εἶδομεν τὸν Νοέμβριον τοῦ 1423. Καὶ ἢ σιγή, ὡς ὀρθῶς εἵκασεν ὁ Βούλγαρις⁹, πίπτει μετὰ τῶν ἐτῶν 1421-1423. Πλὴν ὅμως τῶν δύο τούτων χωρίων καὶ εἰς ἄλλο, εἰς τὸν ἔνατον λόγον περὶ Ἁγ. Τριάδος, ἀναντιλέκτως ἐκφωνηθέντα τῷ 1420, ὁ Βρ. ὁμιλεῖ περὶ προηγηθείσης σιγῆς: «...καὶ αὐτὰ

1. Ἐνὸς τῶν Παλαιολόγων ἢ ὁμιλία ἐγένετο ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων

2. Βυζαντινοὺς δηλ.

3. Α' σ. 424.

4. Ὅτι αἱ φίλονεικίαι δημιουργοῦν ἐχθρας.

5. Τοῖς πρεσβευταῖς.

6. Α' σ. 426.

7. Σύμφωνος πρὸς ὅσα πρὶν ἐδίδαξα δηλ.

8. Α' σ. 429.

9. Α' σ. κ'-κα'. Ὁ Βούλγ. δὲν ἐχρονολόγησε τὴν Β' διάλ.

δὲ τὰ πράγματα συμμαρτυρεῖ μοι τῶ λόγῳ, καὶ ἐξ ὑμῶν αὐτῶν πολλοὶ τούτου μάρτυρες· ὅτι πόσα ἤδη ἔτη σιγῇ καὶ ἰδιωτεία τοῦ βίου τὸ στάδιον τρέχων, οὐδὲν τοιοῦτον γενναῖον κατ' οὐδένα τρόπον ἐλάλησα. ὁμῶς ἐπεὶ νενίκηκεν ἡ ἀγάπη, καὶ τρόπαιον ἔστησε κατὰ τῆς ἐμῆς ἀπραγμοσύνης καὶ σιωπῆς, καιροῦ τε καλοῦντος καὶ τῶν πραγμάτων ἐλκόντων, φθέγξομαί τι καὶ κρεῖττον σιγῆς»¹.

Ὅντως δ' ἀπὸ τῆς ἐπιστροφῆς του ἐκ Κύπρου μέχρι τοῦ 1420, ἐπὶ ὅκτῳ δηλονότι ἔτη, μολονότι ὁ Βρ. συναντᾶται ὁμιλῶν δημοσίᾳ ἐπὶ θεμάτων γενικοῦ ἐνδιαφέροντος (Συμβουλευτικός, περὶ Καρτερίας, Εὐχαριστήριος), ἐν τούτοις δὲν ἀναπτύσσει τὴν διαλεκτικὴν του δεινότητα χάριν τῆς ὑπερασπίσεως τοῦ δόγματος· καὶ τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τοὺς αὐτούς, ὡς ἄνω, λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος. Ὁ αὐτοκράτωρ ἤθελε πάντοτε νὰ ἔχη ἀνοικτὴν τὴν θύραν τῆς συνεννοήσεως πρὸς τὴν Δύσιν καὶ ὁ Βρ. οὐδ' εἰς ἀποστολὴν στέλλεται πλέον, μέχρι τοῦ 1420, οὐδὲ ὁμιλεῖ συστηματικῶς. Καθὼς λέγει ὁ ἴδιος εἰς τὴν πρὸς Ἰω. Συριανὸν ἐπιστολὴν του «ἐπανελθὼν ἐν τῶ φρονιστηρίῳ μου² εἰρηνεύω τῇ χάριτι τοῦ Χριστοῦ, καὶ θελήματί μου οὐτ' ἐπίσκοπος, οὔτε πρέσβυς, οὔθ' ἡγοούμενος γίνομαι»!

8. Ἡ γλῶσσα εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφη ὅτι παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς ὁ χρόνος ἐκ τοῦ καλάμου τοῦ Βρ. ἀξίζει νὰ ἐξετασθῇ ἰδιαιτέρως. Ἐπανελλημμένως διεβεβαίωσεν ὁ Βρ. ὅτι ἐγραψεν ἀπλῶς καὶ σαφῶς: «εἴ τις ἐθέλοι προσέχειν τὸν νοῦν, ἀμαθείας ἡμῖν οὐ τοσοῦτον γράφεται ἐγκλημα. Τοῦ γὰρ ἀπλουτέρον καὶ σαφοῦς φροντίσαντες, καὶ τοῦ ἐγκωρίου τῶν Κρητῶν ἦθους, πρὸς οὓς καὶ γέγραπται, οὕτω ταῦτα τεθείκαμεν»³. Καί: «Τῇ Δέλιῳ ταύτῃ ἐνέθηκα, τοῦ ἀπλουτέρον καὶ σαφοῦς, καὶ συντόμου ὡς οἶόν τε φροντίσας»⁴. Καὶ σαφήνεια μὲν ὑπάρχει ἀπόλυτος, ὅπου αὐτὴ ἡ οὐσία τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς δογματικῆς δὲν τὴν ἀποκλείει. Ἐκ τῆς σαφηνείας δὲ ἀπορρέει ἡ ἀπλότης. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ γλῶσσα τοῦ Βρ. εἶναι ἡ τῆς λογίας θεολογικῆς παραδόσεως, πλουσία καὶ παραστατική. Ἐξαίρεσιν, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀποτελεῖ ἡ πρὸς Γιαννούλην Δε Σπίγαν ἐπιστολὴ τοῦ Βρ. γραφομένη ἐκ Κων)λεως εἰς Κρήτην, κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ΙΕ' αἰ. εἰς δημοδεστέραν γλῶσσαν καὶ οἰκτεῖον ὕφος⁵.

δ' Αἰ ἰδέαι τοῦ Βρυννίου

Ι. Ὁ Φυσικὸς Κόσμος

1. Ποῖαι αἱ μεταφυσικαὶ ἰδέαι ἰδέαι τοῦ Βρ., θὰ ἐννοηθῇ καλύτερον ὅταν ὑποτυπωθῶν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν ἀντιλήψεων του περὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

1. Α' σ. 155.

2. Μοναστηρίῳ δηλ.

3. Προθεωρία τοῦ Συγγράμματος (Κεφ. Ἑπτὰκις ἐπτὰ) Γ' σ. 48.

4. Α' σ. μη'.

5. *Varia Gr. Sacra* σσ. 293 - 4.

Ἡ γνῶσις τῶν κατὰ τὴν φύσιν δὲν ἀποκλείει βέβαια τὴν πρόοδον εἰς τὰ κατὰ τὴν ἰδέαν, ἀλλὰ πολλάκις ἤγαγεν εἰς μετριώτερον ἢ ἀκρατότερον ὕλισμόν. Ὁ Βρ. διαχωρίζει, ὡς ὀρθόδοξος, τὸ φυσικῶς εἶναι ἀπὸ τὸ πνευματικῶς ὑπάρχειν καὶ ἀπορρίπτει τὰς πεπαλαιωμένας δοξασίας περὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων, χωρὶς τοῦτο νὰ προσκροῦῃ εἰς τὰς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις.

2. Τί εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ φύσις; «*Φύσις ἐστὶν ἀρχὴ καὶ αἰτία τις κινήσεως καὶ ἡρεμίας, ἐν ᾗ ὑπάρχει πρῶτως, καθ' αὐτό, καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός. Φύσει καὶ κατὰ φύσιν ἐστὶ τάτε ἔχοντα τὴν φύσιν καὶ ὅσα τούτοις ὑπάρχει καθ' αὐτὰ, οἷον τῷ πυρὶ τὸ φέρεσθαι ἄνω*»¹ «*Φύσιν δὲ λέγω νῦν, τὴν ὄθεν, καὶ ὅπως τῶν γινομένων πέφυκεν ἕκαστον γίνεσθαι*»². Ἐπομένως ἐνδιαφέρει νὰ μάθωμεν τὸ πῶς ταῦτα γίνονται: «*πολλὰ τῶν φύσει οὕτω πως γινομένων, ἄλλως ταῦτα γίνεσθαι οἱ πλεῖστοι δοκοῦσιν, ἀλογία φερόμενοι*»³. Ἡ γνῶσις εἶναι ἐκείνη, δόξημα θεῖον, ἡ ὁποία θὰ μᾶς ὀδηγήσῃ πλησιέστερον πρὸς τὴν αἰτίαν τῶν ὄντων καὶ τὴν φυσικὴν αὐτῶν τάξιν.

3. Ἀπαριθμῶ κατωτέρω τὰς περὶ φύσεως δοξασίας τῶν συγχρόνων του⁴ τὰς ὁποίας ἀναιρεῖ ὁ Βρ. πλεῖσται ἐξ αὐτῶν εἶναι σχετικαὶ μὲ τὴν Ἀστρονομίαν⁵.

α) Ὅτι κατοικεῖται ὀλόκληρον τὸ ἡμισφαίριον τῆς γῆς: «*οὐδὲ τοῦ τεταρτημορίου παντὸς οἰκισθὲν ποτέ*»⁶.

β) Ὅτι ἡ οὐράνιος σφαῖρα ἴσταται «*ἀδιάσπανστα καὶ ταχύτερον φωνῆς ἀνθρωπίνης εἰς ἀκοὴν ὠτίου κινουμένη εἰς ἑαυτὴν κυκλικῶς*»⁶.

γ) Ὅτι ἡ θάλασσα πᾶσα εἶναι κατωτέρα τῆς γῆς: «*κυκλοτερῆς οὐσα ταύτης καὶ ὡς εἰπεῖν ἐπιπόλαιος*»⁶.

δ) Ὅτι ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι δίκην ἡμισφαιρίου πομφόλυγος: «*σφαῖρα ὣν πάσης σφαίρας πληρέστερος*»⁶.

ε) Ὅτι ἡ γῆ εἶναι ἐπίπεδος: «*σφαιροειδῆς οὐσα ἄντικτος, καθάπερ πάντα τὰ τῶν στοιχείων ἀπλᾶ*»⁶.

ς) Ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι ἰσομεγέθης πρὸς τὴν σελήνην: «*αὐτῆς πολλαπλάσιος ὢν. Καὶ ἄμφω δὲ οἱ φωστῆρες, καὶ ὀρῶνται τῆς γῆς ἐλάτινες, καὶ νοοῦνται, ὃν ὁ μὲν ἴσος, ὁ δὲ τοῦ δεκαπλασίου ταύτης μειζότερος*»⁶.

1. Β' σ. 33.

2. Β' σ. 323.

3. Β' σ. 34.

4. Προσφιλὲς θέμα εἰς τὸν Βρ. ὁ ὁποῖος οὕτω ὀρίζει αὐτήν: «*Ἀστρονομία ἐστὶν ἐπιστήμη καινηπιτικὴ, τῶν ἐκάστοτε γινομένων σχηματισμῶν, ἡλίου τε καὶ σελήνης, καὶ τῶν ἄλλων ἀστέρων πρὸς τε ἀλλήλους καὶ πρὸς τὴν γῆν*».

5. Περὶ τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν περὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου: Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Β' ἐν Ἀθήναις 1921, καὶ ἰδίᾳ: σσ. 77-109: Δημῶδεις κοσμογονικοὶ μῦθοι. — σσ. 110-53: Ὁ ἥλιος κατὰ τοὺς δημῶδεις μύθους. — σσ. 154-77: Ἡ σελήνη κατὰ τοὺς μύθους καὶ τὰς δοξασίας τοῦ Ἑλλην. λαοῦ. — καὶ Γ' ἐν Ἀθήναις 1931, σσ. 1-63: Μετεωρολογικοὶ μῦθοι.

6. Β' σ. 31.

ζ) "Οτι τὸ σῶμα τῆς σελήνης εἶναι αὐτολαμπές· «φῶς οἴκοθεν οὐκ ἔχον, ἀλλ' ἐξ ἡλίου καταναγασόμενον»¹.

η) "Οτι κατὰ τὰς ἐκλείψεις ἀφανίζεται ὁ ἥλιος καὶ ὀλικῶς ἐκλείπει ἡ σελήνη· «ἡ μὲν τῷ τῆς γῆς στοιχείῳ πρὸς ἥλιον ἀντιφραττομένη, ὁ δὲ τῇ σεληνακῆ σφαίρα τὰς ἀκτῖνας ἐπιπροσθούμενος»².

θ') "Οτι καὶ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ πάντες οἱ πλανῆται εἶναι προσηρμοσμένοι εἰς τὴν οὐράνιον σφαῖραν· «πλείστον διεσηκότες ἀλλήλοις οἱ πλείονες αὐτῆς³, ἢ τῆς γῆς»⁴.

ι') "Οτι οἱ πλανῆται ὀρθῶς περιφέρονται· «λοξῶς οἱ πάντες περιφερόμενοι»⁴.

ια') "Οτι οἱ πλανῆται ἀπέχουν ὅσον καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τοὺς ἀπλανεῖς· «πολὸν κἀκείνων, καὶ ἕτερος ἕτερον, προσγειότερος ὢν»⁷.

ιβ') "Οτι οἱ πλανῆται συμπεριφέρονται μετὰ τοῦ σύμπαντος· «τὴν ἐναντίαν τούτῳ (τῷ παντὶ) κινούμενοι, ἦτοι ἀπὸ δυσμῶν εἰς ἀνατολάς· πλήν ἔστιν ὅτε καὶ τὴν αὐτὴν αὐτῶ τινὲς τούτων ποιοῦμενοι»⁴.

ιγ') Καὶ ὅτι προποδίζουσιν μόνον ἢ ἀναποδίζουσιν οἱ πλανῆται· «ἀνιόντων ἅμα τούτῳ λεληθότως, ἢ κατιόντων αὐτῶν καὶ ἐπιστηριζομένων ἐνίοτε»⁴.

ιδ') "Οτι οἱ πλανῆται ἀνατέλλουσιν καὶ δύουσιν κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν ὅλοι· «τοῖς πανταχοῦ γῆς κατοικοῦσιν ἀνθρώποις, ἐννεακαίδεκα καὶ εἴκοσιν ὥραις, προανατέλλοντες καὶ προδυνόμενοι πλείοσι».

ιε') "Οτι ὅσα ἀπὸ τὰ ἄστρα δύουσιν, προχωροῦν⁵ ἐκ Νότου διὰ τοῦ Βορείου Πόλου καὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Ὁκεανοῦ πρὸς τὸ μέρος ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀνατέλλουσιν· «διὰ τοῦ ὑπογείου ἡμισφαιρίου κυκλικῶς τὰ πάντα περιφερόμενα»⁴.

ις') Καὶ ὅτι ὅλα τὰ ἄστρα δι' ὅλους ἀνατέλλουσιν καὶ δύουσιν· «ἀειφανῶν ὄντων ἀπείρων, καὶ ἀφανῶν τοῖς πολλοῖς»⁴.

ιζ') "Οτι τὰ ἀειφανῆ ἄστρα τοῦ Β. Πόλου, τοῦ βορείου ἡμισφαιρίου δηλ., εἶναι καὶ εἰς τοὺς αἰθίοπας (κατοίκους τοῦ ν. ἡμισφαιρίου δηλ.) ἀειφανῆ καὶ ὅτι τὰ δι' ἡμᾶς ἀφανῆ εἰς τὸν ἀνταρκτικὸν εἶναι ἀφανῆ καὶ διὰ τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὸ ν. ἡμισφαίριον αἰθίοπας· «ὢν τοῖς μὲν, οὐδὲ ἡ Ἄρκτος ὠφθη ποτέ, τοῖς δέ, πᾶς ὁ τῷ Κανόθῳ⁶ περιγραφόμενος ἐστὶν ἀφανῆς»⁴.

ιη') "Οτι ἡ ἄλλως τῆς σελήνης, ἡ ἴρις τοῦ οὐρανοῦ καὶ οἱ διάττοντες ἀστέρες καὶ πάντα τὰ νέφη ἐφάπτονται τῆς οὐρανοῦ σφαίρας· «τῶν ὄρειων κορυφῶν κατωτέρω καὶ γινόμενα καὶ ἀπογινόμενα»⁴.

1. Β' σ. 31.

2. σ. 31 - 2. Ἐπεταί: «(δοκοῦσιν οἱ πολλοὶ) ὀλικῶς γίνεσθαι τὰς τῶν φωστήρων τούτων ἐκλείψεις· μερικῶν ἄειποτε γινόμενων, ἄνευ μιᾶς, τῆς ἐπὶ τῆς τοῦ Κυρίου Σταυρώσεως». Β' σ. 32.

3. αὐτῶν; 4. Β' σ. 32.

5. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀφανείας των, βεβαίως.

6. Κάνωβος ἢ Κάνωπος, ποταμὸς τῆς ν. Αἰγύπτου.

ιθ') "Οτι οἱ κομήται καὶ οἱ διάττοντες εἶναι ἀστέρες· «φάσματα καὶ γεννήματα ξηρᾶς ἀναθυμιάσεως ὄντες»¹.

κ') "Οτι οἱ κλύδωνες ἀνακινοῦν τὰ βάθη τῆς θαλάσσης καὶ ὅτι αἱ λαίλαπες συγγέουν ὅλα τὰ στρώματα τοῦ αἰέρος· «τῆς μὲν (θαλάσσης) τοῦ ἐπιπολαίου μέρους, τοῦ δέ, τοῦ προσγειοτέρου ταραττομένου μόνον, γαλήνην ἄγοντος τοῦ λοιποῦ»².

κα') "Οτι συγχρόνως εἰς ἅπασαν τὴν γῆν συμβαίνουν οἱ σεισμοί, αἱ βρονταί, αἱ ἀστραπαί, οἱ σφοδροὶ ἄνεμοι καὶ αἱ βροχαί. «εἰς τυχὸν μέρος αὐτῆς, καὶ ἄει γινόμενα, καὶ κατὰ καιρούς· ἄει μὲν, ὡς ποτὲ μὲν εἰς τόδε, ποτὲ δὲ εἰς τόδε τὸ μέρος, ὡς τύχῃ κατὰ καιρούς δέ, ὅτι κατὰ μὲν τὴν τοῦ χειμῶνος ὥραν, ἐν τοῖς βορειοτέροις μέρεσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ταῦτα γίνεται, κατὰ δὲ τὴν τοῦ θέρους, ἐν τοῖς νοτιωτέροις»³.

κβ') "Ομοίως νομίζουσιν οἱ πολλοί, ὅτι ἡ βροντή, ἡ ἀστραπή καὶ ἡ βροχή ἐξ οὐρανοῦ κατέρχονται· «νεφέλης ὄντα κμήματα τῆς ἐγγιζούσης τῇ γῆ»³.

κγ') "Οτι εἶναι κάποιος δράκων ὁ κεραυνός· «νεφριατὸν πνεῦμα, καὶ αἰέρος ἕξαψις ὑπερβάλλουσα πεφυκώς»³.

κδ') "Οτι μόνον ἐκ Θεοῦ γίνεται κάθε σεισμός· «τῶν πλείστων καὶ πρὸς τῆς φύσεως γινομένων αὐτῆς»³.

κε') "Οτι πανταχοῦ τῆς γῆς ἄνεμοι, καὶ σεισμοὶ καὶ νεφώσεις γίνονται καὶ τὰ παρεπόμενα τούτων· «εἰς τὰ ὑπερβόρεια μέρη, καὶ τὰ ὑπερνότια, νηγεμίας οὐσῆς ἀδιαλείπτου, καὶ ἔνθα πεπιλημένη ἡ γῆ σεισμὸν γενέσθαι μηδέποτε· καὶ ἐν τοῖς περὶ τὴν Αἴγυπτον τόποις, αἰθρίας οὐσῆς διηνεκοῦς»³.

κς') "Οτι ἡ νύξ ἔχει ἰδίαν ὑπόστασιν· «οὐδὲν ἄλλο οὐσα ἢ φωτὸς στέρησις, καὶ σκιά τῆς γῆς· καὶ ἐκ τοῦ ἀντιφροῦσθαι τῇ τῆς γῆς σφαίρᾳ τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας, ἐπισυμβαίνουσα»³.

κζ') "Οτι τὸ σκότος εἶναι ὄρατὸν διὰ τῶν αἰσθήσεων, καθὼς πᾶν φαινόμενον σῶμα καθ' ὑπαρξιν· «τὸ μηδαμῆ μηδαμῶς ἄλλο τι ὑπάρχον, πλὴν ἀπουσία φωτός»³.

κη') "Οτι οἱ λίθοι πάντες εἶναι σύγχρονοι μὲ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου· «κατὰ πάντα χρόνον συνισταμένους, καὶ γενησομένους ἐκ πάσης πορωθησομένης ὅλης εἰσέπειτα»³.

κθ') "Οτι τὰ νυκτόβια πτηνὰ δὲν βλέπουν καθόλου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας· «βλεπόντων καὶ πάνυ, κἂν φόβῳ τινῶν κατακρύπτηται»³.

λ') Καὶ ὅτι ὅλα τὰ ἀποδημητικὰ ἀποδημοῦν· «πολλῶν ἐξ αὐτῶν φωλευόντων, καὶ κατὰ χώρας μενόντων χρόνον πολύν, καθ' ὃν τὰ λοιπὰ προφανῶς ἐκτοπίζουσι»³.

Ἄλλὰ καὶ αἱ θετικαὶ ἀποφάνσεις τοῦ Βρ., ὑπὸ τύπον ὀρισμῶν, εἶναι ἐνδιαφέρουσαι :

1. Β' σ. 32.

2. Β' σ. 32-3.

3. Β' σ. 33.

Ὁ οὐρανὸς ἐστὶ περιοχὴ ὄρατῶν τε καὶ ἀοράτων κτισμάτων.
Κόσμος ἐστὶ τὸ ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ τῶν ἐν μέσῳ σύστημά τι καὶ σύγκριμα¹.

Αἰθὴρ ἐστὶ θεωρητικὸν κατασκευάσμα, πολυχάρακτον μόρφωμα, ἐπταπλανὲς κύκλωμα.

Ἡλιος ἐστὶν οὐράνιος ὀφθαλμὸς, νυκτὸς ἀνταγωνιστὴς, κοσμικὸς ἔλεγχος.

Σελήνη ἐστὶ νυκτερινὴ παραμυθία, ἡλίου διαδοχὴ, παλίνδρομος ἀνάμνησις.

Ἄστρον ἐστὶ φωτὸς δοχεῖον, ἀκήρατος φλόξ, κεχωρισμένη λαμπάς.

Φῶς ἐστὶ τὸ πρῶτιστον πάντων τῶν ὀρωμένων καὶ ἡδιστον².

Υλὴ ἐστὶ τὸ πρῶτον ὑποκείμενον ἐκάστῳ, ἐξ οὗ γίνεταί τι ἐνυπάρχοντος, μὴ κατὰ συμβεβηκός³.

Παράδεισος ἐστὶν εὐφροσύνης ἀπάσης καὶ θυμηδίας ταμεῖον.

Πῦρ ἐστὶ στοιχεῖον λεπτομερέστατον, θερμότερον καὶ ξηρότερον, κοῦφόν τε καὶ ἀνοφελέστερον τῶν λοιπῶν, κανστικὸν ὁμοῦ καὶ φωτιστικόν.

Ἄηρ ἐστὶ στοιχεῖον λεπτότατον, ἀναπνοῆς καὶ ἐκφωνήσεως αἴτιον, ἀχρωμάτιστον, διεδές, διαφανές, δεκτικὸν θάλψεως καὶ ψύξεως, ξηρότητός τε καὶ ὑγρότητός².

Υδὼρ ἐστὶ στοιχεῖον ὑγρόν τε καὶ ψυχρόν, βαρὺ τε καὶ κατωφερές, καὶ εὐδιάχτων.

Θάλασσα ἐστὶ γῆς ἐναγκάλισμα, νήσων στεφάνωμα, κυμάτων περιάμμα.

Γῆ ἐστὶ στοιχεῖον ξηρόν τε καὶ ψυχρόν, βαρὺ τε καὶ ἀκίνητον².

Ἄδης⁴ ἐστὶ χωρίον ἀφεγγές, σκότους αἰωνίου καὶ ζόφου πεπληρωμένον. ἢ τῶν ἀμαρτιῶν κοινὸν πανδοχεῖον, καὶ θρήνων ἐργαστήριον².

Μεθ' ὃ ὁ Βρ. ὀρίζει τὸν ζωϊκόν, τὸν φυτικόν καὶ τὸν ἀνόργανον κόσμον οὕτω:

Ζῶον ἐστὶν οὐσία ἔμψυχος, αἰσθητικὴ, μεταβατικὴ.

Ζωόφυτον ἐστὶν οὐσία ἔμψυχος, ἀναίσθητος, ἀμετάβατος.

Φυτόν ἐστὶν οὐσία ἔμψυχος, ἀναίσθητος, ἀμετάβατος.

Λίθος ἐστὶν οὐσία ἄψυχος, ἀναίσθητος, ἀμετάβατος².

Εἶτα μετὰ τοὺς δοθέντας ὁρισμοὺς τῆς φύσεως (κατὰ φύσιν) καὶ τῆς ὕλης ὀρίζει τὴν τύχην, τὸ μάτην καὶ προχωρεῖ εἰς ὁρισμοὺς τοῦ τόπου (τὸ ἔσχατον τοῦ περιέχοντος, καὶ ἀπτόμενον τοῦ κινητοῦ σώματος, πέρας ἡρεμοῦν), τοῦ ἀπέιρου (οὗ, κατὰ τόπον λαμβάνουσιν, αἰεὶ τι ἐστὶν λαβεῖν ἔξω), τοῦ κενοῦ (τόπος ἐν ᾧ μηδὲν ἐστὶ σῶμα), τῆς κινήσεως (ἢ τοῦ κινητοῦ ἢ κινή-

1. Ὁμὶ ὁ κόσμος οὗτος εἰς τρία μέρη διήρηται (Ὀὐράνια - Ἄδης - Ἐπίγεια) Γ' σ. 90.

2. Β' σ. 323. 3. Β' σ. 323 - 4.

4. Ὁ Οὐρανός, ὁ Παράδεισος καὶ ὁ Ἄδης ἔχουν, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Βρ. ὕλην ὑπόστασιν, ὅπως ἡ γῆ, ἡ θάλασσα καὶ ὁ αἴθρ.

τόν, ἐντελέχεια), τῆς γενέσεως (ἢ τοῦ γεννητοῦ, ἢ γεννητόν, ἐντελέχεια), τῆς φθορᾶς (ἢ τοῦ φθαροῦ, ἢ φθαρόν, ἐντελέχεια) τῆς αὐξήσεως (ἢ τοῦ αὐξητοῦ, ἢ αὐξητόν, ἐντελέχεια), τῆς φθίσεως (ἢ τοῦ φθιτοῦ, ἢ φθιτόν, ἐντελέχεια), ὁμοίως δὲ τῆς ἀλλοιώσεως, τῆς μεταβολῆς, τῆς φορᾶς (κίνησις ἐκ τόπου εἰς τόπον) καὶ τῆς περιφορᾶς (κίνησις ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ)¹.

Περαιτέρω ὀρίζονται αἱ ἔννοιαι αἱ σχετικαὶ μετὰ τὸν χρόνον ἦτοι ὁ αἰών, ὁ χρόνος, ὁ ἐνιαυτός, ἡ ὥρα (ἐποχή), ἡ ὥρα ($1/24$ ἡμέρας), τὸ ἔαρ, θέρους, φθινόπωρον, ὁ χειμῶν. Μῆν, ἑβδομάς¹, νυχθήμερον, (ἡμερονύκτιον) οὐρανοῦ ἢ κόσμου περιστροφή², ἡμέρα, νύξ, σκότος, νῦν, ἄρτι, ἦδη, πάλαι, ἄμα, ἐξαίφνης, θᾶττον, πρότερον, ὕστερον, ἔσχατον, ὅλον, καὶ τέλειον, ἀτελής².

Μεθ' ὃ ὀρίζει τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐνέργειαν οὕτω: «*Δύναμις ἐστίν, ὅθεν ἡ ἐνέργεια πρόεισιν. Ἐνέργεια ἐστὶ κίνησις δραστική ἐκ τῆς τοῦ ποιούντος προοίῳσα δυνάμεως· ἢ αὐτὴ ἡ δραστικὴ καὶ οὐσιώδης τῆς φύσεως κίνησις*»¹.

4. Ποία ἡ πηγὴ, τῶν τοιούτων τοῦ Βρ. δοξασιῶν; Νομίζω ὅτι πρέπει ν' ἀνατρέξωμεν εἰς τὰς Μιχαήλ Ψελλοῦ «πρὸς τὸν Βασιλέα καὶ Κύριον Μιχαήλ τὸν Δούκαν Ἐπιλύσεις Συντόμους Φυσικῶν Ζητημάτων», τῶν ὁποίων παραθέτω εὐθὺς ἀμέσως τὰ, κατὰ τὸν συγγραφέα, περιεχόμενα:

«*Ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ περὶ τῆς γῆς, ὅτι τυγχάνει σφαιροειδῆς καὶ ὅτι ἐν μέσῳ κεῖται τοῦ παντός, καὶ ὅσον σταδίων ἐστὶν ἡ περίμετρος αὐτῆς, καὶ ὅσον καὶ ὅσον μέρος αὐτῆς οἰκοῦμεν οἱ ἄνθρωποι³, καὶ πῶς τὰ ἐπὶ τὰ κλίματα διαμεμερίσται, καὶ μέχρι τίνος οἰκοῦσιν οἱ ἄνθρωποι, καὶ τί μὲν τὸ πέρασ τῆς ἐν τῇ δύσει οἰκήσεως, τί δὲ τὸ ἐν τῷ βορρῶ, καὶ τί τὸ ἐν τῷ νότῳ.*

Ἐν τῷ δευτέρῳ περὶ ὕδατος καὶ θαλάσσης καὶ ἀέρος καὶ πυρὸς καὶ ἀστραπῶν καὶ βροντῶν καὶ κεραυνῶν καὶ κομητῶν καὶ νετῶν καὶ χιόνων καὶ χαλάζης καὶ τῶν ὁμοίων.

Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ περὶ τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ φύσεως αὐτῶν, καὶ μεγέθους ἡλίου καὶ σελήνης, καὶ κινήσεως τῶν ἀστέρων.

Ἐν δὲ τῷ τετάρτῳ περὶ ὕλης, εἴδους καὶ φύσεως καὶ ψυχῆς καὶ νοῦ.

Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ περὶ τῆς πρώτης τῶν ὄντων αἰτίας»⁴.

Τινὰ παρέλαβεν ὁ Βρ. καὶ ἐκ τῆς τοῦ αὐτοῦ Ψελλοῦ «Διδασκαλίας Παντοδαπῆς»⁵.

1. Β' σ. 324.

2. Β' σ. 325.

3. Καὶ ὁ Βρ. «τὸ τοῦ τόπου διάστημα ἐξήκοντα τετρακόσια καὶ χίλια μίλια» Β' σ. 69.

4. Α' ἔκδοσις, Gotha 1840, β' Wiesbaden 1857, μέρος μόνου τῆς τῆς τῆς πραγματείας ὑπὸ G. Seebode, 4^ο σ. 8. Πρβλ. Migne: Patr. Gr. 122, 1864, στ. 783 - 810.

5. Patrol. Gr. Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 687 - 784.

II. Φιλοσοφούμενα

1. Τὸν ὄρισμὸν τῆς ἀληθείας δίδει ὡς ἑξῆς ὁ Βρ.: «Σοφία ἐστὶν ἐπιστήμη τῆς ἐν τοῖς οὖσιν ἀληθείας. Ἀλήθεια ἐστὶν ἐκεῖνο τὸ ὄντως ὄν, ἢ λόγος περὶ γεγονότος ἢ ὄντος, ἢ ἐσομένου, ὡς γέγονεν ἢ ἔστιν ἢ ἔσται ἀποφαινόμενος»¹. Ἡ σοφία οὕτω εἶναι «ἐπιστήμη τῆς ἐν τοῖς οὖσιν ἀληθείας», δηλαδὴ γνῶσις σχετικὴ μὲ τὴν ἀλήθειαν. Ἐπειτα ὁ ὄρισμὸς τῆς Φιλοσοφίας: «γνώσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα ἐστίν· ἢ γνώσις θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων· ἢ ὁμοίωσις Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν ἀνθρώπων· ἢ τέχνη τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν· ἢ μελέτη θανάτου· ἢ φιλία σοφίας ἦτοι Θεοῦ»². Κατὰ ταῦτα ἡ Φιλοσοφία δὲν φροντίζει μόνον περὶ τοῦ ἀληθοῦς καὶ δὲν εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῶν δυνατῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, ἀλλ' ἐξικνεῖται μέχρι τῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φιλιώσεώς του, ταυτίσεώς του δηλονότι, πρὸς τὴν ὑπεράτην γνῶσιν, τὸ θεῖον.

2. Τί εἶναι ὁ Θεός, δημιουργὸς πάντων, προνοητής, πατὴρ καὶ τιμωρός, δὲν λέγει οὐδαμοῦ ὁ Βουένιος, διότι τοῦτο ἐδίδαξεν ἤδη τὸ δόγμα καὶ πέρα τοῦ δόγματος ἔρευνα τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ δὲν δίδεται. Ἡ μόνη ἐπιτρεπτὴ ἐξέτασις εἶναι ἡ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς ὑποστάσεως τῆς ἁγίας Τριάδος διάκρισις, ἐξ ἀφορμῆς τῶν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συζητήσεων γινομένη³.

3. Ἡ αὐτὴ διάκρισις μεταξὺ οὐσίας, ὑποστάσεως καὶ ἐνεργείας γίνεται καὶ διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Αἱ ἐνέργειαι τῆς ψυχῆς εἶναι πολλαπλαῖ (διὰ τῶν αἰσθήσεων), ἀλλ' ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν μένει ἀπλή⁴. Ἡ ψυχὴ ἔχει ὑπόστασιν καὶ ἐνέργειαν καὶ ὅτι αὐταὶ διακρίνονται ἀπὸ τῆς οὐσίας καὶ ἀπ' ἀλλήλων διδάσκει ὁ Βρ. ἐπιμένον εἰς τὸ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι οὐχὶ σύνθετος, ἀλλ' ἀπλή⁵. Τὴν ψυχὴν ὁ Βρ. διαιρεῖ εἰς τρία. Εἰς λογικόν, θυμικὸν καὶ ἐπιθυμητικόν: «ἔστι δὲ τὸ μὲν λογικόν, ᾧ λογιζόμεθα, καὶ τὰς ἐνθυμίας ἀναλαμβάνομεν τὸ δὲ θυμικόν, ᾧ θυμούμεθα καὶ ὀργιζόμεθα καὶ θαρρόομεν καὶ ἀμυνόμεθα, καὶ τὰλλα τὰ τοιαῦτα· τὸ δὲ ἐπιθυμητικόν, ᾧ ἐπιθυμοῦμεν τῆς τροφῆς καὶ τῶν ἄλλων»⁶.

4. Τὰς αἰσθήσεις δὲν ἀρνεῖται ὁ Βρ., δεχόμενος ἄλλως τε ὑπαρκτὸν καὶ ἀντικειμενικὸν τὸν ζωϊκόν, φυτικὸν καὶ ἀνόργανον κόσμον. Ὡς πρὸς τὸν νοῦν, τὸ νοητικὸν μέρος τῆς ψυχῆς, λέγει ὅτι «Νοῦς ἐστὶν ὄρασις ἀσώματος, εἰς πάντα διατρέχων ἀκαμάτως· ἢ ψυχῆς τὸ καθαρώτατον καὶ λογικόν, εἰς θεωρίαν τῶν ὄντων καὶ προκατειλημμένων»⁶. Κατὰ ταῦτα ἡ νόησις εἶναι τὸ καθαρώτατον καὶ ἀνώτατον τῆς ψυχῆς, ὑπερτεροῦσα τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν βουλητικῶν

1. Β' σ. 326.

2. Δι' ὅλων σχεδὸν τῶν σχετικῶν 21 λόγων.

3. Β' σ. 122.

4. Β' σ. 123.

5. Α' σ. 167.

6. Β' σ. 327.

παρορμήσεων τοῦ ἀνθρώπου. Πλὴν ὁ νοῦς πηγάζει ἐκ τῶν αἰσθήσεων, τῶν ὁποίων κυριαρχεῖ: « Πηγὴ μὲν τοῦ νοῦ αἱ αἰσθήσεις, ἄρχων δὲ τούτων αὐτός »¹.

5. Διάκρισις γίνεται μεταξὺ νοῦ καὶ λόγου, τοῦ μὲν νοῦ ἀνωτέρου ὄντος, τοῦ δὲ λόγου τοῦ συλλογιστικοῦ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἐκφραστικοῦ, καὶ κατ' ἀκολουθίαν διάκρισις φρονήσεως καὶ γνώσεως: « Φρόνησις ἐστὶν ἕξις ἀληθῆς μετὰ λόγου πρακτικῆ, περὶ τὰ ἀνθρώπου ἀγαθὰ καὶ κακά. Γνώσις ἐστὶ φῶς ψυχῆς λογικῆς, καὶ σκότος ταύτης ἢ ἄγνοια »².

6. Κατὰ ταῦτα ἡ γνώσις εἶναι ἀναγκαιοτάτη εἰς τὸν ἄνθρωπον· ἀλλ' εἶναι καὶ δυνατή; Ἡ ἀπόφρασις εἶναι ἀπολύτως θετικῆ: « Ὁ τὰ πάντα πληρῶν καὶ περιέχων Θεὸς³ (διὰ προσκλήσεως νοῦ καὶ ψυχικῆς καθαρότητος) τοῖς γνησίως αὐτὸν ἐκζητοῦσιν εὐρίσκειται »⁴. Πῶς δ' ἐπιτυγχάνεται ἡ γνώσις αὕτη τοῦ Θεοῦ; Διὰ τῆς γνώσεως τοῦ κόσμου. Μάθε, λέγει ὁ Βρ., τοὺς λόγους τῶν ὄντων ὡς ἔχουν, τὴν αἰτίαν τῆς υπάρξεως τῶν ὄντων δηλονότι· οὕτω θὰ μάθῃς τὸν κόσμον. Μαθὼν τὸν κόσμον θὰ γνωρίσῃς τὸν ἑαυτὸν σου, μαθὼν δὲ τὸν ἑαυτὸν σου, θὰ γνωρίσῃς τὸν Θεόν⁵: « ὁ μὴ εἰδὼς ὅπου ἐστίν, οὐκ οἶδεν ὅς τις ἐστίν, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς ὃ αὐτὸς πέφυκε σύνοιδεν· ὁ δὲ ἐν τούτων ἀπολιπὼν, οὐδὲ Θεὸν ζητῆσαι ἢ εὐρεῖν ὅλως μέμνηται »⁶. Καὶ ἄλλαχού⁷, λέγει ὅτι τὰ βιβλία, ἡ συνείδησις καὶ ὁ κόσμος προσετέθησαν ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς γνώσιν αὐτοῦ. Τὰ ἱερὰ βιβλία χάριν πίστεως καὶ ἐλπίδος· τὴν συνείδησιν ἔχομεν χάριν ἐλέγχου καὶ τὸν κόσμον διδάσκαλον ἀγάπης.

7. Πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ γνώσις, τὸ ἐπίστασθαι, ἡ συστηματικὴ ἐπιστήμη; « Μελέτη ἐστὶ τροφὸς ἐπιστήμης »⁸. « Ἐπιστήμη ἐστὶ κατάληψις τοῦ ὑποκειμένου ἀπαιστος καὶ ἀμετακίνητος »⁹. Προχωρεῖ δὲ δίδων τοὺς ὅρισμους τῶν ἐπιστημῶν Γεωμετρίας, Ἀρμονικῆς, Ἀστρονομίας¹⁰, διὰ τὰ φθάσῃ εἰς τὴν Διαλεκτικὴν καὶ τὴν Ρητορικὴν, ἄμεσον ἔχούσας σχέσιν πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν: « Διαλεκτικὴ ἐστὶ δύναμις τεχνικῆ, συλλογιστικαῖς ἀνάγκαις τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ ψεῦδος ἀποδεικνύουσα »² καὶ « Ρητορικὴ ἐστὶ δύναμις τεχνικοῦ λόγου πιθανοῦ, ἐν πράγμασι πολιτικοῖς, τέλος ἔχουσα τὸ καλῶς εἰπεῖν κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον »².

8. Ἔχει ἀξίαν ἡ γνώσις; Ἡ ἀπάντησις εἶναι θετικῆ: « Ὅτι φέγγος ψυχῆς ἢ ἀληθῆς γνώσις ἐστὶ καὶ πάσης γνώσεως φύσει, ἔργον ἐστὶν ἢ βεβαίως. Ἐνίοτε δὲ ὁ διδάσκων γνώμην οὐκ οἶδε δοῦναι, οὐ γὰρ ἔλαβεν· οὐ πάντα γὰρ

1. Β' σ. 335.

2. Β' σ. 326.

3. Ἡ τελεία γνώσις δηλονότι.

4. Β' σ. 322.

5. Β' σ. 341.

6. Β' σ. 322.

7. Γ' σ. 52.

8. Β' σ. 325.

9. Β' σσ. 325 - 6.

10. Β' σ. 326.

λαμβάνει τις, ἵνα μὴ φύσει τὴν χάριν ἔχειν νομίση...»¹. Κατὰ ταῦτα ἡ γνώσις εἶναι ἄνωθεν δεδομένη, καὶ οὐ δίδεται πλήρως. Ἡ γνώσις ἐξ ἄλλου συντελεῖ εἰς τὴν ἠθικοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ γνωρίζων τὸ ἀγαθὸν πράττει αὐτὸ καὶ ὁ μὴ γνωρίζων οὐχί. Τί ἐστὶν ἀγαθόν; «*Ἀγαθὸν ἐστίν, οὗ πάντα ἐφίεται*». Καλὸν δὲ «*τὸ δι' αὐτὸ αἰρετὸν μόνον*»². Ὁ γνώστης πρέπει νὰ στρέφεται πρὸς τὴν συνεργασίαν καὶ οὐχὶ τὴν ἀντιφορὰν πρὸς τοὺς συνανθρώπους: «*... καθ' ἑκάστην προαίαν ταῦτα προλέγεις σεαυτῷ: σήμερον ἐντεύξομαι περιέργῳ, ἀχαρίστῳ, ὑβριστῇ, δολερῷ, βασκάνῳ, ἀκοινωνήτῳ, φαύλῳ πάντα ταῦτα συμβέβηκεν ἐκείνοις παρὰ τὴν ἄγνοιαν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν ἐγὼ δὲ θεωρηκὼς τὴν φύσιν τοῦ ἀγαθοῦ ὅτι καλόν, καὶ τοῦ κακοῦ δι' αἰσχρόν, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἁμαρτάνοντος τὴν φύσιν δι' αἰσχρόν, οὕτως ὡς μοι συγγενῆς, οὕτως ὡς συγγενεῖ βούλομαι, οὕτως ἐχθραίνω αὐτῷ γεγόναμεν γὰρ πρὸς συνεργίαν, ὡς πόδες, ὡς χεῖρες, ὡς βλέφαρα τὸ ὄν ἀντιπράττειν ἀλλήλοις, παρὰ φύσιν ἀντιπρακτικὸν δὲ τὸ ἀγανακτεῖν καὶ ἀποτρέπεσθαι*»³.

9. Ποῖα τὰ μέσα διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος θὰ μάθῃ τὸ ἀγαθὸν καὶ θὰ ἐμμένῃ εἰς αὐτό; Ἡ Παιδεία καὶ ἡ Φρόνησις: «*Παίδευσις ἐστὶν ἄσκησις ἀρίστων λόγων, ἠθῶν τε καὶ πράξεων*»⁴. Ἐπομένως ἡ συσσώρευσις γνώσεων δὲν ἀρκεῖ διὰ τὸν ἐκπαιδευόμενον πρέπει νὰ ὑπάρχῃ τὸ ἀνάλογον ἠθος καὶ ὁ πρακτικὸς βίος, ἀποκτώμενα πάντα διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ καθιστάμενα ἕξις ἢ ἕξις αὕτη ὀνομάζεται: «*Φρόνησις (ἐστὶν) ἕξις ἀληθῆς μετὰ λόγον πρακτικῆς, περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ καὶ κακὰ*»⁴.

10. Σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἡ τελείωσις, οὐ μόνον διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ διὰ πᾶν τὸ ὑπαρκτόν: «*παντὸς πράγματος τὸ ἔργον ἐστὶν ἡ τελείωσις*»⁵. Ἡ τελείωσις δ' αὕτη διὰ τὸν χριστιανὸν ἔγκειται εἰς τὸ πιστεῦν ὀρθῶς καὶ ζῆν ὁσίως. Ἡ πίστις εἶναι ὀρθή ὅταν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰ διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ κατὰ Θεὸν ζωὴ ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν πιστῶν ἀπὸ τὰς ματαιότητας τοῦ κόσμου. Τοῦτο λέγεται μελέτη θανάτου «*τὸ καθ' ἑκάστην χωρίζεσθαι τῶν ματαίων*»⁶. Ὁ ἄνθρωπος «*ματαιότης... καὶ γῆς ἀπαίτημα, καὶ σαρκία καὶ σκώληξ καὶ σποδὸς καὶ σκιά καὶ καπνός, καὶ εἰς τούτων εὐτελέστερον*»⁷. Ἡ ἄκρα τελείωσις εἶναι ἡ δικαιοσύνη τῶν δικαίων παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὅτε εἰς ἀφθαρσίαν κατασταθῆσονται. Τοῦτο θὰ γίνῃ κατὰ τὴν Κρίσιν, ὅτε οἱ δίκαιοι ὄψονται τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ, θὰ ἔχουν τὴν θεωρίαν τῶν ὄντων καὶ τὴν ιδιότητα τῆς διοράσεως: «*θεωρίαν δὲ τῶν ὄντων τελειότεραν ἢς ποτὲ εἶχον, καὶ διοράσιν τοιαύτην ἔξουσιν ἐπομένην, μεσότητος ἀπάσης ἀρθείσης ἐκ μέσου, καὶ παντὸς ἐπικαλύμματος καὶ προβλήματος μηδὲν παρεμπο-*

1. Α' σ. 63.

2. Β' σ. 326.

3. Α' σ. 75.

4. Β' σ. 326.

5. Β' σ. 341.

6. Α' σ. 411.

7. Α' σ. 92.

δίσαι ἰσχύοντος· ἢ δὲ φησὶ Παῦλος¹, πρόσωπον πρὸς πρόσωπον ἐμφανέστατα καὶ Θεόν, καὶ ἑαυτούς, καὶ ἀλλήλους, καὶ πάνθ' ὅσ' ἔχει λόγον καὶ φύσεως ἐπιγνώσκονται². Εἰδικώτερον διὰ τὴν διόρασιν, ὁ Βρ. λέγει, ὅτι οἱ δίκαιοι κατὰ τὴν Κρίσιν «διόρασιν τῇ λαμπρότητι ἔξουσιν ἐπομένην, μεσότητος ἀπάσης καὶ ἐσόπτρου ἀρθέντων ἐκ μέσων, καὶ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον τῷ θεῷ ἐνορώντων ἀλλήλοις τε βλέπόντων, καὶ πάντα τὰ χρήματα ἀκριβῶς, καὶ τοὺς λόγους αὐτῶν γινωσκόντων»³. Πῶς τὸ τελευταῖον τοῦτο συμβιβάζεται πρὸς τὸ τοῦ ἀποστόλου «εἴτε (δὲ) προφητεῖαι καταργηθήσονται, εἴτε γλῶσσαι παύσονται, εἴτε γνῶσις καταργηθήσεται, ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν, ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται»⁴, δὲν γνωρίζω.

11. Ὡς πρὸς τὸ βουλευτικὸν τοῦ ἀνθρώπου, εἶδομεν ὅτι, κατὰ Βρ., τοῦτο ἔπεται τοῦ νοητικοῦ. Ὁ Βρ. ὀμιλεῖ περὶ τῆς βουλήσεως ὁσάκις θίξῃ τὸ πρόβλημα τῆς αὐτεξουσιότητος. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἴδιον ψυχῆς λογικῆς. Ὁ ἀνθρώπος κατὰ τὴν δημιουργίαν ἐπλάσθη καθ' ὁμοίωσιν «ἕν' αὐτεξούσιος ἦ»⁵. Τὸ αὐτεξούσιον ἐν τούτοις ἔφερεν «ἐμπαθῆ στοργὴν καὶ παράρησιν πρὸς τὰς ὕλας...»⁶, βλάψαν τὸν ἀνθρώπον καὶ ὀδηγήσαν αὐτὸν εἰς τὸν ἐκπεσμόν καὶ τὴν ἁμαρτίαν. Παρὰ ταῦτα ὁ ἀνθρώπος εἶναι πάντοτε ἐλεύθερος εἰς τὴν ἐκλογὴν μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ. «ἔστι γὰρ (ἡ ψυχὴ) ἐκ πάντων ἐλευθέρα καὶ πάντων ἀνωτέρα· τρέπει δὲ καὶ κινεῖ αὐτὴ ἑαυτὴν μόνη, καὶ ὅσων ἂν κοιμῶτων καταξιώσῃ ἑαυτήν, τοιαῦτα ἑαυτῇ ποιεῖ τὰ προὔφρεσιῶτα, καὶ οὐδὲν τῶν παρὰ Θεοῦ δοθέντων ἡμῖν εἰς χρῆσιν κακόν· πάντα γὰρ ὅσα ἐκ τοῦ Θεοῦ καλά. καὶ οὐχ ἀπλῶς καλά, ἀλλὰ καὶ καλά λίαν· πλήν ἢ παράρησις μόνον κακόν· τοῦ ἡμετέρου δὲ ἐστὶν αὕτη αὐτεξουσίον»⁷. Καὶ ἔχει ὁ Θεὸς τὴν δύναμιν τοῦ προγινώσκειν τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' οὐχὶ νὰ προδικάζῃ ταύτας διὰ στερήσεως τῆς βουλευτικῆς ἱκανότητος: «εἰ καὶ προγινώσκει ὁ ἐκ μὴ ὄντων εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν ἡμᾶς Κύριος, ἀλλ' οὐδὲν προορίζει τῶν ἐφ' ἡμῶν· καὶ ἡ θεία πρόγνωσις οὐκ ἀναιρεῖ τὸ ἡμῶν αὐτεξούσιον· καὶ γὰρ οὐχ ὅτι προγινώσκει πράττομεν, ἀλλ' ὅτι πράξομεν προγινώσκει... οὐ γὰρ ἀνάγκη δέδεται τὰ ἡμέτερα, ἀλλ' ἐλευθερία ἐπίσης πάντες οἱ ἀνθρώποι τευμήμεθα»⁸.

Καὶ εἶναι βεβαίως ὁ ἀνθρώπος χοϊκός, ἀλλὰ πλειότερον τῆς οὐσίας αὐτοῦ ἀξίζει ἢ προαίρεσις ἢ ἐν αὐτῷ, ἢ ὁποία καὶ συνιστᾷ βασικώτερον τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον: «Εἰ πηλός ἐστιν ἡ ἡμέτερα φύσις, πλαστοργός δὲ ἡμῶν ἢ προαίρεσις, λοιπὸν ἐν ἡμῖν ἐστὶ τὸ ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καταρτίσαι σκευὸς τιμῆς ἢ αὐμίας, φυλακῆς ἢ συντριβῆς ἄξιον. Ὡστε τῆς οὐσίας ἢ προαίρεσις κυριώτερα καὶ

1. Πρὸς Κορινθίους Α' 13, 12.

2. Β' σ. 377. 3. Γ' σσ. 80-81.

4. Πρὸς Κορινθίους Α', 13, 8-11.

5. Γ' σ. 4.

6. Β' σ. 37.

7. Α' σ. 168.

8. Β' σ. 317.

τοῦτο μᾶλλον ἄνθρωπος ἢ ἐκεῖνο· οὐδὲ γὰρ ἡ οὐσία ἐμβάλλει εἰς γέενναν, οὐδὲ εἰς βασιλείαν αὐτὴ εἰσάγει, ἀλλ' ἡ προαίρεσις »¹.

Καὶ αὐτὴ μὲν ἡ σχέσις τῆς βουλήσεως πρὸς τὴν θειότητα τῆς καταγωγῆς αὐτῆς. Ὡς πρὸς δὲ τὴν συνάρτησιν αὐτῆς πρὸς τὴν λογικὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Βρ. φρονεῖ ὅτι « οὐχ ὑποτάσσεται ὁ νοῦς τῷ Θεῷ, εἰ μὴ ὑποταγῇ τὸ αὐτεξούσιον τῷ λογικῷ »². Ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ὑποτάσῃ τὰς βουλευτικὰς του παρορμήσεις εἰς τὸ λογικὸν μέρος τῆς ψυχῆς του (τὸν νοῦν) καὶ οὕτω ὁ νοῦς αὐτοῦ θὰ ὑποταγῇ εἰς τὸν Θεόν. Τὸ ἀντίθετον θὰ ἔφερον ἐπικράτησιν ἀλόγων βουλευτικῶν ὁρμῶν.

12. Ἡ Πίστις δὲν ὀρίζεται κατὰ Βρ., ὡς ὀρισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου³. Ὀφείλεται ἐπομένως εἰς ἀποκαλυπτικὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ στερεῖται λογικῆς ὑποστάσεως· ὑπάρχει βέβαια ἀνάγκη συμβιβασμοῦ τῆς δογματικῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως μὲ τὴν θεωρίαν τοῦ Βρ. καθ' ἣν ἡ γνῶσις τοῦ κόσμου ὀδηγεῖ πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δύσκολος· καὶ τῆς γνώσεως πηγὴ εἶναι ὁ Θεός, ὥστε καὶ ἂν ἡ πίστις στηρίζεται εἰς τὴν γνῶσιν, τελικὸς δοτὴρ ἀμφοτέρων εἶναι ὁ Οὐρανός.

Ἄλλὰ μεταξὺ τῆς Πίστεως τῆς ὀρθῆς καὶ τῆς νοθευθείσης ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχουν διαφοραί. Πῶς θ' ἀποδειχθῇ ἡ ἀλήθεια; Κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν μέσων χρόνων, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ἐν τῇ πράξει καὶ ὁ Βρ., διὰ τῆς προσφυγῆς εἰς τὴν αὐθεντιάν τῶν Γραφῶν καὶ τῶν Πατέρων, πρὸς οὓς ἀπεκαλύφθη ἡ ἀλήθεια. Παρὰ τὴν σχολαστικὴν ὅμως ταύτην ἀρχὴν, ὑπάρχουν οἱ δοξάζοντες, ὅτι καὶ ἡ ἀλήθεια θ' ἀποδειχθῇ, ἀναγκαίως διὰ τοῦ λόγου. Ἄλλὰ τοῦτο θὰ ἐπέτασσε τὴν πίστιν εἰς τὴν διαλεκτικὴν, πρᾶγμα ἀντιβαῖνον πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτῆς φύσιν. Διότι ἡ πίστις εἶναι καὶ ὑπὲρ λόγον. Γεννᾶται λοιπὸν ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ Βρ. καὶ τῶν ἐμπειρικῶν τάσεων τῶν Βαρλααμιστῶν, τῶν ἀρνούμενων τὴν ὑπὲρ τὸν λόγον πίστιν. Οὗτοι ἀρκοῦνται εἰς τὴν νοητικὴν τῶν δυνάμιν « ἀλλ' ὅτι ὑπερβαίνει μου τὸν νοῦν οὐδὲ πιστεῦσαι ἀνέχομαι »⁴. Ὁ Ἰωσήφ ἀντιτείνει: « Ὡστε λοιπὸν ἐκεῖνα μόνον πιστεύεις, ὅσα τῇ γνώσει καταλαβεῖν δύνασαι. Εἴτι δὲ τὸν νοῦν ὑπερβαίνει τὸν σόν, τοῦτο μῆτε εἶναι, μῆτε γενέσθαι ὑπολαμβάνεις. Ἄλλ' ἀπονοίας τοῦτο, ἵνα μὴ λέγω ἀνοίας τεκμήριον. Εἰ γὰρ ὀρίσασαιμεν, εἴτι μὲν δυνάμεθα γνῶναι τοῦτο καὶ μόνον εἶναι· εἴτι δὲ μὴ νοῆσαι δυνάμεθα, τοῦτο μὴδὲ εἶναι τὸ παράπαν· καὶ ὥσπερ ἡμεῖς βουλόμεθα, καὶ ἡ ἡμετέρα φρόνησις καὶ εἰδησις ἀπαιτεῖ, οὐμὴν ἄλλως γίνεσθαι τὰ γνωόμενα, ὅρα ποῦ ἀγνωσίας καὶ ἀσεθείας τοῦτο χωρεῖ τὸ ἐννόημα... Εὐθὺς γὰρ οἰχίγεται ἡμῖν πᾶσα ἡ ἔνσαρκος τοῦ Λόγου οἰκονομία καὶ σὺν αὐτῇ γε ἅπαν περιεχόμενον ταύτῃ μυστήριον »⁵. Καὶ περαιτέρω: « Εἰ γὰρ

1. Α' σ. 289.

2. Β' σ. 335.

3. Πρὸς Ἑβραίους 11,1.

4. Γ' σ. 33.

5. Γ' σσ. 33-4.

τοιούτων ἦν τὸ λεγόμενον, ὡς τῇ τῶν ἀνθρωπίνων ἀπλῶς λογισμῶν δυνάμει καταλαμβάνεσθαι, οὐδὲν ἂν τῆς ἐλληνικῆς σοφίας διήνεγκε κἀκείνοι γάρ, ὅπερ ἂν καταλαβεῖν ἐξισχύσωσιν, ἐκεῖνο καὶ εἶναι δοξάζουσιν»¹. Ἐπομένως πιστεύομεν καὶ εἰς ὅσα εἶναι ὑπὲρ λόγον ἢ γνῶσις ἡμῶν εἶναι ἀτελής, τοῦτο δ' ἰσχύει οὐ μόνον ἐπὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον ἀγνοοῦμεν, ἀλλὰ καὶ προκειμένου περὶ τοῦ φυσικοῦ τὸν ὁποῖον ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις βαθμιαίως κατακτᾷ.

Δευτέραν παρεκτροπῆς ἐκ τῆς πίστεως αἰτίαν θεωρεῖ ὁ Βρ. «Τὸ τοῖς συλλογισμοῖς τὰ θεῖα καὶ τῇ ἐκεῖθεν δυνάμει, ἀποδεικνύναι πειρᾶσθαι πάση σπουδῇ»². Κατακρίνει δὲ δοσιμῶς τοὺς λογοκρατικούς τῆς ἐποχῆς του: «Ἐξ ἀρχῆς δὲ χώραν οὗτοι ποσῶς οὐκ εἶχον εἰς τὴν θεῖαν ἀλήθειαν. Ἀφοῦ δὲ ἡ φλυαρία παιδεύσις ἔδοξεν, παρῆσαν εὐράμενοι οἱ φθορεῖς... τὴν τοῦ Χριστοῦ μονοἀγέλην μυρίων ἐπέπλησαν τῶν σκανδάλων»³. Ἡ διὰ λόγων ἀπόδειξις τῆς πίστεως καθίσταται ὑποπίτος εἰς τοὺς ὀρθοφρονοῦντας: «οὐ γὰρ ἂν τινα πείσειας, ὅσοις ἄρα τὸ φρόνημα ἐμβροθῆς, ὑποπίτον εἰδόσι τὴν ἐν λόγοις ἀπόδειξιν»⁴, καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἀττικισμοῦ δὲν σώζει τοὺς διαλεκτικούς: «ὁ τινὶ ἀληθείᾳ μαχόμενος, ὅσον μᾶλλον ἀττικίζει, τοσοῦτον βαρβαρίζει. Καὶ ὅσον δοκεῖ λογικεῦσθαι, τοσοῦτον βαρβαρίζει»⁵. Ἄναιρεῖ δὲ ὡς ἐξῆς τὰ ἐπιχειρήματα τῶν λογοκρατικῶν: «Ἄλλὰ δοκιμάζομεν, φησί, τὴν ἀλήθειαν ἐν τῷ δοκιμάζειν εὐρεῖν. Ἀπατᾶται, ἢ ψεύδεται, ἢ ἀπαρνέεται σαφῶς τὴν ἀλήθειαν ὁ τοῦτο προφασιζόμενος»⁶ ἀφοῦ ἢ ἐκ Θεοῦ ἀλήθεια οὐ δεῖται ἀποδείξεως. Δεύτερον ἐπιχείρημα: «Καὶ τί, φησί, κωλύει τὸ διὰ συλλογισμῶν περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως ἡμᾶς δοκιμάσαι;»⁷ Πρῶτον τὸ ὅτι ἡ παρὰ ὁμοίους εἶναι ἀρχαία καὶ δεύτερον ἐπειδὴ θὰ ἔπρεπε νὰ πιστεύσωμεν οὐχὶ εἰς τὸν Θεὸν ἀλλ' εἰς τοὺς χρησιμοποιοῦντας τοὺς συλλογισμοὺς ἀνθρώπους.

Οἱ ἀντίθετοι χρησιμοποιοῦν τὸ Λογικὸν Ὅργανον τοῦ Ἀριστοτέλους, πρᾶγμα ὅπερ ἀποδοκιμάζει ὁ Βρ. Διότι ποία κοινωνία «τῷ Ἀριστοτέλει μετὰ τῶν τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας δογμάτων; ἐξῆς ἔωσαν οἱ τῇ ἐκείνου φιλοσοφίᾳ συνιστᾶν ἢ διασεῖν πειρώμενοι τὰ ἡμέτερα; ἦν δὴπου κίβδηλον καὶ περιττὴν, ὄνπαράν τε πειθανότητα, καὶ καταργουμένην σοφίαν, ἢ Θεία Γραφή διασύρουσα οἶδεν ἀποκαλεῖν. Καὶ μή τις οἴεσθω με, ὡς πᾶσιν ἀχρόστου ταύτης ἐνταῦθα κατηγορεῖν καλὴ μὲν γὰρ καὶ χρήσιμος, καὶ εὐρετικὴ λόγων αὕτη, ἀλλ' ἐν τοῖς φύσει γινομένοις, οὐ μὴν δὲ καὶ ἐν τοῖς ὑπὲρ φύσιν ταύτην κέκμηται τὴν ἰσχύν' ὅταν οὖν καὶ μείζονα ἐπαγγέλληται, μωρία τις ἐστὶ...»⁸.

Τῆς ὑγιᾶς ψυχῆς ἴδιον εἶναι ἢ πίστις, ἢ δ' ἀναζητήσεις τῆς πασχούσης: «ὅταν ὑπὸ λογισμῶν ἢ ψυχῆ πυρέτη, ὅταν χειμάζεται, τότε ζητεῖ ὅταν δὲ ἐν ὑγιείᾳ ἦ, οὐ ζητεῖ, ἀλλὰ τῇ πίστει δέχεται ἀπὸ δὲ ζητήσεως καὶ λογομαχίας οὐδὲν ἐστιν εὐρεῖν ἢ γὰρ ἢ πίστις ἐπαγγέλλεται μόνη, ἢ ζήτησις ἐπειδὴν ἐπιδέ-

1. Γ' σ. 35.

2. (Λόγος Ε') Α' σ. 82.

3. Γ' σ. 149.

4. Α' σ. 83.

5. Α' σ. 84.

6. Α' σσ. 84-5.

ξηται, οὔτε δείκνουν, οὔτε συνιέναι ἀφήσιν»¹. Τοὺς περιέργους συλλογισμοὺς ἀποβάλλονται οἱ θεῖοι πατέρες «ὅτι πᾶς συλλογιζόμενος οἶεται πᾶν οὐ ἂν νοῦς ἐφικέσθαι ἀδυνατοίῃ, τοῦτο μὴδὲ εἶναι τὸ παράπαν ἐπὶ Θεοῦ, καὶ μὴ μόνον ὑπὸ φύσιν, ἀλλὰ γε ὑπὸ γνῶσιν καὶ τέχνην καὶ ἐπισιτήμην πειρᾶται τὸ θεῖον ποιεῖν· πρὸς δέ, τοῖς ὑπὸ τὸν νοῦν ἀποδεικνύναι τὰ ὑπὲρ νοῦν, τοῖς φυσικοῖς τὰ ὑπὲρ φύσιν, καὶ τοῖς οὔσι τὰ ὑπερούσια· εὐσέβειάν τε εἰσάγει, οὐ διὰ πίστεως βεβαιουμένην, ἀλλ' ὡς δοκεῖ καταλαμβανομένην δι' ἀποδείξεως»². Ἐπομένως καὶ ἡ πρόοδος τοῦ ἁγίου Πνεύματος «ὑπὲρ πάντα συλλογισμὸν καὶ ὑπὲρ πᾶσαν, ἣν ἂν τις εἴποι ἀπόδειξιν... εἰ δέ που καὶ συλλογιστικῶς δοκοῦμεν λαλεῖν, λόγος ἀντὶ λόγου λαμβάνεται, καὶ τοῦ, ὥσπερ ὑπ' ὄψιν ἕνεκα τὸν λόγον ἔλθειν»³. Δὲν ὑπάρχει ἐπομένως πρόθεσις παρὰ Βρ. ἀποδείξεως διὰ συλλογισμῶν, ἀλλ' ἡ χρῆσις τῆς διαλεκτικῆς καθίσταται ἀναγκαῖα πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν χρησιμοποιουμένων αὐτῆν: «τίς οὕτω τολμηρὸς καὶ ἀναίσχυντος, ὥστε ὑπὸ τὴν διαλεκτικὴν τέχνην τὴν τῶν χριστιανῶν Θεολογίαν ποιεῖν;»³. «Εἰ δὲ καὶ τινες τῶν τῆς Ἐκκλησίας φροσιτήρων, περὶ Θεοῦ τοὺς λόγους ποιούμενοι, συλλογισμοῖς ἐχρήσαντο, καὶ ἀποδείξεις προσεῖπον αὐτούς, θαυμάζειν οὐ χρή· δεῖ γὰρ οὐ τοῦτο σκοπεῖν μόνον, ἀλλὰ καὶ πότε, καὶ πρὸς τίνας λέγοντες, καὶ τίνα περὶ τούτων ἔχοντες γνώμην. Οὐ γὰρ ἄνευ τοῦ στενάζειν αὐτοῖς ἐχρήσαντο οὐδ' ἄει· ἀλλ' ἐν πολέμῳ καιρῷ, καὶ πρὸς τοὺς αἰρετικούς ἰστάμενοι, καὶ ἀνάγκην ἄλλην ἐπάγοντες, τοῖς τὴν ἀνάγκην αὐτοῖς ἐπιφέρουσι, τούτους εἰρήκασι»⁴.

Ἡ φυσικὴ κατάληξις τῆς τοιαύτης θεωρίας εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος, συναισθανόμενος τὴν μικρότητά του πρέπει ν' ἀρκῆται εἰς τὸ δόγμα, καὶ ἡ ἔρευνά του ν' ἀφορᾷ εἰς τὰ ὄντα καὶ οὐχὶ τὰ ὑπερφυσικά: «Διὰ τοι ταῦτα γνῶθι σαυτὸν ἄνθρωπε· ὅτι ματαιότης εἶ σύ... βαθύτερά σου μὴ ἐρεῦνα, καὶ ἰσχυρότερά σου μὴ ἐξέταζε· ἃ προσειάγη σοι, ταῦτα διανοοῦ, καὶ μὴ περαιτέρω χώρει, μὴδὲ ἀνέφικτα δίωκε· ἀπλῆ τίς ἐστι διδασκαλία τὸ ἡμέτερον δόγμα... Χριστὸς αὐτὸ παρέδωκεν... ἡμεῖς οὖν τηρεῖν τὴν πίστιν, οὐχὶ ζητεῖν μεμαθήκαμεν... ὁ πιστεύων οὐ ζητεῖ, ὁ ζητῶν οὐ πιστεύει»⁵. Οὕτω ἐπέρχεται καὶ διαχωρισμὸς μεταξὺ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας: «Ὅτι Φιλοσοφίας μὲν ὕλη τὰ ὄντα, Θεολογίας δὲ τέλος ὁ ὑπὲρ πάντα τὰ ὄντα, καὶ πάντων δημιουργός· καὶ χρῆ μῆτε τὴν πίστιν νομίζειν τέχνην, μῆτε τὰ παρὰ τὰ ἐκπεφασμένα τοῖς θεολόγοις θεολογεῖν· ὑπέροκειται γὰρ κατ' ἀσύγκριτον λόγον ἢ Θεολογία τῆς Φιλοσοφίας, ἀλλ' οὐχὶ ταύτη ὑπόκειται καὶ τοῦτο ῥῆδιον συνιδεῖν, τῷ καὶ μικρὰν αἴσθησιν ἔχοντι...»⁶.

III. Ἡ Ἐθνότης κατὰ Βρυέννιον

1. Ἐθνος. Διὰ τῆς λέξεως δηλοῦνται ἐξακολουθητικῶς οἱ εἰδωλολάτραι ἢ μὴ Χριστιανοί, οἵοι οἱ Ἑβραῖοι «τὸ τότε ἐπίλεκτον Ἐθνος»⁷, «μαρὸν ἔθνος

1. Α' σ. 86.
6. Α' σ. 93.

2. Α' σ. 88.
7. Γ' σ. 90.

3. Α' σ. 89.

4. Α' σ. 90.

5. Α' σ. 92.

καὶ ἄθεον» (Ἀγαρηνοὶ καὶ Ἰσμαηλίται)¹, «παρ' ἀθέων ἔθνων τοῦτο πάσχειν...»².
 Ἄπαξ δὲ τοῦλάχιστον τὸ Ἔθνος κείται ἀντὶ τοῦ Γένους: «ἐπεὶ πολλὰ τῶν ἔθνων πιστεύει μὲν εἰς Χριστόν...»³.

2. Ἕλληνες, εἶναι κυρίως, ὅπως καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, οἱ ἔθνικοι: «βασιλεύει δὲ ἀπάντων καὶ Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων καὶ Δαιμόνων»⁴.
 Ρωμαῖοι εἶναι οἱ βυζαντινοί: «ἡμεῖς ἐστε μόνοι τῶν Ῥωμαίων τὸ ἄνθος, οἱ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἀπόγονοι, καὶ τῆς νέας ταύτης (Κων/λεως) υἱοί»⁵.
 Ἰταλοὶ εἶναι οἱ σύγχρονοι τῷ Βρ. Φράγκοι οἱ κατοικοῦντες τὴν Ἰταλίαν⁶.
 Λατῖνοι εἶναι οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι: «(πιστεύεται κακῶς) τῶν νῦν Ῥωμαίων οἱ ἀρχόντες Ἕλληνες εἶναι, Ἰταλῶν δ' ἅπαν τὸ φύλον Ῥωμαῖοι ὧν οἱ μὲν πρό-
 ττοι τῶν Ῥωμαίων τὸ ἄνθος, κἂν φωνῆς τῆς πατρίου, τῷ τὴν Ἑλληνα προελέ-
 σθαι, ὡσπερ ἄρα καὶ τῆς σφῶν γῆς ἀπέστησαν οἱ δὲ δεῦτεροι τῶν πάλαι Λατί-
 νων ἀπόγονοι καθεσιῶτες, κἂν τὴν τῶν Ῥωμαίων γλῶτταν, ὡς καὶ τὴν πόλιν
 αὐτῶν ἐκκληρώσαντο»⁷, «ἡμεῖς δέ, Ῥωμαῖοι, φημί, καὶ Λατῖνοι, τρία πρὸ
 τοῖς χιλίοις ἔτη ὑπήρχομεν ἠνωμένοι»⁸.

3. Οἱ Χριστιανοὶ διακρίνονται οὐχὶ ὡς ἔθνη, ἀλλ' ὡς γένη: Οἱ βυζαν-
 τиноὶ «τὸ μὲν γένος Ῥωμαῖοι, τὸ δὲ σέβας (= πίστιν) ὀρθόδοξοι»⁹. «Τὸ δὲ ἡμέ-
 τερον (γένος) ὑπὲρ πάντα καὶ ἐγκρατείας, καὶ σωφροσύνης, καὶ προσευχῆς, καὶ
 τῶν τοιούτων πολλὴν ποιεῖται τὴν ἐπιμέλειαν, ἐξ ὧν οἱ δαίμονες πρὸς φθόνον
 κινούμενοι, ἔθνη τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα καθ' ἡμῶν ἐπεγείρουσι, καὶ ἔοικε
 τοῦτο τὸ Γένος δένδρον μεγάλῳ καὶ ὑψηλῷ, ποικίλοις μὲν ἄνθεσι κομῶντι καὶ
 παντοίοις βροθίσι καρποῖς, ὑπὸ δὲ πάντων θηρίων τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ τῶν
 πετεινῶν, διὰ ταῦτα πολεμουμένῳ»¹⁰.

4. Ἄμφω τὰ γένη εἶναι οἱ ὀρθόδοξοι καὶ οἱ δυτικοί: «ἂν μόνον
 ἄμφω τὰ γένη πεισθῆτέ μοι τὰ κρείττονα συμβουλεύοντι»¹¹, «καὶ ἔσται τὸν μὲν
 Ῥωμαῖον ἐπικανχόμενον... καὶ τῷ Ἰταλῷ ἰταμῶς ἐπεμβαίνοντα... ἢ μῖσος
 ἐπ' ἄμφοτέροισιν ἐγεῖραι τὰ γένη...»¹², διακρίνονται δέ, κατὰ λόγον
 κοινῆς πίστεως ἀπὸ πάντων τῶν ἑτεροδόξων (Ἀρμενίων κλπ. αἰρετικῶν).

5. Οἱ λοιποὶ, μὴ ἐκ Κων/λεως δηλονότι, βυζαντινοί, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ
 ὀνομασθῶν Ρωμαῖοι ὑπάρχει λοιπὸν περίπτωσις καθ' ἣν ὀνομάζονται Ἕλ-
 ληνες: «Θαῦμα δὲ μέγα πῶς ἀπειράκις τὴν χρῆσιν διερχόμενοι ταύτην Ἕλ-
 ληνες ὄντες τὸ γένος, ἑλληνιστὶ κειμένην κατὰ διάλεκτον, οὕτω συμβαλεῖν

1. Γ' σ. 150.   2. Γ' σ. 153.   3. Β' σ. 104.   4. Β' σ. 398.   5. Β' σ. 109.
 6. Α' σ. 305.   7. Β' σ. 31.   8. Α' σ. 443.   9. Α' σ. 58.   10. Β' σ. 104.
 11. Α' σ. 426.   12. Α' σ. 427.

ἠδυνήθητε, πρὸς τίνα σκοπὸν ἀφορῶν ὁ Δαμασκηνὸς οὕτω ταύτην ἐκτέθεικε»¹.

Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα δηλοῦται: «ἐκ τῆς Ἑλλάδος φωνῆς»², «ἢ Ἑλλην»³, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν «τῶν Λατίνων»³.

6. Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, κατὰ Βρ.: «τὸ εὐσεβιάτατον γένος πάντων ἀνθρώπων καὶ τῷ Θεῷ τὰ μάλιστα προσανέχον ἔσμεν.»⁴. «Τὸ ἡμέτερον Γένος διεσπάρη μόνον οὐ μὴν ὄλετο· τὰ δὲ προῤῥηθέντα καὶ ἄλλα γένη μυρία, πανωλεθρίαν ὑπέμεινεν»⁵. «Πρὸς παντὸς τοῦ γένους ἡμῶν τοῦ πρὸς πειθῶ δεινοτάτου»⁶. Κοιτὶς τοῦ γένους εἶναι ἡ βασιλεύουσα Πόλις «τοῦ ἡμετέρου γένους τὸ ἔδαφος»⁷, τὴν ὁποίαν εὐκαιρίας διδομένης ἐγκωμιάζει⁸. Χάριν τοῦ γένους συγγράφει ὁ Βρ. «ἐπ' ὠφελείᾳ γὰρ τοῦ κοινοῦ γένους, καὶ τοῖς μὴ εἰδόσι καὶ αἰτήσασι ταυθ' ὑπέμνησα»⁹. Ἐγκωμιάζει δὲ καὶ ὅσους ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατριδος «τῆς τῶν χριστιανῶν μητροπόλεως ταύτης (τῆς Κων/λεως) ὑπερμαχοῦντες ἀπέθανον»¹⁰ καὶ προτείνει ὅπως ὀρισθῆ ἡμέρα συνάξεως ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν ἐν Ἀνατολῇ καὶ Δύσει ὑπὲρ πίστεως πεσόντων καὶ γραφῇ ἀκολουθία αὐτῶν, καὶ εἰς τὸ μνημόσυνον αὐτῶν προστεθῆ «καὶ εἴ τις κατὰ τὸ μέλλον τούτων ζηλώσειε τὸ πρόθυμον, καὶ τοῦ μισθοῦ καὶ τῆς μνήμης αὐτῶν ἔσται μέτοχος»¹¹. Καὶ ἡ στάσις τοῦ Βρ. ἔναντι τοῦ ἐνωτικοῦ ζητήματος εἶναι τοιαύτη ἐπειδὴ οὗτος ἐφοβεῖτο «εἰς μυρία σχίσματα μερισθῆναι τὸ ἡμέτερον γένος»¹². Περὶ τῆς σχεδιασθείσης δ' ἐνώσεως πρὸς τοὺς Κυπρίους ἐφοβεῖτο μήπως αὕτη ἀποβῆ «τοῦ κοινοῦ γένους ὄνειδος»¹³. Καὶ δι' εἰδικοῦ λόγου τοῦ ὁ Βρ. ἐξέθηκε διατὶ «τὸ ἡμέτερον γένος ἀφανισμῶ παραδίδοται»¹⁴.

7. Ἐλέχθη ὅτι ὁ ὅρος γένος «ἀρχίζει ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμῖσι τοῦ 18ου αἰῶνα ν' ἀπαντᾷ σταθερὰ μέσα στὰ Ἑλληνικὰ κείμενα μὲ ἓνα νόημα ποῦ συνεχίζει τὸ παλαιότερο καθιερωμένο ἀλλὰ καὶ τὸ καθιστᾷ συγκεκριμένο... (ὅτι ἀπαντᾶται καὶ πρὸ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ)... τὸν βλέπομε ἐξελικτικὰ νὰ ταυτίζεται ἐπ'ἀλλάγη μετὰ τὴ γαλλικὴ λέξι nation. Ἐκατὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ... ὁ Φρ. Σκοῦφος στὴ Ρητορικὴ τοῦ Τέχνη (1681) μιλεῖ μὲ συγκίνησι γιὰ τὸ Γένος του (εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα)»¹⁵.

Ἐπισημαίνεται ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἔχουν ἀκριβῶς οὕτω, καὶ ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου Γένος μὲ τὴν ἔννοιαν Ἔθνος (Ἑλληνικόν), ἀποδεικνύουν ἱκανῶς τὰ προηγουμένως παρατεθέντα χωρία τοῦ Βρ. Προσθέτω ὅμως καὶ τινὰ ἄλλα συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων συγγραφέων χωρία πρὸς πίστωσιν: «ἦν ὅτε τὸ ἡμέτερον

1. Α' σ. 338. 2. Α' σ. 450. 3. Α' σ. 448. 4. Γ' σ. 118. 5. Β' σ. 105.

6. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Ἰω. Συρριανόν.

7. Β' σ. 274. 8. Β' σ. 273 κά. 9. Γ' σ. 106. 10. Β' σσ. 424-26.

11. Β' σ. 426. 12. Β' σσ. 13-14. 13. Β' σ. 14.

14. Περὶ Συντελείας Γ', Β' σ. 244 ἐξ.

15. Κ. Θ. Δημαρᾶς: Νέα Ἑστία. Ἀφιέρωμα στὸν Κάλβο 1946, σ. 112.

ἦνθι γένος»¹ εἰς λόγον τοῦ γνωστοῦ προστάτου τοῦ Βρ. πατριάρχου Νείλου. Ὁ Κυδώνης πρὸς Βρ. γράφει, λήγοντος τοῦ 14. αἰ., «*τοιαῦτα καὶ συνέγραψαν καὶ ἔπλασαν, ὡς ἂν τὸ γένος ἅπαν ἀκολουθήσαν τῇ πλάνῃ (τῶν ὀρθοδόξων) ἐκτριβῆ παντάπασιν, ὡς νῦν ὁρῶμεν γινόμενον*»². Μάξιμος ὁ Χρυσοβέργης παραπονεῖται διότι οἱ λατινίζοντες ἐδόκουν «*προδόται τοῦ Γένους*»³. Μανουὴλ ὁ Καλέκας, ἀντιφερόμενος πρὸς Βρ.: «*οὐκ εὐλαβούμενος ἀντιλέγειν τοῦτο μὲν πρὸς τὸ νοῦν ἔχον τοῦ γένους*⁴, τοῦτο δὲ πρὸς τὴν ἐν τῇ Δύσει κεχυμένην σοφίαν»⁵, καί: «*ὅ δὴ νῦν ἡμῶν τὸ γένος ἔοικε πάσχειν, διωκόμενον καὶ κλυδωνιζόμενον, ὡς περ τὰ ἀνεργάσιμα πλοῖα*»⁶. Βησσαρίων ὁ Τραπεζοῦντιος πρὸς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον Δραγάσην: «*οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς τε νῦν ὄντας Πελοποννησίους, ὧν τὰς τε ψυχὰς οἶδα γενναίας καὶ ἔμφρονας, τὰ τε σώματα ὤμαλεια, γυμνοὺς δὲ ἄλλως δπλων καὶ ἀγυμνάσιους, τὸ μὲν τῇ τῶν βαρέων ἐπισιαιτῶν ὁμότητι καὶ ταῖς ἀπηνέσις εἰσπραξέσει, τὸ δὲ τῇ κρατησάσῃ τοῦ γένους μαλακίᾳ τε καὶ βλακειᾳ*»⁷, χωρίον μεγάλης βαρύτητος. — Ἰωάννης Καναῶς (περὶ τῆς πολιορκίας τῆς Πόλεως 1442) «*ὃ συμπατριῶται, ἀγωνισόμεθα σήμερον, σπουδάζομεν, προκινδυνεύσομεν ἑαυτοὺς ὑπὲρ ἑαυτῶν*⁸ καὶ γυναικῶν καὶ τέκνων καὶ ὑπὲρ ἐλευθερίας τοῦ γένους καὶ τῆς πατρίδος ἡμῶν καὶ τῆς μεγαλοπόλεως ταύτης, καὶ τὸ μῆζον, τῆς ἀληθοῦς πίστεως τῶν Χριστιανῶν»⁹. — Ἰωάννης Εὐγενικός: «*Ἐπεὶ γὰρ ἔμελλε τὸ τρισάθλιον γένος ἡμῶν καὶ τοῦτο μετὰ τῶν ἄλλων, τὸ τῆς Ἐκκλησίας δεινὸν ὑποσιῆναι καὶ τοιαύτην ἔνωσιν ἐπιτεχνάσασθαι τε καὶ καταδέξασθαι*»⁹. Καὶ ὁ Δούκας: «*ἦν γὰρ τὸ ἔθνος τῶν Τούρκων, ὡς οὐκ ἄλλο, φιλάργαγον καὶ φιλάδικον*»¹⁰ καί: «*τὸ γένος τοῦτο . . . λέγου τὸ δὴ πῶς τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἐκ τοῦ Ὁσμάν*»¹¹, καί: «*Ῥωμαῖος γένει, τὸ σέβας Χριστιανός*»¹². Ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ γένους καὶ τοῦ ἔθνους συμπέπτει.

Ἄλλὰ καὶ τοῦ 16 αἰ. λήγοντος φέρω παραδείγματα τινὰ λίαν σαφῆ: Μάξιμος ὁ Μαργούντιος γράφει τῷ 1584 «*... καὶ τῇ τοῦ ἡμετέρου γένους*

1. EEBΣ 9, 1932, σ. 60 στ. 33.

2. Cammelli: Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 120 (ἐπιστ. 46). Ὁ Κυδώνης ὁμιλεῖ περὶ πατρίδος αὐτόθι σ. 63 (ἐπιστ. 26), σ. 64 (ἐπιστ. 27) κά.

3. Patrol. Gr. 154, στ. 1221. Ἡ φράσις τόσον συγγενῆς πρὸς τὴν σύγχρονον: προδόται τοῦ ἔθνους!

4. Τὴν ἰθύνουσαν τάξιν, ὡς λέγομεν σήμερον.

5. Mercati: Notizie σ. 470.

6. NE 3, 1906, σ. 15.

7. Ἐτυπώθη ἐμαυτῶν.

8. Ἐκδ. Bonn σ. 474.

9. Βίος Μάρκου Ἐφέσου περ. Studi Bizantini 2, 1927, σ. 215.

10. Ἐκδ. Bonn σ. 135.

11. Αὐτόθι σσ. 136 - 7.

12. Αὐτόθι σ. 186.

εὐδαιμονία τῇ πάνυ συνήδομαι...»¹, καὶ τῷ 1590, ἀπολογούμενος διὰ φιλολατινοφροσύνης κατηγορίαν «...καὶ ὅτι προδοῦναι τὸ ἡμέτερον γένος διεμελέτων ἐγώ...»².

Καὶ Μελέτιος ὁ Πηγᾶς ὁμιλεῖ παραλλήλως περὶ Γένους καὶ Ἔθνους: «Τὸ γένος (γὰρ) τοῦτο τῶν Ἑλλήνων τῶν ἡμετέρων συμφυλιτῶν, ἐκεῖνο ἐστί, τὸ ποιεῖ τὰς τε τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας ἢ ἐξευρόν ἢ εἰς ἄκρον ἀσκήσαν, τὸ χρηματίσασιν ξυμπάσῃ τῇ ὑψηλίῳ εὐπρέπεια, κλέος, στολισμός, κόσμος, χρῆσις τε οὐχ ἢ τυχοῦσα»³. «Πολλὰ καὶ μεγάλα αἱ τῶν ἀθλίῳ ἡμῶν ἐπισημασθῆναι γένει συμφοραὶ καὶ δυστυχίαι, φημί δὲ ἢ τῆς βασιλείας καθαιρέσεις ἢ τῆςδε τῶν πόλεων βασιλίδος πικροτάτη ἄλωσις· οἱ τοῦ γένους καθ' ἑκάστην, ὡς εἰπεῖν, πολυειδεῖς διωγμοὶ καὶ κακώσεις ἢ τῆς Ἐκκλησίας ταπεινώσεις καὶ δουλικὴ παρά τε τῶν οἰκείων καὶ τῶν ἀλλοτρίων καταφρόνησις, καὶ ὡς ὄνητοῦ ἀπεμπόλησις δούλου· ἢ τῶν λογάδων ἀπόκρυψις· ἐπιτεῦθεν παντελῆς τοῦ λόγου ἀμαύρωσις τε καὶ ἔκλειψις, καὶ πλείστ' ἄλλαι ἅς ἐκτραγωδηῖσαι τις οὐκ ἂν ἐξισχύσειεν ἄν»⁴. Τῷ 1580 διαστέλλει «ἀμφοτέρω τὰ φῦλα»⁵ ὀρθοδόξους καὶ καθολικούς, τῷ 1581 γράφει «οἶδας τὰς κατὰ τοῦ γένους ἡμῶν τῶν ὀρθοδόξων παμμηχάνους ἐνέδρας καὶ πανουργίας»⁶. Ἴδου τέλος καὶ χωρίον ὅπου γίνεται σαφῆς λόγος περὶ (Ἑλληνικοῦ) Ἔθνους καὶ Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας: «Ἐἰ γὰρ πρὸς τὴν τοῦ Ἔθνους μείζονά τε καὶ πλείωτέραν μοῖραν ἀποβλέπων τοῦτο πεποίηκας, ἐξέστω Ἑλληνικὴν ἢ Γραικικὴν ἀποκαλεῖν τὴν Ἐκκλησίαν»⁷.

Καὶ εἰς σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Παρθενίου τοῦ ἔτους 1644 λέγεται περὶ τοῦ δόγου τῆς Ἑνετίας «ὑπερμάχου ὄντος καὶ φρονοῦ τοῦ ἡμετέρου γένους»⁸, Ἡ δὲ χρῆσις αὕτη τοῦ Γένους (Ἔθνους) διήκει μέχρι καὶ τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων. Εἰς ἔγγραφον τῆς Κοινότητος τοῦ Λιβόρνου τοῦ 1816: «πόσον εἶναι ὠφελείας πρόξενον εἰς τῶν Γραικῶν τὸ Γένος, τὸ παλαιόν... σύστημα (τῶν ὑποτροφιῶν)»⁹. Παραλλήλως ὁμως εἰσάγονται καὶ οἱ ὄροι Ἔθνος Nation, Nazione, σημαίνοντες ὅτε μὲν τὸ Ἑλληνικὸν Γένος¹⁰, ὅτε δὲ

1. Κ. Σάθας: Σχεδιάσμα, Ἀθ. 1870 σ. 100.

2. Αὐτόθι σ. 122.

3. Ἀγ. Νινολάκης: Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Χανιά 1903 σ. 190.

4. Θεῆνος εἰς Ἱερεμίαν Β', ΔΙΕΕ 1, 1883, σ. 66.

5. Ἀγ. Νινολάκης: Ἡ πρὸς τοὺς Κρήτας ἀλληλογραφία Μ.Π. Χανιά 1908σ. 27.

6. Αὐτόθι σ. 22. Ἡ ἐπιστολὴ ἐξ ἧς τὸ χωρίον, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Μ. Μαργούνιον.

7. Ἀγ. Νινολάκης: Μελέτιος ὁ Πηγᾶς σ. 190.

8. Γ. Βελοῦδης: Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα τῶν Οἴκου. Πατριαρχῶν, Βενετία 1893 σ. 42.

9. Ν. Τομαδάκης: Ναοὶ καὶ Θεομοὶ τῆς Ἑλλ. Κοινότητος τοῦ Λιβόρνου ΕΕΒΣ 16, 1940, σ. 125. Αὐτόθι σ. 120 ἔγγραφον τοῦ 1775: «εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ ἔπαινον τοῦ Γένους»!

10. Εἰς πρακτικὸν τῆς Ἑλλ. Κοινότητος τῆς Ἑνετίας 1626: «La Nation nostra che sempre ha fiorito di scienze s'attrova nei tempi presenti per l'oppression de Turchi a così mal

περιορισμένην Κοινότητα Ἑλληνικὴν¹, δημιουργουμένης ὡς ἐκ τούτου ἰκανῆς συγχύσεως².

Δὲν γίνεται βεβαίως ἐνταῦθα εἰδικὸς λόγος περὶ τῶν ὄρων γένους καὶ ἔθνους ἀλλὰ θὰ χρειασθῆναι ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην³ διὰ τὰ πιστώσωμεν τὴν παλαιότητα τῶν ὄρων καὶ τῶν ἐννοιῶν. Οὕτω: «*Ἡ δὲ γυνὴ ἦν Ἑλληνίς, Συροφροινίκισσα τῶ γένει*» (Μάρκος 7, 26). «*Ἰωσήφ δὲ ὁ ἐπικληθεὶς Βαρνάβας ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων... Κύπριος τῶ γένει*» (Πράξεις 4, 36). Ἰουδαῖος δὲ τις Ἀπολλῶς ὀνόματι, Ἀλεξανδρεὺς τῶ γένει, ἀνὴρ λόγιος» (Πράξεις 18, 24). Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς τὸ γένος δηλοῖ τὸν τόπον καταγωγῆς, ἐπομένως τὴν ἐθνότητα.

«*Ἐγεροθήσεται γὰρ ἔθνος ἐπὶ ἔθνος καὶ βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν*» (Ματθαῖος 24, 7). «*ἐλεύσονται οἱ Ῥωμαῖοι καὶ ἀροῦσιν ἡμῶν καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ ἔθνος*» (Ἰωάν. 11, 48). «*Τὸ ἔθνος τὸ σὸν καὶ οἱ ἀρχερεῖς παρέδωκάν σε ἔμοι*» (Ἰωάν. 18, 35). «*Ἀνὴρ δὲ τις ὀνόματι Σίμων προὔπηρχεν ἐν τῇ πόλει μαγεύων καὶ ἐξιστάνων τὸ ἔθνος τῆς Σαμαρίας*» (Πράξεις 8, 9). Καὶ εἰς τὰ παραδείγματα αὐτὰ τὸ ἔθνος κεῖται μετὰ τὴν παρ' ἡμῶν ἐννοιαν (καὶ οὐχὶ χαρακτη-

stato...» Κ. Μέρτζιος: Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων Ἀθ. 1939 σ. 86. Καὶ εἰς ἀναφορὰν Γαβριὴλ Σεβήρου, 1610 «*tutta la nation nostra*» (= ὁλοκλήρον τὸ Ἑλλ. ἔθνος). Κ. Μέρτζιος: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 171. Εἰς ἔγγραφο ἐκ Λιβόρνου 1760: «*Εἰς τὰ πριβιλέγκιυ ὄλων τῶν ἔθνων ὅπου ἔρχονται νὰ κάνουν τὴν πραγματείαν...*». Τωμαδάκης: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 115.

1. Εἰς ἔγγραφο 1599 (ἐν μεταφράσει) τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου: «*φύλακος τῆς Ἐκκλησίας καὶ Σχολῆς τοῦ ἡμετέρου Ἑλληνικοῦ ἔθνους*» (= *della nostra nation Graeca* = τῆς ἡμετέρας Ἑλλην. Κοινότητος). Κ. Μέρτζιος: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 206. — Εἰς ἕτερον τοῦ 1773 ἐκ Λιβόρνου: «*La Nazione Greca di Rito Orientale abitante in Livorno*» (= Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότης τῶν ὀρθοδόξων τῶν ἐν Λιβόρνῳ κατοικούντων). Τωμαδάκης: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 125. Ὁ Θωμᾶς Φλαγγίνης εἰς τὴν διαθήκην του παραγγέλλει (1645): «*Io poi intendo che dalla mia natione mi sia fatta un archa*» (= Ἐπιθυμῶ κατόπιν νὰ κατασκευασθῆ δι' ἐμὲ ὑπὸ τῆς Κοινότητός μας εἰς τάφος). Κ. Μέρτζιος: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 58. Σημειωτέον ὅτι εἰς πατριαρχικὸν ἔγγραφο 1680 ἡ Ἑλλην. Κοινότης Ἑνετίας ὀνομάζεται παροικία καὶ ἀποικία. Βελοῦδης: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 60, 62.

2. Πλὴν τῶν εἶδη σημειωθέντων παραδειγμάτων σημειῶ καὶ τὰ ἐξῆς δύο: Τῷ 1626 ἡ Ἑλλην. Κοινότης τῆς Ἑνετίας ἐν τῷ προμνημονευθέντι πρακτικῷ: «*a nome di tutta la Natione*». Κ. Μέρτζιος: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 86-7, ὅστις καὶ μεταφράζει «ἐν ὀνόματι ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους» (ἀντὶ: ὁλοκλήρου τῆς Κοινότητος). Ὁμοίως εἰς ἔγγραφο τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἑνετίας (1797) λέγεται «*La Nazione Greca che fino da primordii della fondazione di Venezia si conservò in ogni tempo con costante affetto...*» Μέρτζιος: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 223, μεταφράζων: «Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος τὸ ὅποσον ἀφ' ἧς ἰδρυθῆ ἡ Βενετία, ἀπέδειξεν εἰς πᾶσαν ἐποχὴν τὴν σταθερὰν ἀφοσίωσιν καὶ προσήλωσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἑνετικὸν λαόν! ἐν ᾧ ἀπλῶς πρόκειται περὶ τῆς ἐκεῖ Ἑλλ. Κοινότητος. Τὸ ἀντίθετον θὰ ἦτο καὶ πρὸς τὴν ἱστορίαν ἀντίθετον.

3. Καὶ ἡ Γραφὴ εἶχεν ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὸ Βυζάντιον, ὥστε τὰ ἐν αὐτῇ νὰ ἐπιδίδουν.

ριστικὴν τῶν εἰδωλολατρῶν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Χριστιανούς!), ὅπως ἐν τῷ χωρίῳ « κινδύνοις ἐκ γένους (*Ἑβραίων*), κινδύνοις ἐξ ἔθνων » (Κορινθ. Β' 11, 26).

Ὅτι καὶ τὸ ἔθνος διεσώθη μετὰ ταῦτα πρβλ. « καὶ ἐκβαλόντες τὰ ἐγγενῆ καὶ ἐλληνικὰ ἔθνη¹ καὶ καταφθείραντες κατώκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ », ὡς φέρεται ἐν τῷ Χρονικῷ Μογεμβασίας². Εἰς τὸ Σχόλιον τοῦ Ἀρέθα (932 - 33 μ.Χ.) « ὑπὸ τοῦ Σκλαυηγῶν ἔθνους »³. Τὰ παραδείγματα θὰ ἠδύναντο νὰ ἑκατονταπλασιασθοῦν.

IV. Πολιτικὴ θέσις καὶ ἰδέαι

1. Διὰ τὴν κατανόησιν τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τοῦ Βρ., πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν μας τὰ ἀπασχολοῦντα τὴν ἐποχὴν τοῦ ζητήματα. Κατὰ τὰ ἔτη τῆς γεννήσεώς του ἐτάρασε τὸ Βυζάντιον πνευματικὸς πόλεμος μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς, λαβῶν μορφήν ἔριδος Βαρλαάμι καὶ Ἑσυχαστῶν. Ὁ Βρ., ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἀκολουθεῖ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὁρθοδ. Ἐκκλησίας καὶ τὴν πολιτικὴν μερίδα ἣ ὁποία μάχεται ὑπὲρ αὐτῆς.

Ἐξ ἄλλου, ἡ πολιτικὴ ἰσορροπία τοῦ Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου, προσπαθοῦντος νὰ διαιρῆ τοὺς ἀντιπάλους του χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς Αὐτοκρατορίας ἔστω καὶ διὰ παραχωρήσεων ἐπὶ τοῦ δογματικοῦ ἐπιπέδου, ἔχει βέβαια ἀποτύχει ἢ Δύσις ἀντιτάσσεται πρὸς τὴν τοιαύτην ἀποκατάστασιν ἐνωρίς, οὐδὲ δύναται νὰ σώσῃ τὸν Μιχαὴλ κινδυνεύοντα ἀπὸ τοὺς Ἑνετούς, ὁ Πάπας. Ἡ τακτικὴ ὁμως αὐτῆ ἔχει ἀφίσει σημαντικὰ ἔγχη ἐπὶ τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς τῆς ἐκπνεούσης Αὐτοκρατορίας: Περισσότερον ἀπὸ τοῦ νὰ καταστοῦν ἀνεξάρτητοι, διὰ διοργανώσεως τῶν οικονομικῶν των καὶ τοῦ στρατοῦ, οἱ Ἕλληνες σκέπτονται πῶς νὰ συμβιβασθοῦν διὰ παραχωρήσεων μετὰ τὴν Δύσιν, διὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν Ἀνατολήν, εἰς τὴν ὁποίαν γοργότατοι προχωροῦν οἱ Τοῦρκοι. Ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτῆ διακόπτεται ἀπὸ οἰκογενειακὰς ἔριδας τῶν Αὐτοκρατόρων καὶ προσκλήσεις τῶν ἀσιατῶν καὶ ἐπεμβάσεις. Ὅποιαδήποτε πολιτικὴ καὶ ἂν ἀκολουθῆται, ζημιωμένοι εἶναι οἱ ἐν τῷ Βυζαντίῳ. Μικρὰ ἀνάπαντα ἐκ τῆς περιπετείας τοῦ Βαγιαζήτ περὶ τὸ τέλος τοῦ 14. αἰ., ἐπέτρεψε παράτασιν τῆς ζωῆς τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖον ὁσημέραι ἔτεινε νὰ ταυτισθῆ μετὰ τὴν πρωτεύουσαν ἀλλὰ καὶ ἐν Κων)λει ἐνεφώλευον ἔμποροι καὶ ἄποικοι Φράγκοι, τρέφοντες ὄνειρα περὶ διαδοχῆς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐπιθυμοῦντες καὶ συνεργοῦντες εἰς τὴν ταχύτεραν τῆς πτώσιν.

1. Ἡ παραλλαγή Ἰβήρων « ἐγγενῆ ». Ἡ παραλλαγή Κουτλουμουσίου « καταφθείραντες γένη ». Τὰ ἐγγενῆ πρβλ. ΝΕ 9, 1912, σ. 475.

2. Σ. Κυριακίδης: Βυζ. Μελέται VI, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 45.

3. ΝΕ 9, 1912, σ. 474.

2. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς, μετὰ τὴν ἀνθησιν τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων, κάθε ἄλλο παρὰ εὐκαταφρόνητος εἶναι. Οἱ διανοοῦμενοι τῶν χρόνων τοῦ Βρ. δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς δύο κατηγορίας: Τοὺς πολιτευομένους παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ διαθέτοντας τὴν ἀξιόλογον μόρφωσιν των πρὸς σωτηρίαν τοῦ δυναμένου εἰσέτι νὰ σωθῆ. Καὶ εἰς τοὺς συντηρητὰς τῆς παραδόσεως, οἱ ὅποιοι ἀπέκλειον πᾶσαν ἀλλαγὴν κυρίου, μὴ διακρίνοντες μεταξὺ πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ὑποδουλώσεως. Οἱ πρῶτοι ἐσέβοντο τὴν παράδοσιν διότι δὲν ἠδύναντο ἄνευ αὐτῆς ν' ἀντιμετωπίσουν τὸν λαόν. Ἦσαν ὅμως ἀνίκανοι νὰ εἰσηγηθοῦν οἰαδήποτε ριζοσπαστικὰ μέτρα ἀνακαινίσεως ἀφ' ἑαυτοῦ τοῦ καταρρέοντος Κράτους¹. Οἱ δεῦτεροι ἐξηγτοῦντο εἰς ἀγῶνας ρητορικούς, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἔπρεπε ν' ἀσκῶνται πολεμικῶς διὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τοὺς κινδύνους. Θὰ ἦτο ὅμως ἀδικία ἂν ἐξιῶναμεν τοὺς συντηρητικούς τούτους μὲ τοὺς πολιτευομένους (προοδευτικούς) λογίους. Διότι οἱ συντηρητικοὶ ἔβλεπον καθαρὰ τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον τῆς ἀπορροφήσεως τῆς φυλῆς ἀπὸ τοὺς Φράγκους, ἔαν διὰ τῆς ἐνώσεως ὁ ἐλεύθερος Ἑλληνισμὸς ἀπεκόπτετο τοῦ ὑποδούλου (τῆς Ἀσίας κυρίως) ὁ ὁποῖος οὔτε ὑπέγραφεν, οὔτε ὑπετάσσετο, οὔτε ἐλευθερίαν ἀπὸ τοὺς Φράγκους περιέμενεν.

3. Ὁ Βρυέννιος φυσικὰ ἀνήκει εἰς τοὺς δευτέρους. Εἰς τὰς τρεῖς ὁμιλίαις του, «*διαλέξεις*», μὲ τοὺς Λατίνους, εἰς τὸν «*Συμβουλευτικόν*» του, καὶ παντοῦ ὅπου χειρίζεται τὸ θέμα, τὸ πρᾶγμα εἶναι προφανές: «*Όταν λέγη ὁ Λατίνος ὁφρων «αὐτὸς δὲ ὄμην καὶ ἴσως ἔσται ὀψέ ποτε, ὡς ἔαν βασιλεὺς καὶ πατριάρχης καὶ ἡ Πόλις αὕτη ὑποκύψῃ τῷ Ῥώμης, καὶ οἱ λοιποὶ βασιλεῖς τῶν ἐθνῶν, καὶ τὰ ὑπ' αὐτοὺς ἔθνη τούτοις συνυποκύνουσι, καὶ ἤξει αὐτίκα μεγάλη ἐξ Ἰταλίας ἐνταῦθα βοήθεια νῦν δὲ συνορῶ*»², ὁ Βρυέννιος ἀντικρούει τὴν πρότασιν. Καὶ ἄλλοῦ ἀναιρεῖ («*Πρὸς δὲ τοὺς τολμήσαντας ἀπαγγέλλασθαι, ὅτι μετὰ τὴν ἔνωσιν αὐτίκα ἔνεται ἀπὸ τοῦ Ῥώμης βοήθεια καὶ ἀπαρατρέπτων μενόντων πάντων τῶν τῆς ἡμετέρας αὐτῆς ἐθνῶν καὶ δογμάτων... Οὐκ ἀρκεῖ ἀνατολῆς καὶ δύσεως ἡμᾶς ἐκπεσεῖν; γῆς καὶ θαλάσσης ὁμοῦ; κινήτων τε καὶ ἀκινήτων κτη-*

1. Ἐξαιρέσεις μετὰ ταῦτα: ὁ Γεμιστός, ὑποδείξας εἰς Μανουὴλ τὸν Παλαιολόγον περὶ τειχίσεως τοῦ Ἰσθμοῦ (πρβλ. *Λάμπρον*, ΝΕ. 2, 1905, σσ. 468-9), καὶ ὁ Βησσαρίων ὑποδείξας εἰς Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον πολλὰ καὶ ἄλλα, ἰδίᾳ δι' ὑπομνήματος (ΝΕ 3, 1906, σσ. 12-55), ὅτε δὲν ὑπῆρχε πλέον καιρὸς. Ἀπεναντίας ὁ καιρὸς εἶχε δοθῆ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14. αἰ. ὅτε τὸ οὐκέρων τέλος τοῦ Βαγιατζίτ καὶ ἡ ἀνακοπὴ τῆς προόδου τῶν Τούρκων ἐν Εὐρώπῃ, λόγῳ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ταμερλάνου, ἀνεκούρτισε τοὺς Ἑλληνας καὶ παρέτεινεν ἀνελλιπῶς τὴν ζωὴν τῆς Πόλεως. Ἄλλ' οἱ εὐποροὶ τῆς βασιλευούσης δὲν συνεκινήθησαν. Καθὼς λέγει ὁ Βρ. Β' σ. 280 «...*εἰ δέκα τινὲς ἀφ' ἑμῶν τῶν πλουσίων ἀρχόντων, πρὸ τῶν τριάντων τούτων ἐτῶν ἐπαρξάμενοι τῶν ἤδη παρωχηκότων, τοσαύτην περὶ τὰ τεῖχη τῆς Πόλεως κατεβάλλοντο σπουδὴν καὶ δαπάνην, ὅσην περὶ τὸ κτίζειν τειχῶσφά ἐαυτοῖς, οὐδὲν ἂν ἦν μέρος τῆς πόλεως τὸ τήμερον ἀκαινούργητον*»!

2. (Γ' Διάλεξις) Α' σ. 452.

μάτων; καὶ τῶν τοῦ βίου σχεδὸν ἡδέων; ἀλλὰ προσαφελεῖν ὁ ἐχθρὸς ἐπαγγέλλειν πειρᾶται καὶ αὐτὴν ἡμῶν τὴν εὐσέβειαν; αὕτη ἡ βουλή οὐ μὴ γένηται κἂν δόξη προβῆναι, καθάπερ πομφόλυξ ἀφανισθήσεται ἡμῖν γὰρ τοῦτ' ἐστὶ τὸ εἶναι ἡμῖν, ἡ πατροπαράδοτος κληρονομία αὕτη πλοῦτος ἡμῶν, αὕτη δόξα, αὕτη γένος, αὕτη στέφανος, αὕτη καύχημα... Καλὸν τὸ εἰρηνεύειν πρὸς πάντας, ἀλλ' ὁμοσοῦντας πρὸς τὴν εὐσέβειαν... ἡ γὰρ εἰρήνη... μετὰ κακίας ἢ δουλείας ἐπονειδίστου, πάντων αἰσχιστόν τε καὶ βλαβερώτατον»¹.

Ἄλλ' ἢ κατηγορηματικώτερα μαρτυρία τοῦ Βρυεννίου εἶναι ἡ ἐξῆς: «(Πρὸς δὲ τούτοις), μηδεὶς ἡμᾶς ἀπατάτω διακένους ἐλπίσιν, ὡς ἤξει μετὰ μικρὸν χρόνον ἢ μετὰ μακρόν, ἡμῖν ἐξ Ἰταλῶν στρατὸς σύμμαχος· κἂν γάρ ποτε παρατάζωνται ὑπὲρ ἡμῶν τὸ δοκοῦν², ἐπὶ τῷ τὴν Πόλιν δουλώσαι καὶ τὰ ἡμέτερα πάντα ἐκτρίψαι, καὶ τὴν πίστιν, καὶ τὸ γένος, καὶ τὸ ὄνομα ἡμῶν ἐκ μέσου ποιῆσαι ὀπλίσονται»³.

Καὶ ἅς μὴ νομισθῆ διὰ τοῦτο ὅτι ὁ Βρ. ἦτο μισαλλόδοξος καὶ δὲν ἠθέλε τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν. Διότι τὴν ἔνωσιν μὲν καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ὁμόφρονες ἐπεθύμουν, ἀλλὰ τὴν ὑποταγὴν εἰς τὸν Πάπαν, τὸν ἀσκοῦντα καὶ κοσμικὴν ἐξουσίαν, ἀπέκρουον. Ἐγνωρίζον δ' ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους καὶ ἡ Δύσις ἐσπαράσσεται ὑπὸ μακροχρονίων πολέμων (μεταξὺ Ἀγγλῶν καὶ Γάλλων) καὶ ὁ Πάπας οὐδ' ἀπέναντι τῶν ἡγεμόνων εἶχε τὴν ἐπιβολὴν τὴν ὁποίαν ἐζήτει ν' ἀποκτήσῃ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος⁴.

Ἐπὶ πλέον ὁ Βρ. καὶ οἱ ὁμόφρονες ἀπέβλεπον πρὸς τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα τοῦ ὑποδούλου καὶ ἐλευθέρου Ἑλληνισμοῦ, τῆς ὁποίας συνδετικὸς κρίκος ἦτο ἡ Ἐκκλησία. Διότι οἱ ὀρθόδοξοι πατέρες ἡμῶν τῶν χρόνων ἐκείνων ἐδούλευον ἄλλοι εἰς ἄλλους κυρίως, Τούρκους, Ἑνετούς, Ἀραβας κἄ. βαρβάρους. Οὐδεὶς ὅμως τῶν μὴ χριστιανικῶν λαῶν ἐξουθένωσε τὴν πίστιν ἡμῶν ὅσον οἱ Φράγκοι ὅπου ἐπεκράτουν. Τὰ παραδείγματα τῆς Κρήτης κυρίως, καὶ τῆς Κύπρου κατόπιν, ἀλλὰ καὶ τῶν φραγκοκρατουμένων νήσων τοῦ Αἰγαίου ἐδείκνυον εἰς τοὺς ἐν Κων)λεὶ πόσον ἀνεκτικώτεροι ἦσαν οἱ Ὀθωμανοί, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἡ Ἐκκλησία, δυσκόλως μὲν, πάντως οὐχὶ ἀδυνάτως ἐπορεύετο. Τὸ οὐσιαστικώτερον ἐπιχείρημα τῶν Φράγκων ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως θὰ ἦτο ἡ ἀλλαγὴ συμπεριφορᾶς πρὸς τοὺς φραγκοκρατουμένους ὀρθοδόξους, ἀλλ' αὐτὸ πάντοτε ἔλειπε. Τοῦτο ἀντελαμβάνετο καλῶς ὁ Βρ., ἀφοῦ εἶχε ζήσει ἐπὶ εἰκοσαετίαν ἐν Κρήτῃ.

4. Εἰς ἐποχὴν ἐπομένως καθ' ἣν ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης ἐπηρέαζε τὰ

1. Συμβουλευτικὸς, Α' σσ. 481 - 2.

2. Ἐάν, δηλονότι, μᾶς φανῆ ὅτι ἤλθον μὲ τὸ μέρος μας.

3. Γ' Διάλεξις, Α' σ. 482.

4. Χρήσιμον πάντοτε διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ὅλης ἐν τῇ Δύσει καὶ Ἀνατολῇ καταστάσεως εἶναι τὸ προαναφερθὲν βιβλίον τοῦ Μάρκου Ρενιέρη: Ἱστορικαὶ Μελέται. Ἐν Ἀθήναις 1881.

θησκευτικά πράγματα μέχρι σημείου δογματικῶν ὑποχωρήσεων, ὁ Βρ. ὑπῆρξε πιστὸς ὀρθόδοξος, ἐπιθυμῶν μὲν τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐπινοδοῦ εἰς τὰς ἀρχαίας τῆς Ἐκκλησίας διδασχάς, ὡς ἐτήρει ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, μετὰ ζήλου δ' ἀναιρῶν τὰς συγχρόνους του καινοτομίας τῶν παπικῶν καὶ ἀντιμετωπίζων διὰ βαθείας γνώσεως κειμένων τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων καὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν ἀντιθέτων. Τὸ ἐξῆς χωρίον χαρακτηρίζει οὐ μόνον τὴν σκέψιν του ἀλλὰ καὶ τὴν νοστοροπίαν του, ἐγράφη δὲ περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου του: « μετὰθεσιν πίστεως πράξει ἡμεῖς ἀνεξόμεθα; καὶ ταῦτα μετὰ τὸ παραδραμεῖν τοσοῦτους κινδύνους, καὶ ὑπομῆναι τοσαῦτα δεινά, νῦν ἐν τῇ συντελείᾳ τοῦ κόσμου καὶ τῷ βαθεῖ τούτῳ γήρα, ὅτε ἡμῶν οὐδὲν ἄλλο προσδοκᾶται, ἢ τοὺς τῆς εὐσεβείας καὶ καρτερίας ὅσον οὐπω στεφάνους ἀπολαβεῖν; ... πάντα ἡμεῖς τὰ ἐν τῷ κόσμῳ καλὰ σχεδὸν ἀφηρέθημεν δι' εὐσεβείαν πόλεις, χώρας, ἀγρούς, ἀμπελώνας, ἀρχάς, τιμὰς, χρήματα, πρὸς δὲ καὶ ὄνειδος πᾶσιν ἀνθρώποις γεγόναμεν, καὶ νῦν γε ταύτης ἀποσιτησόμεθα; μηδαμῶς, Κύριε πάντων, ἐάσῃς τοῦτο γενέσθαι ἀλλ' ἐν ὀρθοδοξίᾳ πάντας ἐντευθεν παράλαβε, τοὺς τῶν ὀρθοδόξων πατέρων υἱούς »¹.

V. Ἡ θεικὰ

1. Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Βρ. δύναται νὰ συνοψισθῇ εἰς δύο τινά: Ὁ φθαρτὸς οὗτος κόσμος θὰ παρέλθῃ, ὡς ἔχει εἰς ἡμᾶς ἀπομένει τὸ ὁσίως ζῆν, τὸ ἀγαπᾶν: « τὰ ἐν τῇ γενέσει πάντα φθορᾷ ὑπόκειται, καὶ ὡσπερ σφαῖρα μετακυβεύεται ἀστάτῳ φορᾷ. Ὅτι τέφρα, ὅτι κόνις, ὅτι σκιά σκιᾶς, ὅτι διήγημα μόνον καὶ ὄναρ παρωχητός »². Ἀντὶ νὰ καταλήγῃ εἰς ἐπικούρειον συμπέρασμα, φθάνει εἰς τὸ ὅτι « ὁ ζῶν αἰρούμενος εὐσεβῶς, οὔτε τῷ πλεονασμῶ τούτῳ (τῶν ἐγκοσμίῳν) ἐπαίρεται, οὔτε ἀλύει τῇ ὀλιγότητι »³. Καὶ αὕτη ἡ ἐπιτυχία τῆς γνώσεως εἶναι ἀδύνατος ἄνευ ἀγάπης « ὡσπερ ὀρθοδοξίας χωρὶς σωθῆναι ἀδύνατον, οὔτως ἀγάπης δίχα Θεὸν εὐρῆναι ἀμήχανον »⁴. Ἐκεῖθεν ὀρμᾶται εἰς τὸ νὰ συστήσῃ εἰς τοὺς ἄρχοντας τὴν ἀγάπην: « τὸ τῆς ἀγάπης χρῆμα ὀφείλεται μὲν καὶ πᾶσι Χριστιανοῖς, ἐξαιρέτως δὲ τοῖς βασιλεῦσι καὶ ἄρχουσι, καθάπερ ἐπὶ τῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μελῶν, ὀφειλῆν τινα ἕκαστον μὲν ἀποδίδωσι πᾶσιν, ἐξόχως δὲ πάντων ἡ κεφαλὴ πᾶσι γὰρ ἐπιστατεῖ καὶ στέγει τὰ πάντων πάθη, καὶ οὐδὲν ἐᾷ ἀπρονόητον» διόπερ λέγεται φιλόανθρωπον δεῖν τὸν βασιλέα εἶναι καὶ φιλόπολιν... »⁵. Προχωρεῖ δὲ ὀρίζων τίς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀγαθὸς ἄρχων: « οὐδενὸς μὲν ἐπιθυμεῖ, διὰ τὸ πάντα οἴεσθαι ἔχειν δικαιοτέρος δὲ τῶν ἄλλων εἶσιν, ἅτε πᾶσι παρέχων τὴν δικαιοσύνην ἀγαπᾷ δὲ τοὺς νόμους, ὅτι οὐ δέδοικεν ἡδεται δὲ τοῖς πόνοις, ὅτι ἐκὼν ποιεῖ ἡσυχίαν δὲ ἄγει, ἐπεὶ οὐδένα ἔχει τὸν ἀμνόμενον» φεῖδεται δὲ τῶν ἡδονῶν, διὰ τὸ μηδεμιᾶς ἂν ἀπορῆσαι ὀρεχθεῖς λέγει

1. Α' σσ. 129-30.

2. Γ' σσ. 172-3.

3. Γ' σ. 173.

4. Α' σ. 94.

5. Α' σ. 95.

δὲ πάντα δίκαια, οὐδὲ οὐδὲ αὐτὸν ψέγει ἀναφανδόν· οὐδενὶ χαλεπαίνει, οὐδὲ λυπεῖν αὐτὸν αἰρεῖται οὐδείς· καὶ ὀργίζεται οὐδαμῶς, οὐδὲ καὶ μηδοπωσοῦν αὐτῷ ὀργισθέντας ἐφείται πάντας ποιῆν. Ὡστε ἄρχων ἐκείνος ἀληθινός, ὃ ἑαυτοῦ ἄρχεας καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα τῷ λόγῳ ὑποτάξας»¹.

2. Ἡ ἐποχὴ εἰς τὴν ὁποίαν ζῆ εἶναι κρατικῆς παρακμῆς, κοινωνικῆς ἐξαθλιώσεως καὶ ἠθικῆς πτώσεως. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα εἰς τὰ «Κεφάλαια Ἐπιτάκις ἐπιτά» λέγει «Περὶ κρειτόνων Ἐθῶν», «περὶ τῶν ἐπιτεθέντων ἡμῖν δεινῶν καὶ τίς ὁ τούτων σκοπός», καὶ ἰδίᾳ τὸ «τίνες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν», ὅπου ἀνοικτιρμόνως ὁ Βρ. ἐκθέτει τὴν ἠθικὴν σῆψιν τῆς συγχρόνου αὐτῷ Ἐκκλησίας καὶ Κοινωνίας:² «Πονηραὶ αἱ ἡμέραι τῶν χρόνων τὰ τέλη· τὸ γῆρας τοῦ κόσμου· ἢ ἐκθυμία τοῦ σύμπαντος· ὅτι ὀλίγη, σφαλερά, καὶ πικρίας ἀνάμεστος αὕτη ἡμῶν ἢ ζωὴ, καὶ κακῶν θαλάσσης ὑπέραντιλος. Ἴδού γάρ οἱ γειτονοῦντες ἐχθροὶ οἱ φιλιούμενοι ἄπιστοι οἱ συνοικοῦντες κλοπεῖς· οἱ υἱοὶ ἀπειθεῖς· καὶ οἱ ἀπλῶς συγγενεῖς ἄστοργοι οἱ ἔτοιμοι τοῖς ἡμετέροις κακοῖς ἐρησθῆναι πολλοί· οἱ ἐπιβουλεύοντες πλείονες· οἱ διώκοντες ἡμᾶς καὶ τιτρώσκοντες πλείστοι, καὶ πολλαχόθεν· ὁ συμφενεζόμενος δὲ καὶ συναλγῆσον ἡμῖν, τολμῶ λέγειν, οὐδαμῶθεν οὐδείς³. Διεσκορπίσθημεν διασπαρέντες πάσαις ταῖς τῆς γῆς βασιλείαις· καὶ ἄρχουσιν ἡμῶν, ἡμεῖς δὲ οὐκ ἄρχομεν· καὶ τὴν χώραν ἡμῶν ἀλλότριοι κατεσθίουσι⁴, καὶ οὐκ ἔστιν ὁ βοηθῶν. Αἱ νεάνιδες ἡμῶν καὶ οἱ νεανίσκοι ἐτέροις ἔθνεσι δεδομένοι· καὶ οἱ ὄφθαλμοὶ ἡμῶν τὴν ἡμέραν ὄλην βλέπουσιν εἰς αὐτὰ καὶ ἡ χεὶρ ἡμῶν οὐκ ἰσχύει. Ἀλλὰ καρδία ἀθυμοῦσα πρὸς ταῦτα δέδοται μόνον ἡμῖν καὶ ἐκλείποντες ὄφθαλμοὶ καὶ τηκομένη ψυχὴ... οὐκ ἔστιν ὁ συνιών, οὐκ ἔστιν ὁ διορθούμενος, ὁ ἐπιστρέφων οὐκ ἔστιν ὀλόσωμος ἢ πληγῆ, ἢ νόσος καθολικὴ... Καταπεφρόνηται τὰ τῆς Ἐκκλησίας· διέφθοραται τὰ τῆς Βασιλείας... Ἐνθεν Ἀγαρηνοὶ διώκουσιν ἡμᾶς, ἐκεῖθεν Σκῦθαι⁵ λυμαίνονται...»⁶.

3. Μὴ νομίση τις ὅμως, ὅτι σκεπτόμενος ὡς σκέπτεται ὁ Βρ. κηρύσσεται ὑπὲρ τοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ τῆς ἀδρανείας· ἀντιθέτως. Οὐδαμοῦ τοῦ ἔργου του ὑπάρχει κήρυγμα μονώσεως, ἀπαρνήσεως τοῦ κόσμου καὶ ἐξυψώσεως τῆς ψυχῆς διὰ τοῦ βασανισμοῦ τοῦ σώματος. Ἀπεναντίας εὐρισκόμεθα πρὸ φιλοσόφου ἐκτιμῶντος τὴν γνῶσιν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, στηρίζοντος ἐπ' αὐτὴν τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἀληθείας καὶ μαχομένου ὑπὲρ τῆς κοινωνίας τῶν πεπολιτισμένων

1. Α' σ. 96.

2. Γ' σσ. 105-23. Εἶναι ἀληθές ὅτι τὰ Κεφάλαια ἐγράφησαν διὰ τὴν Κρήτην, ἰσχύουν ὅμως δι' ὅλην τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων παθοῦσαν Ἀνατολήν.

3. Οὔτε ὁ Πάπας, οὔτε οἱ Φράγκοι.

4. Οἱ Τοῦρκοι μετὰ τοὺς Φράγκους.

5. Τοῦ συγχρόνου Ταμερλάνου.

6. Γ' σ. 116.

ἀνθρώπων τὴν ὁποίαν διαβιβρώσκει ἔνθεν ἢ διαφθορὰ καὶ ἐκεῖθεν ἢ ἐπιβολὴ τοῦ βαρβάρου, πλὴν ἰσχυροῦ ἑξωτερικοῦ ἔχθρου. Ὁ ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀγὼν τοῦ Βρ., εἶναι ἀγὼν ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους του καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τὸν ὁποῖον ἐκπροσωπεῖ ἡ Βασιλεύουσα. Ἡ σάλεισις τῆς πίστεως θὰ ἐπέφερε καὶ νέον ἐσωτερικὸν σχίσμα τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνότητος, δούλης καὶ ἐλευθέρας, καὶ θ' ἀπέβαινεν εἰς βάρος τῆς ἀναγκαιοτάτης συνοχῆς της. Ὁ ἀγὼν τοῦ Βρ. διὰ τοῦτο εἶναι ἀγὼν κοινωνικὸς καὶ οὐχὶ ἀντικοινωνικὸς, ἀφοῦ ἐξυπηρετεῖ τοὺς ἀνθρώπους, ὑπὲρ τῆς συμποίας, τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀγάπης τῶν ὁποίων μάχεται, καὶ τὸ Ἔθνος. Καὶ κατὰ τοῦτο, ὡς φιλόσοφος ὁ Βρ. ἀπομακρύνεται πῶς τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ προσεγγίζει τὴν νεωτέραν ἐποχὴν τὴν διατελοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων, τῆς μελέτης τῆς φύσεως καὶ τῆς εὐποίας. Ἐὰν ἡ μέχρις ἡμῶν διασωθεῖσα συγγραφικὴ του παραγωγὴ στρέφεται κυρίως περὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τὰς διαφορὰς τῶν Λατίνων, τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὴν ἀδήριτον πολιτικὴν ἀνάγκην τῆς ἐποχῆς, ἢ ὁποῖα ἀνήλωσε καὶ τοῦ Βρ. τὰς δυνάμεις ὑπὲρ ὑποθέσεως ἢ ὁποῖα ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἀπασχόλει τότε τὸ Ἔθνος καὶ ἐκίνει τὸ ἐνδιαφέρον εὐρειῶν λαϊκῶν μαζῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ὁποίας ἐξηρᾶτο ἢ ἱστορικὴ τοῦ μέλλοντος νὰ δουλεύσῃ Ἔθνος διαμόρφωσις καὶ σωτηρία.

ΜΕΡΟΣ Β'

Ο ΒΥΖΕΝΝΙΟΣ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ

Ι. Η ΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ

α' Πολιτική και εκκλησιαστική κατάστασις τῆς Μεγαλονήσου

Ἡ θέσις τῆς Κρήτης καὶ κατὰ τὸν 14. καὶ κατὰ τὸν 15. αἰῶνα ἦτο ἰδιόζουσα¹. Ἡ διάλυσις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει τῷ 1204 καὶ τῆς ὁποίας ἡ τελικὴ ἐκείνη πτώσις τοῦ 1453 ὑπῆρξεν ἀπλῆ ἐπισφράγισις, ἔφερε τὴν νήσον ὑπὸ τοὺς Φράγκους, καὶ δὴ, μετ' ὀλιγοχρόνιον γενοῦστικὴν πειρατοκρατίαν, ὑπὸ τοὺς ἐμπόρους Ἑνείους. Ἡ Κρήτη ὑπῆρξε καὶ πάντοτε ἀμειγῶς ἑλληνικὴ, ἰδιαιτέρως δὲ κατὰ τὴν β' βυζαντιακὴν περίοδον (961-1204), δὲν ἦτο δ' εὐκόλον οὔτε ἐθνολογικῶς νὰ ἀλλοιωθῇ οὔτε καὶ θρησκευτικῶς νὰ ἀλλάξῃ τὸν πρὸς τὴν Ἀνατολὴν προσανατολισμὸν τῆς. Ἡ Ἑνετία ἀπέβλεπε βέβαια, διὰ τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης, εἰς τε τὴν κάρπωσιν τῶν ἀγαθῶν τῆς μεγαλονήσου καὶ εἰς τὴν διευκόλυνσιν τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς ἐμπορίου.

1. Ὁ θέλων ν' ἀνατρέξῃ εἰς τὰ βασικὰ μελετήματα περὶ τῆς περιόδου ταύτης, ὀφείλει νὰ συμβουλευθῇ: F1. Cornelius: *Creta Sacra, Venetiis 1755*, I - II, ἔργον στηριζόμενον καὶ εἰς ἀρχαϊκὴν ἔρευναν. Ὁμοίως νὰ ἴδῃ τὰς συλλογὰς ἐγγράφων, ὅσας ἐδημοσίευσαν οἱ H. Noiret: *Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination Venitienne en Crète de 1380 à 1485*, Paris 1892: VI. Lamansky: *Secrets d'Etats de Venise, Sainte Petesbourg 1884*. Σπ. Θεοτόκης: *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας* (Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τόμος Α', τεύχος Β' Ἀθ. 1933, καὶ τόμος Β' τεύχη Α' - Β' Ἀθ. 1936, 1937. J. Jegerlehner: *BZ 13*, σσ. 435 ἔξ. IV. Scazov: *Documents récemment découverts, datants de la fin du XIVe siècle et concernant les Bulgares et la Macédoine vendus [en Crète] comme esclaves*, 1932 (πρβλ. περ. Ἑλληνικά» 5, 1932, σσ. 234 - 9). Ὁμοίως διάφορα χρονικά, συλλογὰς ἐγγράφων καὶ συμβολαίων καὶ μελέτας τῶν Ernst Gerland, Σπ. Θεοτόκη, Στεφ. Ξανθοῦ-δίδου, Ἰω. Καλιτσουνάκη, κἄ.

Ἱστορικὰ Βοηθήματα: Στεφάνου Ξανθοῦδίδου: Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν. Ἐν Ἀθ. 1939 (κρίσις ὑπὸ Ν. Β. Τωμαδάκη ΕΕΚΣ 3, 1940, σσ. 448 - 51). Ἐκεῖ καὶ ἐκτενεστέρα βιβλιογραφία καὶ ἀναδρομὴ εἰς τὰς πηγὰς.

Διὰ τὰ μνημεῖα: G. Gerola: *Monumenti Veneti nell' isola di Creta I-IV*.

Διὰ τὴν λαογραφίαν: Φ. Κουκουλέ: Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν Λαογραφίαν ἐπὶ τῆς Βενετοκρατίας ΕΕΚΣ 3, 1940 σσ. 1 - 101.

Διὰ τὴν πνευματικὴν κατάστασιν τοῦ 15. αἰ.: H. Noiret: *Lettres inédits de Michel Apostolis publiés d'après les manuscrits du Vatican*, Paris 1889. Legrand BH de XV et XVI s., 1885, I - II, ὅπου βιογραφία καὶ ἀλληλογραφία τοῦ Ἀποστόλου τούτου, κἄ.

Οἱ φρουδάρχαι εἰς τοὺς ὁποίους ἐστηρίχθη, προελθόντες ἐκ τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, δὲν ἔπρεπε οὔτε νὰ ἀλλοιώσουν τὴν πρὸς τὴν μητροπόλιν ἀφοσίωσιν των, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξηρτάτο ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἐνετικῆς ἐξουσίας, οὔτε νὰ συμπράττουν μετὰ τῶν γαιοκτημόνων ἐκείνων τοὺς ὁποίους, μολονότι Ἕλληνας, ἠναγκάσθησαν οἱ Ἐνετοὶ νὰ διατηρήσουν μετὰ φεούδων. Ἐξ ἄλλου ὁ λαὸς θὰ ἔπρεπεν ὀλιγώτερον ν' ἀποβλέπη πρὸς τὴν Κων)λίαν, ὅπου τῷ 1261 ἐπανήλθον οἱ Ἕλληνες διὰ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, καὶ νὰ μὴ ὠθηται πρὸς ἔνωσιν μετὰ τὴν ἀναβιώσασαν Βυζαντιακὴν Αὐτοκρατορίαν. Ἀποτέλεσμα φυσικὸν διὰ τὸν νέον κυρίαρχον, ἦτο ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς διατηρήσεως μητροπολίτου καὶ ἐπισκόπων ἐν Κρήτῃ. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ φέουδα, τὰ τρίτον τῆς κρητικῆς γῆς, ἐνέμοντο οἱ ρασοφοροῦντες Ἴταλοὶ οἱ ὁποῖοι ἀνεδείχθησαν μητροπολίται, ἐπίσκοποι καὶ ἡγούμενοι ἐν Κρήτῃ. Ἡ ὀρθοδοξία βεβαίως ὑπῆρξεν ἀνεκτὴ, κατ' ἀρχὰς μάλιστα οἱ Ἐνετοὶ ἠνέχθησαν καὶ τέσσαρας ἐκ τῶν ἐπισκόπων, ἀλλὰ βαθμηδὸν ἡ ὑπαρξίς ὀρθοδόξων ἀρχιερέων ἐν Κρήτῃ ἀπέβη πρόβλημα. Οὐ μόνον ὁ κατὰ τὴν ἄλωσιν μητρ. Κρήτης Νικόλαος κατέφυγεν εἰς τὴν Νίκαιαν, ἀλλὰ καὶ ὁ μετὰ ταῦτα Κρής μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος οὐδέποτε ἐπάτησε πόδα ἐπὶ τῆς Νήσου. Ὁ Ἀλέξιος Καλλιέργης (1299) ἐπέβαλε διὰ συνθήκης, ἀκολουθησάσης πολυχρόνιον ἐπανάστασιν σύγχρονον ἐνετογενουατικῷ πολέμῳ, τὴν παραχώρησιν τῆς ἐπισκοπῆς Ἀγρίου εἰς τοὺς ὀρθοδόξους, τὴν ὁποίαν μετωνόμασεν εἰς ἐπισκοπὴν Καλλιεργηπόλεως, καὶ παρὰ τὰς παπικὰς ἀντιρρήσεις καὶ διαμαρτυρίας ἠδυνήθη ἐπὶ τινὰς δεκαετηρίδας νὰ συντηρήσῃ ἐν αὐτῇ ὀρθόδοξον Ἕλληνα ἐπίσκοπον, ἀναγνωριζόμενον ὑπὸ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Ἡ τοιαύτη στάσις τῶν Φράγκων ἐν γένει εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὥξυνε τὸ ἀγεφύρωτον σχίσμα καὶ κατέστησε τὰς διαφορὰς τὰς χωριζούσας τοὺς ἀνατολικοὺς ἀπὸ τοὺς δυτικοὺς οὐσιαδεστεράς, καὶ ἐγέννησε μῖσος τὸ ὁποῖον ἀπὸ θρησκευτικὸν ἐξειλίχθη εἰς ἐθνικόν. Οὕτω ἐν Κρήτῃ διὰ νὰ ἐπανέλθῃ ὀρθόδοξος μητροπολίτης καὶ ἐγκατασταθῇ εἰς Χάνδακα, ἔπρεπε νὰ συμβῇ ἡ γνωστὴ κοινὴ τοῦ πληθυσμοῦ ἀποστασία τοῦ Ἁγίου Τίτου (1363) καὶ ἡ ἀκολουθήσασα τὴν κατάπτειξιν τῆς ἑλληνικῆς ἀποστασίας τῶν Καλλιεργῶν (1364 - 67), κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἀρχοντολόγιον ἠθέτησε τὰς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὴν μητροπόλιν Ἐνετιαν, ἐπανεστάτησε τὴν Κρήτην, ἐκήρυξε προέχουσαν τὴν ὀρθοδοξίαν ἐν τῇ Νήσῳ, καὶ — ἀντὶ ἄλλης βοήθειας — ἔλαβεν ἐκ Κων)λεως Κρήτα ἀρχηγὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, τὸν ἕως τότε διατελοῦντα μητροπολίτην Ἀθηνῶν Ἀνθίμου, τὸν ὡς νέον ὀμολογητὴν γνωστόν¹. Ἡ ἐπανάστα-

1. Πρβλ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης: Ὁ Ἀθηνῶν Ἀνθίμος καὶ Πρόεδρος Κρήτης ὁ ὀμολογητὴς ΕΕΒΣ 9, 1932 σσ. 47-79, ὅπου (σ. 46 σημ. 1-3) καὶ ἡ λοιπὴ περὶ τοῦ Ἀνθίμου βιβλιογραφία. Εὐνόητον εἶναι ὅτι δὲν συμφωνῶ μετὰ τὸν ἀεί. Δυοβουνιώτην περὶ τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ Ἀνθ., μεθ' ὅσα ἔγραψεν ὁ V. Laurent: *Échos d'Orient* 32, 1933, σ. 403 καὶ ἐφ' ὅσον ὁ Ἀνθίμος ὑπῆρξε σύγχρονος τοῦ Φιλαργ. μεθ' οὗ ἀλληλογραφεῖ. Ὁ δὲ γνωστός κώδιξ τοῦ Φιλαργίου ἐτελείωσε 1393 - 94!

σις κάποτε κατεστάλη, ὁ Ἄνθιμος συνελήφθη, ἐρρίφθη «εἰς λάκκον»¹, ἐπέσθη διὰ τὴν προσχωρήσιν εἰς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ἠρηγήθη καὶ φυλακισθεὶς ἐκ νέου ἀπέθανεν ἐγκάθειρτος. Αἱ διώξεις καὶ αἱ πιέσεις κατὰ τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἐπληθύνθησαν καὶ ἡ Ἑνετία ἠθέλησε νὰ ἐδραιωθῆ μετερχομένη πολιτικὴν σιδηρᾶς πειθαρχίας. Δὲν ἐπέτρεπε βέβαια βιαιὰν ὑποταγὴν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν Ρώμην, διότι τοῦτο ἀπέβαινε εἰς βᾶρος τῶν πολιτικῶν της συμφερόντων, ἀφοῦ διεσάλευε τὴν τάξιν. Ἄλλὰ καὶ κάθε ἄλλο παρὰ τὴν ἠνῶει ἐριδας μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ δυτικῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς τελευταίους νὰ ἐξαπλώνται ὁσημέραι. Ὡς πρὸς τὸν λαόν, πᾶσα κίνησις ὑπὲρ τοῦ Πάπα, ἀπεμάκρυνε δι' αὐτὸν τὴν ἡμέραν τῆς ἐλευθερίας. Ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου λοιπὸν πλευρᾶς, ἔπρεπεν ἡ κατάστασις ν' ἀντιμετωπιισθῆ δι' ἀνθρώπων ἐξαιρέτου θεολογικῆς μορφώσεως, δυνάμεως καὶ χαρακῆρος, διαθετόντων καὶ τὰς ἀναλόγους πολιτικὰς ἱκανότητας. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἡ ἐν Κων)λει αὐτὴ ἀμφέρει μεταξὺ συνεννοήσεως πρὸς τὸν Πάπαν καὶ αὐτοτελείας, τὸ ζήτημα ἔμεινε ἀνοικτόν. Ἄλλ' ἡ ἐπιδείνωσις τῆς καταστάσεως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἄνθιμου (1371) ἤγαγεν εἰς γενναίας ἀποφάσεις τὸν πατριάρχην Νεῖλον (1380-1388) τὴν μὲν μητρόπολιν Κρήτης ἐπλήρωσε τῷ 1381, ὅτε αὐτὴ «ἐδόθη τῷ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Παλαιῶν Πατρῶν ἢ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κρήτης ἐξαρχικῶς»² ἀπέστειλε δὲ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὡς ἱεροκήρυκα καὶ πατριαρχικὸν ἔξαρχον ἐν Κρήτῃ τὸν Βρ.

β' Κρητες θεολόγοι περὶ τὸ 1400

Ποία ἡ θεολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ καθ' ὃν χρόνον ἔμεινε ἐκεῖ ὁ Βρ.; Ὑπῆρχον θεολόγοι ἀσχολούμενοι μὲ τὴν θύραθεν παιδείαν, μὲ τὴν φιλοσοφίαν καὶ μὲ τὰ δογματικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς;

Καθολικωτέραν εἰκόνα δὲν δυνάμεθα νὰ συνθέσωμεν σήμερον ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ συγκεντρώσωμεν τὰς σχετικὰς πρὸς δύο θεολόγους εἰδήσεις, ἀμφοτέρους καὶ Κρητὰς καὶ ἐν Κρήτῃ διαμένοντας, ἐλθόντας δ' ἀσφαλῶς εἰς σχέσιν πρὸς τὸν Βρυνέννιον.

Ι. Ἰωσήφ Φιλάργης

1. Πρῶτος τούτων εἶναι ὁ Ἰωσήφ Φιλάργης³, ἢ Φιλάργιος⁴. Πρὸ πολλοῦ κατέπεσε πρότασις ταυτισμοῦ του πρὸς τὸν Ἰωσήφ Καλόθε-

1. Λάκκος καὶ παρὰ Βρ. τὸ κελλὶ τῆς φυλακῆς: «Φρουρά τις ἐστὶν ὁ παρὼν βίος... ὡς εἰς τινὰς λάκκους δυσώδεις κατέχων τούτοις τοῖς σώμασι» Γ' σ. 93.

2. Mikl. καὶ Müller: Acta et Diplomata II, 1862, σσ. 23-5, εἰς σ. 25. Δὲν γνωρίζω, ἐγὼ τουλάχιστον, τὸ ὄνομα τοῦ μητροπ. τούτου. Πιθανῶς νὰ ἦτο Κρής, ὡς ὁ Ἄνθιμος καὶ δι' αὐτὸ ἀνετέθη αὐτῷ ἡ ἐξαρχία.

3. Καὶ τοὺς δύο τύπους τοῦ ἐπιθέτου τούτου, τὸν δεύτερον, φυσικὰ, ἐξελληνισμὸν τοῦ πρώτου, χρησιμοποιοεῖ αὐτὸς οὗτος ὁ συγγραφεὺς.

4. Τὸ κυριώτερον ἄρθρον περὶ αὐτοῦ ἔγραψεν ὁ L. Petit: Joseph Philagrius ou Philagrès ἐν Dict. de Théologie Catholique VIII, Paris 1925 στ. 1542.

τον¹. Ὁ Φιλ. ἦτο μοναχὸς Κρήτης καὶ κτίτωρ κρητικῆς μονῆς, ἀσχολούμενος μὲ τὴν Φιλοσοφίαν καὶ τὴν δογματικὴν καὶ συνέγραψε διάφορα ἔργα, περιλαμβανόμενα εἰς διαφόρους κώδικας καὶ δὴ εἰς αὐτόγραφον, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, διασωθέντα ἐν τῇ Bibliotheca Angelica τῆς Ρώμης². Ἐγγραφή δ' ὁ κώδιξ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1393 καὶ 1394. Σημείωμα ἐν φ. 117^v λέγει: «*Διηρομηνεύθησαν δὲ ἐν τῷ Κωφρηγίῳ ὄρει ἐν τῇ μονῇ τῶν τριῶν μεγάλων Ἱεραρχῶν παρὰ Ἰωσήφ τοῦ Φιλαργίου, τοῦ τῆς αὐτῆς μονῆς κτήτορος, ἐν ἔτει ,ςρσ' (= 1393) ἰνδ. α' μηνὶ Φεβρουαρίῳ ἰθ' ἡμέρᾳ δ' τῆς ἐβδομάδος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς*»³. Ἐτερον ἐν. φ. 138^v λέγει «*εἰτελειώθη μηνὶ Μαρτίῳ κδ' ἡμέρᾳ δ' τῆς ε' ἐβδομάδος ἐν τῇ ἐρημοπόλει, πλησίον τοῦ γαληνίου Χριστοῦ, ἐν ἔτει ,ςρβ' (= 1394) ἰνδ. β'*»⁴.

2. Πρὶν νὰ ἴδωμεν τί ἔγραψεν ὁ Φιλ., σημειῶνω τὰς σχέσεις του μὲ τὸν Κρήτα μητροπολίτην Ἀνθιμον, περὶ οὗ ἀνωτέρω. Ὁ Κώδιξ 28 τῆς Μονῆς Ἁγίας Ἀνδρου (17. αἰ.), περιέχων ἔργον ἢ ἔργα τοῦ Φιλαργίου τούτου, ὁμιλεῖ περὶ «*Ἰωσήφ⁵ ἐλαχίστου μοναχοῦ τοῦ Φιλαργίου, δικαίου τοῦ ἀγιωτάτου Ἀνθίμου καὶ διδασκάλου Κρήτης*»⁶. Ὁ τίτλος οὗτος τοῦ δικαίου θ' ἀπενεμήθη βεβαίως ὑπὸ τοῦ Ἀνθίμου εἰς τὸν Ἰωσήφ ὅτε ἀκόμη ὁ μητροπολίτης εἶχεν ἔνεργον ἐν Κρήτῃ τὴν ἐξουσίαν, δηλ. μέχρι τοῦ 1367 (ἐκ τούτου δύναται νὰ συναχθῇ κατὰ προσέγγισιν ἡ ἡλικία του θὰ εἶχε γεννηθῇ δηλαδὴ ὁ Φιλ. μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1330 καὶ 1340. Ὁ τίτλος πάλιν τοῦ διδασκάλου δεικνύει ὅτι ἐτιμᾶτο ἡ σοφία τοῦ μοναχοῦ τούτου ἐν Κρήτῃ. Πόσον ἐπέζησε τοῦ 1394 ὁ Φιλάργης δὲν γνωρίζομεν). Ὁ αὐτὸς τίτλος «*δικαίου καὶ διδασκάλου Κρήτης*» εὐρίσκεται καὶ ἐν. φ. 99 τοῦ κώδικος 30. Ἀλλὰ καὶ λόγον του «*περὶ τῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προόδων*» ἀπηύθυνεν ὁ Ἀνθιμος πρὸς τὸν Ἰωσήφ «*ἐκ λάκκου,*» ἐκ τοῦ

1. Νίκος Α. Βέης: Ἰωσήφ Καλοθέτης καὶ ἀναγραφή ἔργων αὐτοῦ. BZ 17, 1908, σσ. 86 - 91, εἰς σ. 87. Περὶ τοῦ ταυτισμοῦ τούτου ἔγραψεν ὁ L. Petit: «*cette conjecture absolument arbitraire ne saurait se réclamer d'aucun argument sérieux*», Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1542. Περὶ Καλοθέου ἴδε Θ. Βολίδην EEBS 1, 1924, σ. 351.

2. G. Muccio - Pius Franchi de' Cavalieri: Index Codicum Craecorum Bibliothecae Angelicae, ἐν Studi Italiani di Filologia Classica IV, 1896, σσ. 64 - 76, κώδιξ 30 (C. 3. 16).

3. Ἀλλαχοῦ ἄλλαι ἡμερομηνίαι. Τὸ σημεῖωμα ἐν 117^v. Περαιτέρω λέγει: «*καὶ ἡ σύνοψις μὲν αὕτη ἔχει μίᾳς ἐκάστης διδασκαλίας τὴν ἔννοιαν ὡς οἶμαι κατὰ τὴν τοῦ ποιητοῦ γνώμην, καὶ ἡμετέραν γνώσιν, καὶ μάθησιν τὸν γὰρ μέγαν ὄκεανὸν τῶν ἰκατηγοριῶν κατὰ τὴν ἡμετέραν ἰσχύν, ἐγγχειρισάμην πᾶσι ποιῆσαι βατόν, εἰσὶ δὲ καὶ σζόλια ἐν τῷ κειμένῳ παραπλήσια τούτων διό μοι εὐχρασθαι, τῶν πολλῶν μου σφαλμάτων ἔνεκα*».

4. Ὁρθῶς εἶκασεν ὁ L. Petit: Ἐνθ' ἄνωτ. ὅτι ὁ σημερινὸς Ἀἰ Γαλήνης μεταξὺ τῶν δύο νοτίων ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης, Ἀμαρίου καὶ Ἁγίου Βασιλείου, κόλπος σήμερον καὶ συνοικισμὸς, προῆλθεν ἐκ μονῆς τοῦ Γαληνίου Χριστοῦ.

5. Ὁ κώδ. Ἰωσήφ.

6. Σπυρ. Π. Λάμπρος: Κατάλογος τῶν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄνδρον Μονῇ τῆς Ἁγίας κωδίκων. Ἐπετηρὶς Παρνασοῦ Β', 1898, σσ. 136 - 244, ἐν σ. 164.

δεσμοτηρίου δηλαδή, καὶ ἐπιστολὴν κολοβὴν ἀρχομένην: «*Ἦθελον ἂν συνδεθῆ-
ναί σοι ἐν οἷς οἰκεῖς ὄρεσιν, ἢ σου λελυμένος οἰκεῖν ἐν πόλει*»¹, ὁμοίως ἐκ τῆς
φυλακῆς. Ἐκ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς δείκνυται ὅτι ὁ Φιλάργης, καθ' ὃν
χρόνον ἐμαρτύρει ὁ μητροπολίτης, ἦτο ἐλεύθερος εἰς ὄρεινὴν περιοχὴν, προφα-
νῶς εἰς μονήν. Πιθανώτατα δὲ τοῦ αὐτοῦ Φιλάρχη εἶναι καὶ ὁ λόγος «*ὅποταν
ὁ μητροπολίτης Ἀνθιμος τῆς φρουρᾶς ἐξῆλθεν*»², ἐκφωνηθεὶς μετὰ τὴν προσω-
ρινὴν ἀποφυλάκισιν τοῦ Ἀνθίμου.

3. Συγγραφαὶ τοῦ Φιλαργίου διεσώθησαν ποικίλαι, εἶναι δ' αὐταὶ φιλο-
σοφικαί, φιλολογικαὶ (ἐπιστολαί, στίχοι κλπ.) καὶ θεολογικαὶ (δογματικαὶ πρα-
γματεῖαι, λόγοι πανηγυρικοί). Περαιτέρω προβαίνω εἰς ἀναγραφὴν αὐτῶν κατὰ
κώδικα, ὅπου συναντῶνται:³.

Bibl. Angelica Ρώμης cod. 30 (C. 3. 16) 1393-1394 μ. Χ.

- 1) 24^v: *Εἰς τὰς τοῦ Πορφυρίου φωνὰς σχόλια: Ἐρμηνεῖται πασῶν τῶν φωνῶν
καὶ τῶν κατηγοριῶν.*
- 2) 99 - 117^v ... *σύντομος τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ι' κατηγοριῶν αὐτοσχέδιος.*
- 3) 117 - 138^v *Ἐρμηνεῖα εὐσύνοπτος εἰς τὸ περὶ ἐρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλους.*
- 4) *Σχόλια εἰς τὰς κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους (εἰς τὸ κείμενον).*
- 5) 346^v *Ἀντιρῶσεις εἰς τὸ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου περὶ κρᾶσεως ἀνθρώπων.*
- 6) 349 *Λόγος δ' περὶ ὕλης, περὶ εἶδους, περὶ φύσεως, περὶ ψυχῆς.*
- 7) 350^v *Λόγος ε' περὶ τῆς πρώτης αἰτίας τῶν ὄντων καὶ τῆς ἐπ' αὐτῶν
δηκούσης προνοίας.*
- 8) 360 *Ἐπιστολὴ περὶ πράξεως καὶ θεωρίας διὰ τῶν τριῶν μερῶν τῆς
ἐνητορικῆς (θεολογ.).*
- 9) 364^v *Κεφάλαια περὶ κρᾶσεων ἕξεόν τε καὶ ποιότητων ἀνθρώπων.*
- 10) 365^v *Περὶ τῶν γινομένων ἁμαρτιῶν ἐν ἀνθρώποις.*
- 11) 366^v *Στίχοι, οὓς ἐποίησεν ἐξεληθὼν τῆς φάραγγος τῆς λεγομένης Ἐβραίου,
ἐν ᾧ καιρῷ ὁ μέγας Ἀντώνιος ἐκτίζετο ἐν αὐτῇ:
Εἰσῆλθον εἰς φάραγγος κευθμῶνα μέδων...
Ἐρμηνεῖα τῶν στίχων, ἵνα μὴ τινες πλανηθῶσι περὶ τὸν ροῦν.*
- 12) 369 - 374 *Ἐπιστολὴ πρὸς τινα τῶν ἑαυτοῦ φίλων ὁρμώμενον ἐκ γένους λατι-
νων ἐνδόξων, αἰτησάμενον παρ' αὐτοῦ λόγον περὶ Θεολογίας. Ἔπεται:
Λόγος θεολογικός, διὰ πράξεως καὶ θεωρίας μερικὴν ἐξήγησιν ἔχων τοῦ
« ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος » ἐν ᾧ καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος,
βαπτίσματός τε καὶ θείων κανόνων καὶ νόμων καὶ ἱερέων καὶ περὶ τῶν*

1. Ἐξεδόθησαν ὑπὸ Κ. Δυοβουνιώτου ΕΕΒΣ 8, 1931, σσ. 30 - 41.

2. Ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Κ. Δυοβουνιώτου ΕΕΒΣ 9, 1932, σσ. 53 - 55.

3. Δὲν ἀναγράφω τὰ ἐκδεδομένα περὶ ὧν ἡ σημ. 1.

ἀξύμων, διὰ μαρτυριῶν γραφικῶν. Ὁ δὲ ἐπίλογος δι' ἐπαναλήψεως, καὶ πίστεως καὶ ὁμολογίας.

- 13) 374^v Ἐπιστολὴ πρὸς τινα Ἰωσήφ φιλόσοφον.
 14) 374^v - 377^v Κεφάλαια ἀντιρρήτικὰ τοῦ Κυδώνου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος.
 15) 378^v Λόγος εἰς τοὺς κορυφαίους τῶν ἀποστόλων Πέτρον καὶ Παῦλον.

Bibl. Angelica Ῥώμης cod. 57 (A. 4. 1) 15. αἱ.

- 16) 183 - 191^v Λόγος κατὰ Λατίνων δικανικός· καὶ ἀποδεικτικὸς πάσας αὐτῶν ἔχων ἀφ' ἡμῶν ἀντιρρήσεις· περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος κλπ. Προοίμιον ἄρχεται: Παράκλητε κύριε, τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας...

Cod. Paris. Gr. 1295 (15. - 16. αἱ.)

(Henri Omont: Inventaire de Manuscrits Grecs de la Bibliothèque National, première partie, Paris 1886, σ. 291)

- 17) (85bis) Josephi monachi τοῦ Φιλάργη opusculum adversus Latinos de processione S. Spiritus etc.

Cod. Paris. Gr. 1286 (16 αἱ.)

(H. Omont: Ἐνθ' ἄνωτ. I, Paris 1886, σ. 287)

- 18) ff. 248 - 50 Anonymi [= Ἰωσήφ Φιλάργη] Narratio quomodo ventus Roma a caeteris patriarchalibus ecclesiis divulsa sit: Οἱ ἐν τῇ ἑβδόμῃ.

Σινᾶ κώδιξ 508 (976) (αἱ. 17.)

(Benesevic: Cod. Monast. S. Catharinae, I. σ. 341).

- 18a) 374^b - 77^a Περὶ Φραγκῶν πῶς ἐσχίσθησαν ἀπὸ τῶν τεσσάρων πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν λοιπῶν ἤγουν ἡ Ῥώμη. Ἄρχεται: Οἱ ἐν τῇ ἀγία καὶ ἑβδόμῃ συνόδῳ... τύχοιεν ἔμαθον.
 [Μεταγενεστέρα σημείωσις ἀπληροφορήτου ἱστορικῶς: « τὸ πρωτότυπον ἦν γεγραμμένον παρὰ Φιλαργίου μοναχοῦ Ἰωσήφ ἐπονομαζομένου, ἐνὸς τῶν ἀρχαίων ἔτους ,εως' » [5816 = 309! μ.Χ. Πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ὑπ' ἀριθ. 18 ἔργου].

Paris. cod. Gr. 1286 (16. αἱ.)

(H. Omont: Ἐνθ' ἄνωτ. I, σ. 287)

- 19) ff. 191 - 210. Marci Ephesini [= Ἰωσήφ Φιλάργη κατὰ L. Petit]: adversus Latinos tractatus de S. Spiritus processione etc.

- 20) ff. 251 - 4. Anonymi [= Φιλάργη?] Fragmentum de tempore quo latini a Graecis dissidere coeperunt, etc. Ἄρχεται: Ἰστέον ὅτι ἐν τῇ 5'... [ὅμοιον κατὰ τὴν ἀρχὴν πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 18, τοῦ ὁμοίου ἔπεται].

Μονῆς Ἁγίας Ἀνδρου κώδιξ 28 (17. αἰ.)

(Σπ. Λάμπρος: Ἐπ. Παρνασοῦ 2, 1898, σ. 164)

- 21) 202^a *Κεφάλαιον περὶ τῆς ἡμέρας τῶν Φώτων. Ἄρχεται: Οἱ πλείονες τῶν ἀνθρώπων αἰροῦνται μάλιστα τὴν γαστριμαργίαν.*
- 22) 205^a [Φιλάργη?] *Δόγος ἐπὶ τῇ συνάξει Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.*
- 23) [»] *Εἰς τὴν πρώτην ἀπὸ τῆς ἁγίας γεννήσεως τοῦ Κυρίου καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.*
- 24) 216^a [Φιλάργη?] *Ἐκ τῶν θαυμάτων τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου.*

4. Ἡ ἐν τέλει, μεταξὺ τῆς κρητικῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Βρουεννίου δημοσιευομένη ἐπιστολὴ τοῦ Φιλάργη «πρὸς τινὰ Ἰωσήφ φιλόσοφον ἑαυτοῦ ὑπάρχοντα φίλον», δεικνύει τὰς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν. «Φιλόσοφον» ἀποκαλεῖ τὸν Βρ. ὁ Φιλάργης, τιμῶν αὐτόν, ἐνῶ ὁ Καλέκας ἐγλεύαζε τὸν διδάσκαλον διὰ τὴν τοιαύτην προσηγορίαν. Τὸν ἐρωτᾷ περὶ τῆς ὑγείας του καὶ περὶ ἄλλου τινός, ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς. Εὐκαιρίαν εὐρίσκει ὁ Φιλ. νὰ ἀπαντήσῃ ὅτι περὶ τὰ φιλοσοφικὰ εἶναι δῆθεν ἀσθενής, διότι κατ' ἀρχὰς μὲν ἐσπούδασεν εἰσαγωγικὰ μόνον μαθήματα ἀλλ' ἀργότερον ὅταν ἱερώθη ἀφωσιώθη εἰς τὴν Θεολογίαν, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μήτηρ τῆς Φιλοσοφίας. Καὶ αὐτὴ μὲν ἡ Θεολογία, ὡς κυρία, ἔτεκε μίαν θυγατέρα, ἡ δὲ Φιλοσοφία ἑπτὰ στεῖρα τέκνα (τὸν κύκλον τῆς παιδευτικῆς γνώσεως¹). Καὶ ὅτι δύναται τις νὰ θεολογῇ παραλλήλως πρὸς τὰς καθ' ἡμέραν ἀσχολίας, ἀφοῦ ὁ Θεὸς ἐρρῦθμισε τὰ κατὰ τὸν ἄνθρωπον οὕτως, ὥστε ταυτοχρόνως νὰ λειτουργοῦν καὶ αἱ αἰσθητικαὶ καὶ αἱ νοητικαὶ αὐτοῦ λειτουργίαι. Εὐνόητον εἶναι ὅτι ὁ Φιλάργης, οὕτως ἐκφραζόμενος, ἀκολουθεῖ πιστῶς τὰ διδάγματα τῆς Σχολαστικῆς Φιλοσοφίας τῶν χρόνων του.

II. Νεῖλος Δαμιλᾶς²

1. Ὁ δεύτερος τῶν Κρητῶν θεολόγων τῶν συγχρόνων πρὸς τὸν Βρ. καὶ Φιλάργην εἶναι ὁ μοναχὸς οὗτος ὁ διαμένων εἰς τὴν μονὴν τῶν Καρκασινῶν ἢ Καρκασίνων ἢ Καρκανίων ἢ Καρβυσίων τῆς Ἱεραπέτρας, κτίτωρ δὲ τῆς

1. Πρβλ. ἄνωτ. σ. 27 σημ. 3.

2. Βιβλιογραφία: Ἀνδρ. Κ. Δημητριάδου: Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἐν Λειψίᾳ 1872 σ. 88. (Οὗτος συνεσχέτισε τὸν Δαμιλᾶν πρὸς τὸν Νεῖλον Ρόδον).—Émile Legrand: Testament de Nil Damilas, Revue des Études Grecques IV, 1891, σσ. 178-81. Spyr. P. Lambros: Das Testament des Neilos Damilas BZ IV, 1894, σσ. 585-7.—S. Petridès: Damilas ou Damylas Nil., Dict. de Théol. Cath. 4, 1911, σ. 54.

Τὸ ἐπώνυμον λαϊκῶς ἐπροφέρετο, καὶ διὰ τινῶν κωδίκων παραδίδεται, Νταμιλᾶς (καὶ νῦν ἐν Κρήτῃ Νταμιλάκης). Καὶ ἕτερος Νταμιλᾶς τοῦ 15. αἰ. εἶναι γνωστός, καθολικὸς ὅμως αὐτός. Πρβλ. Σπ. Λάμπρος: Ὁ ἀρχαιότερος κεχρονησμένος κώδιξ τοῦ Ἀνωτινίου Δαμιλᾶ NE 12, 1915, σ. 480, ὁ αὐτός: NE 10, 1913, σ. 492, Legrand: "Ἐνθ' ἄνωτ.

γυναικείας μονῆς τῆς Βαιοναίας¹, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ διαθήκη καὶ παραγγελία σχετικὴ μὲ τὴν τελευταίαν ταύτην μονήν². Ὁ Δαμιλᾶς οὗτος εἶναι ὄλως ἄσχετος πρὸς τὸν μητροπολίτην Ρόδου Νεῖλον³.

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Νεῖλος ἦτο ἐν Κρήτῃ ἐπίσημος ἀνὴρ δεικνύει ἐπιστολὴ τοῦ «μητροπολίτου Σταυρουπόλεως καὶ προέδρου Κρήτης» Προχόρου πρὸς ἱερομόναχον Νεῖλον, ὁ ὁποῖος ἀναμφισβητήτως εἶναι ὁ ἴδιος, γραφεῖσα τὴν 9 Μαΐου 1410 καὶ σφρομένη ἀνέκδοτος ἐν κώδ. Bibl. Angelica Ρώμης 57 (Α. 4. 1) σ. 249. Ἡ διαθήκη του συνετάγη τὴν 22 Ἀπριλίου 1417, μεθ' ὃ ἔτος θ' ἀπέθανεν. Εἶχε δὲ τὸ ἀξίωμα ὁ Νεῖλος τοῦ «πνευματικοῦ πατρός», καὶ μεταξὺ τῶν βιβλίων του, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος κατέγραψεν εἶναι καὶ τινὰ ἀξιόλογα⁴.

2. Τὰ ἔργα τοῦ Δαμιλᾶ, ὅσα γνωρίζομεν, εἶναι μόνον θεολογικά, εἶναι δέ :

α) *Περὶ τῆς ἐν τῇ Θεῖᾳ Τριάδι τάξεως καὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἄλλων ἰωῶν ζητημάτων.*

περιλαμβάνεται ἐν φ. 60^v cod. Paris Gr. 1295 (15.-16. αἰ.)

H. O m o n t Invent. Sommaire I σ. 291, Legrand Revue des Ét. Gr. IV, 1891, Ἄν. Δημητρακόπουλος Ὁρθ. Ἑλλάς σ. 88.

Τὸ αὐτὸ περιλαμβάνεται εἰς f. 212-33 τοῦ cod. Paris Gr. 1286 (16. αἰ.).

H. O m o n t: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 287.

β) *Σύνθεσις Νεῖλου μοναχοῦ τοῦ Δαμιλᾶ πρὸς τοὺς ἀντιλέγοντας ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μὴ ἐκπορεύεται μόνον ἐκ τοῦ Πατρός, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ...*

κώδ. 355 Fontainebleau: H. O m o n t: Catalogues σσ. 122-3,

Ἄνδρ. Δημητρακόπουλος: Ἐνθ' ἄνωτ.

1. Ἡ οἰκοδομὴ τῆς μονῆς Βαιοναίας, κατὰ σημεῖωμα τοῦ Βαροκκινοῦ κώδικας 69 τῆς ἐν Ὁξωνίῳ Βοδλημιανῆς Βιβλιοθήκης, ἤρχισε τὴν 9 Μαΐου 1397, καθ' ἃ ὁ G. M e r c a t i περ. Studi Bizantini III, 1931, σ. 226 (τὸ σημεῖωμα ἐσφαλένως χρονολογεῖ ὁ Λάμπρος: NE, 7, 1910, σ. 147 ὡς τοῦ 1379).

2. L e g r a n d: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 179-81 (= Cod. Paris. Gr. 1295 σσ. 108 ἐξ.).

3. Περὶ οὗ πρβλ. Κ ρ ο υ μ π ἄ χ ε ρ - Σωτηριάδης Α' σ. 212, καθ' ὃν ἀπέθανε μετὰ τὸ 1379. Οὗτος ἦτο συναξαριστὴς γράφας περὶ τὰ 1366 τὸν πανηγυρικὸν τῆς Ἁγίας Ματρῶνης τῆς ἐν Χίῳ (Κ ρ ο υ μ π ἄ χ ε ρ: Ἐνθ' ἄνωτ. Α' σ. 411).

Τοῦ Νεῖλου τούτου εὐρίσκεται ἐν κώδ. Βιβλ. Βουλῆς 35 (18. αἰ.) σ. 18^a: *Δίηγησις συνοδικὴ περὶ τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων* (NE 2, 1905 σ. 233). Ἔργα του περιέχει ὁ κώδιξ 28 Ἁγίας Ἀνδρου (τοῦ 17. αἰ.) σ. 304^a: «*Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου*» καὶ 341^a «*τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Ῥόδου Νεῖλου τοῦ Μυρτανωτοῦ Λόγος εἰς τὴν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τριήμερον ἔγερσιν...*» (Λάμπρος Ἐπ. Παρνασσῶ 2, 1898, σ. 165). Ἐκ τοῦ δευτέρου τούτου λόγου φαίνεται τὸ ἐπώνυμόν του.

4. Παρὰ L e g r a n d, Ἐνθ' ἄνωτ. καὶ L a m b r o s Ἐνθ' ἄνωτ. (=cod. Baroc. 59 ff. 226^v - 7^v).

- γ') *Περὶ Δαμάσου πάπα καὶ δι' ὁμόπιστος ὑπῆρχεν ἡ προεσυντέρα Ῥώμη μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν Χριστοφόρου τοῦ πάπα.*
 cod. Paris. Gr. 1286 (16. αἰ.) ff. 234-44^a: H. Omont: Invent. Sommaire I, 287. τοῦ αὐτοῦ: Catalogues σσ. 122-3. Ἄνδρ. Δημητρακόπουλος: "Ενθ" ἄνωτ.
- δ') *Περὶ τῆς ἁγίας Οἰκουμενικῆς τῆς ἐπιλεγομένης πρώτης καὶ δευτέρας Συνόδου τῆς ἐν ταῖς ἡμέραις ἀθροισθείσης Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου προστάξει βασιλικῆ κατὰ Νικολάου τοῦ τότε Πάπα ἐν Ῥώμῃ.*
 cod. Paris. Gr. 1286 (16 αἰ.) ff. 244^v - 48. H. Omont: "Ενθ" ἄνωτ. Ἄνδρ. Δημητρακόπουλος: "Ενθ" ἄνωτ.
- ε') *Μαρτυρία Νείλου Δαμιλᾶ [ὁ ἐκδότης Δαμίλα] ὅτι ἀπὸ τοῦ Κηρουλαρίου καὶ Μονομάχου συνοδικῶς ἀπεβλήθη τῆς ἐκκλησίας ὁ Ῥώμης διὰ τὴν ἐν τῷ συμβόλῳ προσθήκην, ἣν ὁ Ῥώμης Χριστόφορος πρῶτος προσέθηκε.*
 Μονῆς Ἰβήρων κώδ. 5439 (18 αἰ.) Λάμπρος: Κατάλογος Β' σ. 269.
- ς') *Νείλου ἁμαρτολοῦ. "Εκθεσις περὶ τῶν ὀρθῶν δογμάτων τῆς πίστεως ἐπιστελλομένη τῷ εὐλαβεστάτῳ ἐν Χριστῷ πατρὶ καὶ ἀδελφῷ σοφωτάτῳ τε καὶ λογιωτάτῳ κυρῷ Μαξίμῳ τῷ ἀπὸ Γραικῶν Ἰταλῷ.*
 Κώδιξ Πάτμου υκη' (15 αἰ.): Ἰ. Σακελλίων: Πατριακὴ Βιβλιοθ. σ. 189, ὅπου τὸ ἔργον κακῶς ἀπεδόθη εἰς τὸν Νείλον Καβάσιαν, οὗ ἕνεκα διηπόρει ὁ Σακ. «ἐν τοῖς μέχρι τοῦ νῦν γνωστοῖς τοῦ Νείλου συγγραμμάσιν οὐκ ἐμφέρεται τοῦτο» (αὐτόθι σημ. 2).
- ζ') *Κυρ Νείλου ἱερομονάχου καὶ πατρὸς τοῦ ἐπιλεγομένου Νταμιλᾶ τοῦ Κρητικοῦ ... τῷ ... Μαξίμῳ τῷ ἀπὸ Γραικῶν Ἰταλῷ ...*
 ἄρχεται: ἀνέγνω τὴν ἐπιστολήν, ὦ πάτερ ...
 Κώδ. Μονῆς Ἐσφιγμένου 2108,5 (18 αἰ.) Σπ. Λάμπρος: Κατάλογος Βιβλιοθ. Ἀγ. Ὁρους Α' σ. 181 β.—Κώδιξ 207 Συνοδ. Βιβλιοθ. τῆς Μόσχας¹.
- Σημείωσις Ἀωνύμους (ὁ Λάμπρος διερωτᾶται: Νείλου Δαμιλᾶ;) φέρεται «Ἀπὸ Γραικῶν Ἰταλῷ ἀδελφῷ Μαξίμῳ τῆς τάξεως τῶν Κηρύκων». Ἄρχεται: Ἐν ἐρήμῳ μοι διατρίβοντι καὶ προσέχειν ἑμαντῷ πειρωμένῳ τὰ τῆς σῆς χειρὸς ἦκε γράμματα ...»
 Κώδιξ Μονῆς Διονυσίου 3809,95 (17 αἰ.) Σπ. Λάμπρος: Κατάλογος Α' σ. 399. Δὲν πρόκειται περὶ ἔργου τοῦ Δαμιλᾶ, ἀλλὰ περὶ τῆς γνωστῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βρυννίου πρὸς τὸν Μάξιμον².

3. Αἱ ὑπὸ στοιχεῖα ς' καὶ ζ' συγγραφαὶ τοῦ Δαμιλᾶ δεικνύουν ὅτι ἔλαβεν οὗτος εὐρύτατον μέρος εἰς τὰς συζητήσεις μεταξὺ Βρυννίου καὶ Μαξίμου Χρυσοβέργη, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν ἐν Κρήτῃ τῷ 1396 Ὅτι πρὸς τὸν Μάξι-

1. Ἐξεδόθη μετὰ ρωσ. μεταφράσεως ὑπὸ ἐπισκόπου Κυριλλῶφ Ἀρσενίου, ἀνετυπώθη δὲ ἐν περ. Ἐκκλησιαστικῇ Ἀλήθειᾳ, τόμοις 15-16, 1896-7.

2. Γ' σσ. 148-55.

μον ἀπηύθυνεν ὁ Νεῖλος Δαμιλάς τὸ σύγγραμά του περὶ ἐκφράσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος παρετήρησεν ἤδη ὁ Ἄνδρ. Δημητρακόπουλος, ἔχων ὑπ' ὄψιν του καὶ τὸν κώδ. 208 τῆς ἐν Μόσχᾳ Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης.

γ' Αἱ μετὰ τῶν παποφίλων σχέσεις καὶ συζητήσεις τοῦ Βρ.

Πρὶν ἢ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν διατριβὴν τοῦ Βρ. ἐν Κρήτῃ, τὰ κατ' αὐτὴν καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν ἐξορίαν αὐτοῦ, ἐξετάζομεν τὰς σχέσεις του πρὸς τριῖδα φιλοδυτικῶν: δύο Ἑλληνας τὸ γένος θεολόγους, τὸν Μάξιμον Χρυσοβέργην καὶ τὸν Μανουὴλ Καλέκαν, καὶ τὸν διδάσκαλον τοῦ τελευταίου γνωστότατον Δημήτριον Κυδώνην.

I. Μάξιμος Χρυσοβέργης

1. Κατὰ τὸν Ehrhard¹ «Ὀλίγοι μόνον εὐρέθησαν ὑπέρμαχοι τῆς μετὰ τῶν Λατίνων συμφιλίωσεως, ἀρχομένου τοῦ 15. αἰ. Πλὴν τοῦ Μανουὴλ Καλέκα, γνωστοὶ εἶναι μόνον ὁ Μάξιμος Χρυσοβέργης, Μανουὴλ Χρυσολοῤῃς καὶ Ἡσαΐας ὁ Κύπριος. Ὁ πρῶτος (Μάξιμος) ἄγνωστος ἄλλως μοναχός, ἐξέθηκε τὰ τῆς διενέξεως περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀποβλέψας ἰδίως εἰς τὰ ἐπὶ Φωτίου συμβάντα καὶ ἐπικαλεσθεὶς χωρία τινὰ τοῦ Ἀθανασίου, Βασιλείου καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ἐν οἷς διέβλεπε τὸ λατινικὸν δόγμα».

Ὁ Μάξιμος εἶναι γνήσιος ἀψάδελφος τῶν Θεοδώρου καὶ Ἀνδρέου Χρυσοβέργη ἐκ Κων)λεως, ἐκ κώδικος δ' ἀμβροσιανοῦ φαίνεται ὅτι ὁ Χρυσοβέργης ἦτο «ἐκ τῆς τάξεως τῶν κηρύκων»². Πρὸς τὸν Χρυσοβέργην τοῦτον ἀπευθύνονται καὶ τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Δ. Κυδώνη, ὁ ὁποῖος τὸν Μάξιμον συνέστησεν εἰς τὸν Μανουὴλ Β' τὸν Παλαιολόγον³.

2. Γνωστός εἶναι «Μαξίμου τοῦ Χρυσοβέργη πρὸς τοὺς Κρητίας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγος», μεταφρασθεὶς λατινιστὶ ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου⁴ καὶ ἐκφωνηθεὶς ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ 1396⁵.

Ὁ ἀρχαιοπρεπὴς αὐτὸς λόγος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον λείπει τὸ νευρῶδες καὶ παραστατικὸν τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Ἰωσήφ Βρυννίου, γραφεὶς διὰ τοὺς πολλούς,

1. Κρουμπάχερ — Σωτηριάδη, "Ενθ' ἄνωτ. Α' σ. 221.

2. Περί Χρυσοβέργη τούτου ὁ Giovanni Mercati: Notizie σσ. 101-5, ὅπου καὶ ἀρνεῖται τὸν ταυτισμὸν του πρὸς τὸν Μάξιμον (σ. 103 καὶ 103 σημ. 3) καὶ σ. 183, ὅπου προσχωρεῖ εἰς τὸν ταυτισμὸν. Περί τῆς συγχίσεως τῶν χειρογράφων Μαξίμου καὶ Καλέκα, αὐτόθι σ. 105.

3. C a m m e l l i: "Ενθ' ἄνωτ. σ. 207. Αἱ ἐπιστολαὶ εἶναι αἱ ὑπ' ἀριθ. 143, 198 καὶ 201, πιθανῶς δὲ καὶ ἡ 172.

4. Graecia Orthodoxa II, Ρώμη 1659, σσ. 1074-88.

5. Ἐδημοσιεύθη μετὰ τῆς λατιν. μεταφράσεως ἀντιστοιχῶς ἐν τόμῳ CLIV, 1866, τῆς Patrologia Graeca σσ. 1217-30. Ἐν σσ. 1215-6 ἡ χρονολόγησις του.

(διότι τὸ πλῆθος ἐνδιαφέρει ἐν προκειμένῳ, ὡς ἀποτελοῦν τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας), εἰς δυσκατάληπτον γλώσσαν, ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «*Βουλόμενόν με, ὦ ἄνδρες Κρηῖτες, σιγᾶν καὶ τοῖς ἔμαυτοῦ ἔργοις προσέχειν, τὰ δὲ ἐστὶ τῶν ἱερῶν λόγων ἔχθεσθαι, καὶ ὕμνοις πνευματικοῖς τὴν ὑπεράροχον καὶ θεῖαν ἀνυμνεῖν ἀρχὴν, οὐκ ἔῶσί τινες, οὐκ οἶδα τίσι χρώμενοι λόγοις, οἷς οὐχ ὅπως ἐμοί, ἀλλὰ καὶ τῇ τοῦ Θεοῦ πολεμοῦσι σαφῶς ἀληθείᾳ. Ἐνθεν τοι τὴν ποθεινὴν πολ- λάκις λιπὼν ἠσυχίαν ἢ χαίρω¹, καὶ ἢ μοι πρὸς τὴν τῶν καλλίστων θήραν μάλιστα συνεργεῖ, ἀναγκάζομαι πολλάκις τοῖς ἀγοραίοις τούτοις εἰς λόγους ἔρχεσθαι*»². Ἐκ τῶν λόγων τούτων φαίνεται ὅτι ἡ ἔρις εἶχεν ἡδὴ ἐξαπλωθῆ, ὁ ἔξαρκος εἶχεν ἐξοργισθῆ καὶ μετεχειρίζετο τὴν γνωστὴν μέθοδον τοῦ νὰ παριστᾷ τις τὸν ἀντίπαλόν του ἀγράμματον καὶ χυδαῖον, διὰ νὰ τὸν διαβίβῃ εἰς τὸν μὴ δυνάμενον νὰ παρακολουθήσῃ δογματικὰς λεπτολογίας ὄχλον. «*Οἱ δὲ εἰσὶν ἀφόρητοι καὶ δεινοὶ χρῆσασθαι, οὔτε τῶν λόγων ἐπαῖοντες, οὐθ' ὁ πάντων χείριστον, τῇ σφῶν αὐτῶν ἀνιώμενοι ἀμαθείᾳ. Ἄλλ' ἐπαιρούμενοι προ- πετώσ, καὶ πᾶν λέγειν καὶ δυσχερίζεσθαι μᾶλλον εἰδότες, ἢ περὶ ὧν διαβεβαίουν- ται νοεῖν αἰρούμενοι οὔτως εἰσὶ τολμηροί, οὔτως ἀκρατεῖς τῆς εἰωθυίας κακῶς λέγειν γλώττης τὰ θεῖα*»³. Καὶ εὐθὺς ἀμέσως πληροφορεῖ τίνες εἶναι οἱ ταῦτα πράττοντες: «*Καὶ προσίασί μὲν, ὦ ἄνδρες, πολλάκις μαθητῶν περιθέμενοι προσωπεῖον, οἷονεὶ θωπεύοντες καὶ φιλεῖν προσποιούμενοι καὶ θαυμάζειν, εὐθὺς δὲ τὴν φενάκην ἀποδύσαντες, τὸν ἐγκρουπτόμενον τῇ ψυχῇ δόλον, ὃν περικαλύπτειν ὑπ' ὀργῆς οὐχ οἰοί τέ εἰσι, σημαίνουσι, δυσχεραίνειν ἀξιοῦντες, ὅτι αὐτοῖς οὐ ὀφείδως πειθόμεθα, περὶ ὧν σαφῶς οὐκ ἴσασι ληροῦσι, καίτοι γ' ἐχρῆν αὐτοὺς ἢ τὴν ἀρχὴν μηδὲν ὁμολογεῖν τὴν σφῶν αὐτῶν ἀμάθειαν, ἢ συνειδίας σφίσι τοῦθ' ὅπερ εἰσὶν, ἥμιστα μείζουσιν ἢ κατ' αὐτοὺς ἐγχειρεῖν πράγμασιν. Ἄλλὰ γὰρ οὐδενός, ὦ ἄνδρες, ἢ προπέτεια οἶδεν ἀπέχεσθαι, ἢ γε δόξει τῶν ἄλλων ὑπε- ρέξειν*»⁴. Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ σημαντικὴ μαρτυρία, καθ' ἣν: «*Τοῦτο γε, ὦ ἄνδρες, τοὺς πολλοὺς ποιεῖ ἐπιλαθομένους σφῶν αὐτῶν διασύρειν τὰ θεῖα, νομί- ζοντας μὲν εὐσεβέστατα δρᾶν, ἄν τοῖς λατίνων δόγμασι προσ- ἀψωσι μῶμον, τῇ δ' ἀληθείᾳ τοῖς πρότερον γενομένοις ἀνδράσι... ἀνθιστα- μένους*»⁵. Αὐτὴν τὴν «*παλαιόθεν ἀλήθειαν, ὅτι τὸ Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, διὰ μαρτυριῶν πατέρων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, προσπαθεῖ ὁ Μάξιμος ν' ἀποδείξῃ, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς συγχρόνους του Κρηῖτας. Ὅτι δ' ἐχθρική ἦτο ἢ διάθεσις τῶν ἀκούοντων, δείκνυται ὅχι μόνον ἐκ τοῦ παρα- τεθέντος προλόγου¹, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω διαπιστώσεως, καθ' ἣν: «*Ἄλλ' ὅμως (οἱ λατινίζοντες) ἐδόκουν τοῖς πολλοῖς καὶ ἀνοήτοις παραπάειν, καὶ**

1. Κατὰ ταῦτα ὁ Μάξιμος ἦτο ἐγκλειστος εἰς (λατινικὴν) μονὴν ἐν Κρήτῃ.

2. Patr. Gr. CLIV, στ. 1217.

3. Αὐτόθι.

4. Εἰς ἐμὲ ὡς μὴ θεολόγον δὲν ἀφορεῖ ἡ οὐσία τοῦ θέματος.

προδότηι τοῦ Γένους, ὅτι τὴν ἀλήθειαν οὐ προδίδουσι»¹, διὰ τῆς ὁποίας τίθεται ὀρθῶς τὸ ζήτημα. Οἱ Κρηῖτες τοῦ 1396 ἔβλεπον τοὺς ὀρθοδόξους ὡς Ἑλληνας καὶ τοὺς λατινίζοντας ὡς προδότας τοῦ Γένους. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ εἴπη φανερὰ ὁ Βρ. εἰς τοὺς λόγους του², τὸ συναντῶμεν ἔδῳ, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἀντιπάλου του, σαφῆς καὶ ὁμῶν.

Ἐπιπέσει δ' ἀπησχόλουν τοὺς λογίους Κρηῖτας τὰ σχετικὰ μὲ τὰς διαφορὰς τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ζητήματα, φαίνεται ἐκ τῶν φράσεων τοῦ Μαξίμου: «*Τί χροί, ὦ ἄνδρες Κρηῖτες, πολλοῖς περὶ τούτων διεξιέναι (τὸ σχίσμα τοῦ Φωτίου), ἐξὸν τοῖς βουλομένοις τῇ περὶ τούτων ἱστορίᾳ σαφέστερον ἐντυχεῖν;*»³ καὶ περαιτέρω: «*Οὐ δὲ ταῦθ' οὕτως ἔχει, ἀναγνόντες τοὺς χρονολογικοὺς εἰσεσθε*»⁴.

3. Ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μαξίμου ἀποτελεῖ λόγος ρηθεις ὑπὸ τοῦ Βρ. καὶ ἐπιγραφόμενος «*τοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ τοῦ Βρουενίου, διάλεξις πρώτη περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως μετὰ τοῦ λατινόφρονος Μαξίμου, τῆς τάξεως τῶν κηρύκων· γέγονε δὲ περὶ τὴν περίφημον Κρήτην· ἐπ' ἀκροῶσι πάσης τῆς ἐκεῖ μητροπόλεως*»⁵. Εἶναι δὲ ἡ διάλεξις αὕτη πρώτη μεταξὺ τριῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ Β' ἐγένετο μετὰ τῶν ἐκ Ρώμης πρέσβευον⁶ καὶ ἡ Γ' μετὰ τῶν ἐν Κων)λει λατινοφρόνων τῷ 1423⁷. Ἄν δὲ συνεξεδόθησαν καὶ αἱ τρεῖς, μολονότι, ἡ πρώτη τοσοῦτον ἀπέχει χρονικῶς καὶ τοπικῶς τῶν ἄλλων, τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ θέματος.

Εἰς τὴν Α' αὐτὴν διάλεξιν ὁ Βρ. συζητεῖ μὲ τὸν Μαξίμου, διαμένοντα τότε ἐν Κρήτῃ καὶ πρὸς ἑτέρους δύο, Φωκᾶν καὶ Σκαρᾶνον, πρὸς τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ νοήσωμεν ἀπευθυνομένην τὴν ἐρώτησιν περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀποδημίας⁸.

Ἡ διάλεξις πρέπει νὰ εἶχε μεγάλην διάδοσιν ἐν Ἀνατολῇ, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν συχνότητα μεθ' ἧς ἀπαντᾶται εἰς χειρόγραφα. Διεξήχθη δὲ οὐ πολὺ μετὰ τὸ 1396. Καὶ ὑπεστηρίχθη μὲν ὅτι διὰ νὰ λέγῃ ὁ Βρ. «*γῆρι τήκομαι*»⁹ τὴν διάλεξιν ἔκαμε περὶ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, μετὰ τὸ 1423, ἀλλ' εἵπομεν ἤδη ὅτι τῷ 1396 ὁ Βρ. περιέπλεε τὸ ἐξηκοστὸν, ἡλικίαν καθ' ἣν τὸ γῆρας ἀρχίζει νὰ ἐπηρεάζῃ ἄνθρωπον ἄλλως ἀσθενῆ κατὰ τὸ σῶμα (τὸ τῆς κεφαλῆς ἄλγος, ὅπως ὁ Βρ. οὐδ' ἠδύνατο ὁ Βρ. νὰ ταξιδεύσῃ εἰς Κρήτην μετὰ τὸ ὄγδοηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του)¹⁰. Ὁπερ δὲ κυριώτερον, ὅτε διεξήχθη ἡ ἐν τῇ

1. Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1221.

2. Διότι θ' ἀπηλαύνετο τῆς Κρηῖτης ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐκ Κων)λεως δὲν ἠδύνατο κατοπιν νὰ ἐκφρασθῇ οὕτω ὁμῶς ὁ Βρ., διότι θὰ ἔβλαπτε τοὺς ὀρθοδόξους ἐν Κρήτῃ συνεργάτας του. Ὁ Βρ. ὁμίλησε «*πολλαχοῦ... ὡς ὁ καιρὸς ἀπῆται καὶ τὰ πράγματα*» Α' σ. μζ' (Πρόγραμμα).

3. Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1224.

4. Αὐτόθι.

5. Α' σσ. 407-23.

6. Α' σ. 424.

7. Α' σ. 443.

8. Α' σ. 412.

9. Α' σ. 407.

10. Ὁ Βούλγαρις θέλει τὴν Α' Διάλεξιν γενομένην περὶ τὸ 1423, Α' σ. ιθ'. Ὁ Meyer BZ 5, 1896, σ. 94 κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ Βρ. ὁ δὲ Mercati δέχε-

Διαλέξει συζήτησις ὁ Βρ. δὲν εἶχεν ἐκδώσει τι (ἐν $\bar{\omega}$ τὰ Κεφάλαια ἐξέδωκε τῷ 1401!).

Πότε ἐγράφη ἡ Α' Διάλεξις; Εἰς χρόνον ἀπέχοντα πολὺ ἢ ὀλίγον ἀπὸ τῆς διεξαγωγῆς τῆς καὶ ἀναμφιβόλως ἐπὶ τῇ βάσει σημειώσεων ἃς εἶχε καταρτίσει ἐπὶ τούτῳ ὁ Βρ. Ἄλλ' ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς αὐτῆς, χάριν ἐκδόσεως, δὲν ἐπηρεάζει τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου τῆς διεξαγωγῆς τῆς. Γραπτῶς νὰ διαδώσῃ ἐν Κρήτῃ ὁ Βρ., ὅσα ἐν αὐτῇ ἐνετοκρατουμένη ἔλεγεν, δὲν ἦτο εὐκόλον. Ὅταν ἠρωτήθῃ ὑπὸ τοῦ Μαξίμου «*Τί οὖν μὴ συγγράφεις, οὕτως εὐστόχως καὶ κατ' ἔπος δυνάμενος ἀπαντᾶν*;» ἀντέταξεν «*Ὅτι ὡς μὲν βούλομαι οὐ δύναμαι, ὡς δὲ δύναμαι οὐ βούλομαι*»¹, ὑπονοῶν τὰς πολιτικὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔζη.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, σημειοῦμεν ὅτι ἀπὸ τῆς σ. 412 τὰ διαλογικὰ μέρη ἀποβλέπουν εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς γνωστικῆς ἰκανότητός τοῦ ἀνθρώπου. Ἔπεται συζήτησις περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος, τοῦ κυριωτέρου ζητήματος τοῦ σχίσματος. Ἀπὸ τῆς σ. Α' 416 ἀρχεται ἡ ἐπίκρισις ἐπὶ ἑπτὰ ἄλλων διαφορῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ τελευταία εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα «*ἐπὶ πᾶσιν, ὅτι καὶ ἐκκλησιαστικὸν πᾶν ἀξίωμα, καὶ παντὸς ἀμαρτήματος λύσιν, διὰ χρημάτων παροῦσιν τοῖς χηρῶσι δίδοτε*»². Κατακρίνεται δηλονότι ἡ μεταβολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων εἰς ἀπλοῦς φευδάρχας, ἀποκαθισταμένους εἰς ἐκκλησιαστικὰ φέουδα.

4. Ἄλλὰ πλὴν τῆς διαλέξεως, καὶ ἄλλο γνωστὸν μνημεῖον μαρτυρεῖ περὶ τῶν σχέσεων τῶν δύο ἀνδρῶν, εἶναι δὲ τοῦτο ἡ δεκάτη τῶν δημοσιευθειῶν ἐπιστολὴ τοῦ Βρυνενίου «*Τῷ ἀπὸ Γραικῶν Ἰταλῷ, ἀδελφῷ Μαξίμῳ τῆς τάξεως τῶν Κηρύκων*»³, τῆς ὁποίας τὸν χαρακτηριστικὸν πρόλογον καὶ τὰ κύρια σημεῖα ἀξίζει νὰ μεταφέρωμεν ἐδῶ: Πρόκειται περὶ ἐπιστολῆς ὀλιγώτερον θεολογικῆς καὶ περισσότερον πολεμικῆς.

«*Ἐν ἐρήμῳ διατρίβοντι, καὶ προσέχειν ἐμαντῶ πειρωμένῳ τὰ τῆς σῆς χειρὸς ἦκε γράμματα· ἃ καὶ διελθὼν ἐσκεμμένως, τὴν μὲν συνθήκην⁴ τούτων ἐπαινῶ, τέχνη γὰρ γέγραπται τῆς δὲ ἐννοίας περιφρονῶ, πάσης γὰρ πλάνης ἀνάπλευ.*» Ὡ ποῖον σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων. Προσῆκει σοι μάλιστα ξυρᾶν λέοντα καὶ γράφειν εἰς ὕδωρ καὶ τοξεύειν εἰς πόλον καὶ κενὴν ψάλλειν καὶ τρέχειν ἀκίχητα, ἢ ἐμὲ πειρᾶσθαι τοῦ τῶν ὀρθοδόξων ἀποστήσαι χοροῦ. Πόθεν δὲ καὶ τοῦ χάριν ἐπῆλθέ σοι τοιοῦτόν τι περὶ ἡμῶν φαντασθῆναι... μὴ σοι μέλει πλέον τῆς ἐμῆς σωτηρίας...»⁵.

ταὶ τὰ παράδοξα ὅτι ὁ μὲν λόγος τοῦ Χρυσοβέργη ἐξεφωνήθη τῷ 1396, ἢ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴ τοῦ Βρ. ἐγράφη πρὸ τοῦ 1409 («*Ἦμῖν δὲ ἡ Ἐκκλησία μεμέρισται*» Γ' σ. 192), ἢ δὲ Α' Διάλεξις κατὰ τὰ ἔσχατα τοῦ Βρ., ὃ θέλει ἀποθανόντα τῷ 1437: *Notizie* σ. 102 καὶ 102 σημ. 3. Παραβλέπεται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μάξιμος δὲν ἔζη μονίμως ἐν Κρήτῃ, ὅπου πάντως ἔμεινε μέχρι τοῦ 1400 (πρβλ. «*Ἐκκλ. Ἀλήθεια*» 15, 1896, σ. 382).

1. Α' σ. 411. 2. Α' σ. 416. 3. Γ' σ. 148-55.

4. Δηλ. σύνθεσιν. 5. Γ' σ. 148.

Ἡ σημασία τῆς ἐπιστολῆς ἔγκειται εἰς τοῦτο: Ὁ Μάξιμος ἠθέλησε νὰ φέρῃ ὑπὲρ τῶν λατινοφρόνων τὸ ἐπιχείρημα ὅτι αὐτοὺς εὐνοεῖ, ὡς πιστοὺς, ὁ Θεὸς ἐνῶ τοὺς βυζαντινοὺς, ὡς ἀποστάντας τῆς ὀρθῆς πίστεως, διώκει παραδῶσας αὐτοὺς εἰς τοὺς ἀγαρηνοὺς. Ὁ Ἰωσήφ Βρ. μὲ πολλὴν τέχνην ἀντιστρέφει τὸ ἐπιχείρημα καὶ λέγει ὅτι ἀναγκαῖον θὰ ἦτο, ἂν τὸ ἐδέχετό τις, ὅτι ὁ Θεὸς βοηθεῖ τοὺς ἀπίστους καὶ ἀσελεῖς ἀγαρηνοὺς, πρᾶγμα ὅπερ θὰ ἦτο ἄτοπον. «*Οὐχ ὅτι τοῖνυν, ὡς φῆς, τῷ ὑμετέρῳ Πάπα ὑπέειπεν οὐ θέλομεν διὰ τοῦτο καὶ δυσπραγοῦμεν ἀλλὰ τὸ εἰς τοσοῦτον ἡμᾶς ἐκτρίψαν ἢ τοῦ μαροῦ τῶν ἀθέων ἔθνους ἐστὶν ἐπανάστασις, ἣς γέγονε μὲν ἐκ τῆς ἐνδίκου τοῦ Θεοῦ ἀναγκησεως, ὃν ἡμῖν αὐτοῖς ἐξωργίσαμεν συντετέλεκε δὲ πρὸς τοῦτο τὸ μέγιστα, καὶ τὸ προσεχέστερα τῷ κατὰ τόπον διαστήματι τὰ καθ' ἡμᾶς τούτοις εἶναι*»¹. Ἐξ ἄλλου οἱ μὲν Φράγκοι ἠτήθησαν παρὰ τὴν Νικόπολιν, ἐν τῷ Ἰστροῦ, «*καὶ εἰ μὴ ἡμεῖς προσεχέστεροι ὄντες τὴν ἐκείνων (τῶν ἀγαρηνῶν) ἅπασαν προσβολὴν ὑφιστάμεθα, καθάπερ υἱ τειχίον ἰστάμενοι μεταξὺ ὑμῶν τε κἀκείνων, οὐδὲ πρὸς μικρὸν ἂν ἀντέχετε, θάπτον δ' ἂν ἐξετριβήτε τὴν ἐκείνων μὴ στέγοντες προσβολὴν...*»².

Καὶ ὡς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ὁ Βρ. λέγει ὅτι καὶ τὰ τέσσαρα ἀνατολικὰ πατριαρχεῖα λειτουργοῦν κανονικῶς καὶ ἡ ὑπὸ τοὺς βαρβάρους ἐκκλησία ἔχει καὶ ναοὺς καὶ λειτουργοὺς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λατινικὴν ἢ ὁποία διηρέθη, τοῦ πάπα πολεμοῦντος τὸν ἀντίπαπαν καὶ συγκρουομένων τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Ἐνῶ οἱ ἀνατολικοὶ πάσχουν ὅτι πάσχουν ὑπὸ τῶν ἀθέων ἔθνων καὶ ἕνεκα τῆς εὐσεβείας ἑαυτῶν, οἱ δυτικοὶ «*τοῦ τῆς ὑμετέρας πίστεως τοῖς ἐχθροῖς ἀφρέμενοι πολεμεῖν, τοῖς ὁμοπίστοις μάχεσθε οἱ ὁμόπιστοι*»³. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως καθαρότητος βίου καὶ σωφροσύνης οἱ ἀνατολικοὶ εἶναι πλησιέστεροι πρὸς τὸν Θεὸν ἢ οἱ δυτικοὶ, οἱ διάγοντες βίον πλήρη ἀκολασίας, μὴ ἐξαιρουμένου καὶ τοῦ δυτικοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναζόντων. Ἐπομένως ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος πρέπει ν' ἀνανήψῃ δὲν εἶναι ὁ ὀρθόδοξος, ἀλλ' ὁ λατινόφρων Μάξιμος.

Ἀντελαμβάνετο λοιπὸν ὁ Βρ. πόσον ἡ γεωγραφικὴ θέσις τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἦτο περισσότερον παντὸς ἄλλου αἰτία τῶν συμφορῶν του καὶ αἰτία τῆς ὑπερισχύσεως τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι φυσικὸν ἦτο νὰ ὑποτάξουν πρῶτον τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἶτα ἐκεῖθεν νὰ προχωρήσουν πρὸς τὴν Δύσιν. Ἐτόνιζε δὲ ὅτι τὸ Βυζάντιον, κολοβὸν καὶ ἀνίσχυρον, ὅπως ἦτο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, ἴστατο ὡς ἔρεισμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπέναντι τοῦ ἐρχομένου βαρβαρικοῦ κύματος, καὶ προπύργιον τῆς χριστιανικῆς Δύσεως. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς καθίσταται εὐνόητον πῶς, οἱ μὲ θεολογικὴν μορφήν ἐμφανιζόμενοι, ἀγῶνες λατίνων καὶ ὀρθοδόξων ἐν Κρήτῃ, ἐλάμβανον τοιαύτην μορφήν, ἐφ' ὅσον

1. Γ' σ. 150.

2. Γ' σ. 151.

3. Γ' σ. 154.

ἦτο ἀδύνατον νὰ τοποθετηθοῦν ἐπὶ ἄλλου ἐπιπέδου συγκρούσεως μὲ τὴν Δύσιν. Καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἑλληνοῦ « διδασκάλου » εἰς Κρήτην ἦτο ἀποστολὴ ἐθνικοῦ ἀνδρὸς ἀποβλέποντος εἰς τὴν συνέχισιν τῆς παραδόσεως, εἰς τὴν συγκράτησιν τῶν πιεζομένων ὁμοφύλων ἀδελφῶν καὶ εἰς τὴν παραμυθίαν αὐτῶν. Καὶ ἐγίνετο μὲ τὰ μέσα τὰ ὅποια ἠδύνατο νὰ διεξαχθῇ καὶ ὑπὸ μορφὴν δογματικῶν συζητήσεων.

II. Δημήτριος Κυδωνῆς¹.

1. Ὁ γλαφυρὸς ἐπιστολογράφος φαίνεται ὅτι ἐγεννήθη μετὰ 1315 καὶ 1320. Ποία ἡ πατρίς του δὲν εἶναι θετικῶς γνωστὸν, δέχονται τὴν Θεσσαλονίκην, μολονότι ὑπῆρξεν ἡ ἐντύπωσις ὅτι τὸ ἐπίθετόν του ἐδήλου τὸν Κυδωνίεα καὶ ἡ καταγωγὴ του ὑπῆρξε κρητικὴ. Ὁ Κυδωνῆς, μολονότι λαϊκός, θεολογῶν, ὡς ὅλοι οἱ σύγχρονοὶ του καὶ δὴ οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς βυζ. αὐλῆς, ἔγραψε κατὰ τοῦ Γρ. Παλαμᾶ, ἀκολουθήσας τὸν ὀρθολογισμὸν τῆς Δύσεως· εἰς προχωρημένην ἡλικίαν ἐξέμαθε τὴν λατινικὴν καὶ πρῶτος ἤρχισε μεταφράζων ἐξ αὐτῆς θεολόγους καὶ φιλοσόφους, ἀναιρῶν τὴν προϋπάρχουσαν γνώμην ὅτι οἱ δυτικοὶ ἦσαν σχεδὸν βάρβαροι. Μετὰ ἕνα αἰῶνα οἱ λατινομαθεῖς ἦσαν τόσοι, ὥστε τὸ πρᾶγμα δὲν ἔκαμνε πλέον ἐντύπωσιν, καὶ ἐκ τῶν μεταφραστικῶν διεκρίνετο ὁ ὑπέρμαχος τῆς ὀρθοδοξίας Σχολάριος. Ἄλλ' ὁ Κυδωνῆς ἔθηκε τὸν θεμέλιον, μεταφράσας Αὐγουστίνον, Ἀνσελμον, Θωμᾶν Ἀκουϊνάτην.

1. Ἔργα τοῦ Κυδ. εὗρίσκει τις συγκεντρωμένα παλαιότερον ἐν τῇ *Patrol. Graeca* τοῦ Migne 154 (1866) στ. 835 - 1216, καὶ τόμῳ 109.

Περὶ τοῦ Κυδ. πάντως χρήσιμον τὸ παλαιότερον ἄρθρον τοῦ A. Palmieri: *Δημήτριος Κυδωνῆς, Dictionnaire de Théologie Catholique* 3, 1910, στ. 2454-8.

Τελευταία ἔκδοσις τῆς πολυτίμου ἀλληλογραφίας του: *Démétrius Cydonès Correspondance texte inédit, établi et traduit par Giuseppe Cammelli*, Paris 1930 (Coll. Byz. Guill. Budé). Κρίσις τῆς ἐκδόσεως μετὰ πολλῶν ἱστορικῶν παρατηρήσεων ὑπὸ *Monsignor Giovanni Mercati*: *Per l'epistolario di Demetrio Cidone* περ. *Studi Bizantini* III, 1931, σσ. 201-27. Ἄλλαι ὑπὸ: *Γω. Συκουτρῆ*: *BZ*, 35, 1935 σσ. 100-104. *L. Brehier*: *Revue des études anciennes* 33, 1931, σσ. 309-11. *R. Draguet*: *Revue Belge de philologie et d'histoire* 12, 1933, σσ. 668. Ἄλλαι μελέται περὶ Κυδωνῆ: *Giuseppe Cammelli*: *Demetrio Cidonio a Fratello Procoro* περ. *Studi Bizantini* II, 1927, σσ. 49-55 (ὅπου δημοσιεύεται καὶ σχολιάζεται ἡ ἐν τῷ Ἐπιστολαρίῳ 18ῃ ἐπιστολή). Τοῦ αὐτοῦ: *Demetrii Cydonii Sententiae variae* *BNJ.* 5, 1927, σσ. 48-57. *Ed. Kurtz*: *Zur zweiten Reden des Demetrius Kydonos auf den Kaiser Joh. Katakouzenos*. *BNJ.* 5, 1927, σ. 58. *R. Loenertz*: *Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondance*, περ. *Échos d'Orient* 36, 1937 σσ. 271-87, 474-8 καὶ 37, 1938 σσ. 107-24.

Περὶ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Δ. Κ. εἰς Ἑνετὸν πολίτην: *R. Loenertz*: *Démétrius Cydonès, citoyen de Venise*, περ. *Échos d'Orient* 37, 1938, σ. 125-6.

Ἡ τελευταία βιβλιογραφία μνημονεύεται εἰς τὸ προμνημονευθὲν βιβλίον τοῦ *G. Mercati*: *Notizie κλπ. ὅπου τὰ κατὰ τοὺς ἀδελφούς Δημήτριον καὶ Πρόχορον Κυδωνῆν.*

Τῷ 1353 ὁ Κυδώνης ἦλθεν εἰς Ἰταλίαν (Ἑνετίαν) μὲ πολιτικὴν ἀποστολὴν αἰτήσεως βοήθειας ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἐκτοτε ὁ προσανατολισμὸς του πρὸς τὴν Δύσιν ὑπῆρξε σταθερὸς. Καὶ αὐτὸς καὶ ὁ ἀδελφὸς του Πρόχορος κατεδικάσθησαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν¹. Τῷ 1355 ὁ Δημήτριος ἠκολούθησε τὸν Ἰωάννην Καντακουζηνὸν εἰς Ἅγιον Ὄρος, ὅπου ὁ αὐτοκράτωρ μετεποιήθη εἰς μοναχὸν Ἰωάσαφ, ἀλλὰ δὲν ἔμεινε. Τῷ 1369 μετέβη πάλιν εἰς τὴν Ἰταλίαν μετὰ Ἰωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου. Ἐν ἔτος πρὶν παρεπονεῖτο ἐπειδὴ βιβλίον τοῦ Ἰω. Καντακουζηνοῦ (;) κατὰ τῶν δοξασιῶν τοῦ ἀδελφοῦ του Προχόρου διεσκορπίζετο πανταχοῦ καὶ εἰς τὴν Κρήτην: «Ὡν πολλοὺς μὲν εἰς Ἰωνίαν, πολλοὺς δὲ εἰς Κύπρον, καὶ Κρήτην καὶ Παλαιστίνην καὶ Αἴγυπτον καὶ Τραπεζοῦντα δὴ καὶ Χερσῶνα πέμπων, τῆς νέας ταύτης θεολογίας² πάντας ἐνέπλησας ὧν τοὺς μὲν ἢ τῶν λόγων ἀσθένεια τὰναντία δοξάζειν ἀνέπεισεν, εἰσὶ δ' οἱ καὶ δι' ἄγνοιαν ἐδόξασαν σοφόν τι λέγεσθαι παρὰ σοῦ»³. Παρὰ τὴν φιλίαν του πρὸς Μανουὴλ τὸν Παλαιολόγον καὶ τὴν μόνιμον ἐπίδρασιν του ἐπὶ τῆς αὐτῆς, ὑπὲρ τῆς συνεννοήσεως μὲ τὸν Πάπαν, δὲν ἐπέστρεψεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐλλήν ὅμως αὐτός, ἐνδιαφερόμενος πρωτίστως διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ Κράτους, ἦν ἀνέμενεν ἐκ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς Δύσεως, δὲν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ρώμην, ὅπως ἠδύνατο. Ἐκεῖ ὁ Πάπας (1369) «καὶ τιμὰς καὶ προσόδους τὰς μὲν ἐν τῷ παρόντι ψηφίζεται, τὰς δὲ μικρὸν μείνασιν ὑπισχνεῖται. Ἐμοὶ δὲ πάντ' ἀηδῆ τὰς τῆς πατριδος τύχας ἐνθυμουμένῳ, καὶ τὸν τῶν ἐχθρῶν γέλωτα, καὶ ὡς ἡμῖν εἰρκτὴ τοῦ λοιποῦ τὰ τεῖχη⁴ γενήσεται καὶ ὡς τοὺς πολεμίους ἄγοντας λείαν ἀπὸ τούτων (τῶν τειχῶν) ὀφόμεθα, οὐδενὸς ἐνταῦθ' ἡμῖν ὑπὲρ ὧν πεποιήκαμεν ἠγνυμένον»⁵.

Τῷ 1395 ἔκαμε τὸ τελευταῖον του ταξίδι εἰς Ἑνετίαν, τῆς ὁποίας ἦτο ἤδη πολίτης ἀπὸ τοῦ 1391⁶, καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ποῦ μετέβη καὶ ποῦ ἀπέθανεν εἶναι πρόβλημα. Ὁ Raffaele Volterrano, γράφας τῷ 1503-13 (ἐπὶ πάπα Ἰουλίῳ Β')⁷ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἀπεσύρθη εἰς μονὴν τῆς Κρήτης, ὅπου διῆλθε τὰς ἡμέρας του προσευχόμενος, ἀφοῦ διεμοίρασε τὰ ἀγαθὰ του εἰς τοὺς πτωχοὺς. Ἡ πληροφορία ἀμφισβητεῖται μετὰ πάθους ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς θεολόγους⁸, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Κυδώνης ἀπέθανεν ἐν Ἰταλίᾳ. Τὸ

1. Cammelli σ. X. τῆς Εἰσαγωγῆς.

2. Τῆς ἡσυχαστικῆς καὶ κατὰ τοῦ Βαβλαάμ.

3. Cammelli. Ἐνθ' ἄνωτ. 36 (ἐπιστ. 15).

4. Τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

5. Cammelli: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 39 (ἐπιστ. 16).

6. Échos d'Orient 37, 1938, σσ. 125-6.

7. Cammelli: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. IX. Palmieri: Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1245.

8. Mercati: Notizie σ. 111 ἔξ. Ὁ Cammelli: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. XXXII δυσπιστεῖ πρὸς τὴν πληροφορίαν καὶ λέγει ὅτι μετὰ τὸ 1395 δὲν γνωρίζει τίποτε περὶ τῆς ζωῆς τοῦ Κυδώνη. Ὑποθέτει ὅτι ἀπέθανε τῷ 1400.

ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα του συνέγραψεν ὁ Μανουὴλ Καλέκας¹, ἀλλ' ἐπιτάφιον αὐστηρότατον συνέθηκε δι' αὐτὸν ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία: (Cod. Vat. gr. 172, f. 197^v) «*Δημητρίῳ τῷ Κυδώνῃ... καὶ ἀποσχίσαντι μὲν ἑαυτὸν ἀπὸ Θεοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας καὶ πατρίδος καὶ δογμάτων θείων καὶ γραφῶν ἱερῶν, ἐν ἄλλοδαπῇ δὲ τὴν ζωὴν αἰσχρῶς καταστρέψαντι καὶ ἀθέως, ἀνάθεμα*»².

2. Ὁφείλομεν ν' ἀναφέρωμεν ἐδῶ κείμενον μοναδικόν, μεταγενέστερον ἐν τούτοις, ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Σχολάριον, ἐκ τοῦ ὁποίου πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Κυδώνης ἀπέθανεν ἐν Κρήτῃ (νοουμένη ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἀναθεματισμῷ ὡς ἄλλοδαπῇ, διὰ τὴν ἐνετοκρατορίαν) καὶ δὴ ἀφοῦ ἔπαθε τὰς φρένας καὶ μετενόησε δι' ὅσα κατὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἔπραξε³. Ἔχει δ' εἰς τὰ κύριά του σημεῖα ὡς ἑξῆς: «*Ὁ Κυδώνης μόνον καὶ Μανουὴλ ὁ Καλέκας ὁ μαθητὴς αὐτοῦ, περὶ ἅμφω τὰ δόγματα (περὶ τῆς Θείας οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργείας καὶ περὶ τῆς τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐκπορεύσεως) γεγονάσι πονηροὶ καὶ πρὸς τὴν [λατινικὴν] Ἐκκλησίαν ἐκείνην ἠὲτομολήκασι καὶ κατὰ τῆς μητρὸς τὴν γλῶσσαν ἠκόνησαν, σοφισμάτων ἐσμὸν ἐξευρόντες τε καὶ συγγράψαντες, ἃ λύειν οὐ χαλεπὸν... καὶ ἔλυσε ἂν αὐτὸς ὁ Κυδώνης εἰ συνεχωρήθη παρὰ τῆς Προνοίας τῆς ἐπιτυχίας τυχεῖν· μεταμεληθεὶς γὰρ ἀφῆκε Ῥώμην καὶ τὰς ἐκεῖ τιμὰς μεθ' ὧν αὐτὸν ὑπεδέξαντο, ἠπειγέτο δὲ διὰ τῆς Κρήτης πρὸς τοὺς διώξαντας, σκοπὸν ἔχων ὁμολογῆσαι τὰ ἀληθῆ καὶ τῇ μητρὶ πάλιν ἀποκαταστῆναι τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ τοῦτο πολλοῖς ἐξεῖπεν ἐκεῖ καὶ τῷ μακαρίτῃ διδασκάλῳ τῷ Ἰωσήφ φίλῳ τε ὄντι καὶ ἐν Κρήτῃ τότε διάγοντι, ὡς αὐτὸς ὁ διδάσκαλος ὄρκους τούτοις δυσχυρίζετο· πρὶν δὲ νηὸς τυχεῖν ἐγκαίρως τῆς ἐνιαυθα φέρειν μελλούσης, νόσῳ περιπεπωκῶς φρενίτιδι καὶ πολλὰ διὰ τὴν νόσον εἰπὼν ἃ νῦν ἱστορεῖν οὐ καλόν, πολλῶν παρόντων καὶ μετὰ λύπης ὀρώντων τε καὶ ἀκροαμένων, καὶ μηδὲ μίαν ὥραν γερονῶς φρενήρης ἀπέθανεν...»*

Τὸ σημείωμα εἶναι πολλαπλῶς χρήσιμον: πρῶτον διὰ τὴν εἶδῃσιν τοῦ θανάτου τοῦ Κυδώνῃ ἐν Κρήτῃ, καὶ δεύτερον διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου μαρτυρουμένην μετάνοιάν του. Ἀλλὰ διὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐκρίθη νόθον⁴. Εἶπον δηλονότι ὅτι ἐφ' ὅσον ὁ ἐν Ἰταλίᾳ Μ. Χρυσολωρᾶς⁵ ἀνέφερε τὸν θάνα-

1. Mercati: Notizie σσ. 109-11.

2. Mercati: Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 61.

3. Τὸ κείμενον ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων: Τόμος Ἀγάτης κατὰ Λατίνων. Ἰάσιον 1698, σ. 7. Ἀνετυπώθη δ' εἰς Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου: Ἀπαντα τὰ Εὐρισκόμενα τόμος VIII, Παρίσιον 1936 σ. 507 μετὰ τὸν «Sur mort de Démétrius Cydonès».

4. Πρβλ. Mercati: Notizie σσ. 441-50 τὸ κεφάλαιον: Demetrio alla fine vacillò nella fede?

5. Ὁ Χρυσολωρᾶς εἶχε μεταβῆ εἰς Ἐνετίαν μετὰ τοῦ Κυδώνῃ τῷ 1395, ἀλλὰ δὲν ἐπέστρεψε.

τον τοῦ Κυδ. εἰς τὸν Μ. Καλέκαν ζῶντα εἰς τὸν Βόσπορον, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ ν' ἀπέθανεν ὁ Κυδώνης ἐν Ἰταλίᾳ¹. Ἄλλ' ἦτο εὐκολώτερον νὰ μάθῃ ταχύτερον ὁ Χρυσολωρᾶς εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸν ἐν Κρήτῃ θάνατον τοῦ Κυδώνη παρὰ ὁ ἐν Βοσπόρῳ εὐρισκόμενος Καλέκας. Ἐπειδὴ ἔχομεν δύο εἰδήσεις, ἀσκέτους καὶ διαφορετικῆς πηγῆς, τοῦ Volterrano καὶ τοῦ Σχολαρίου (γνωρίσαντος προσωπικῶς, ὡς προελέχθη, τὸν Βρυνέννιον) συμπιπτούσας περὶ τοῦ ἐν Κρήτῃ θανάτου τοῦ Κυδώνη, δὲν πρέπει νὰ πιστεύσωμεν αὐτὰς περισσότερον ἀπὸ πᾶσαν πιθανὴν εἰκασίαν²; Ὡς πρὸς τὴν πληροφορίαν περὶ μετανόιας, εὐρέθη ἀντιτιθεμένη πρὸς τὸν πάντοτε ἰσχυρὸν κατὰ τοῦ Κυδώνη ἀναθεματισμόν. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προσέξῃ τις ἰδιαίτερος α') ὅτι ὁ Κυδ. σκοπὸν εἶχε νὰ ἐπιστρέψῃ, καὶ τοῦτο (τὸν σκοπὸν) ἐξεδήλωσεν εἰς ἄλλους καὶ τὸν Βρυνέννιον. Εἰς τὴν ἀποκήρυξιν θὰ προέβαιναν ἐν Κων)λει καὶ οὐχὶ τῇ ἐνετοκρατουμένῃ Κρήτῃ β') πρὶν ἐπιτύχῃ τὸ διὰ τὴν βασιλεύουσαν πλοῖον, ἔπαθε τὰς φρένας καὶ ἔζησε σχεδὸν μίαν ὥραν μετὰ τὸ πάθος γ') ὅτι ὁ ἀναθεματισμὸς ἐγράφη ὑπὸ γνώστου τοῦ κακοῦ τέλους τοῦ Κυδώνη, ἀφοῦ ἀναγινώσκεται ἐν αὐτῷ «τὴν δὲ ζωὴν αἰσχροῦς καταστρέφαντι». Πρέπει ἐπομένως νὰ δεχθῶμεν τὸ σημεῖωμα ὡς ἀπὸ χειρὸς τοῦ Σχολαρίου τὴν ἀλήθειαν ἐξιστοροῦν, καὶ τὸν θάνατον τοῦ Κυδώνη ἐπελθόντα ἐν Κρήτῃ περὶ τὸ 1400, ἔτι τοῦ Βρυνέννιου ἐν τῇ μεγαλονήσῳ εὐρισκομένου.

3. Ποῖαι τώρα ὑπῆρξαν αἱ σχέσεις μεταξὺ Δημ. Κυδώνη καὶ Βρ.; Τὴν ἀπάντησιν δίδουν μία ἐπιστολὴ τοῦ Βρ. πρὸς τὸν Κυδώνην, γραφεῖσα ἐκ Κρήτης, ὅτε ὁ «σοφώτατος ἀνδρῶν» διέτριβεν εἰς Βενετίαν³, καὶ ἕτερα τοῦ Κυδώνη τοῦτου «πρὸς Ἰωσήφ τὸν Βρυνέννιον»⁴, ἐξ ἀγνώστου τόπου γεγραμμένη⁵.

Ὁ Βρ. ἦτο νεώτερος κατὰ μίαν γενεὰν ἀπὸ τὸν Κυδώνην, καὶ ἡ ἐπιστολὴ του πρὸς αὐτὸν δεικνύει οὐ μόνον τὴν μεταξὺ των φιλίαν «τοιούτος σὺ φίλος ἀεὶ καὶ τοιαῦτά σοι τὰ πρὸς με συνήθη»⁶, ἀλλὰ καὶ ὅλον τὸ σέβας τοῦ Βρ. πρὸς ἄνδρα σοφώτατον καὶ τὰ πολιτικὰ πράττοντα. Παραλλήλως ὅμως ἐκφράζει καὶ ὅλας τὰς ἀντιθέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν ἐπὶ τῶν θεολογικῶν ζητη-

1. Mercati: Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 442-3.

2. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ Χρυσολωρᾶς δὲν παρευρέθη εἰς τὸν θάνατον τοῦ Κυδώνη. Ἐπομένως δὲν ἀπέθανεν οὗτος ἐν Ἐνετίᾳ. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ρώμῃ ἂν ἀπέθνησκε θὰ ἔμαρτυρεῖτό που.

3. Γ' σσ. 133-5. Ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη δὲν ἦτο ἡ μόνη γραφεῖσα δέον νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν δικαιολογιῶν τοῦ Βρυνέννιου (Γ' 135) «περὶ τῆς φθασάσης οἰκῆς».

4. Cammelli: Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 118-20, ἐπιστολὴ 46.

5. Ὅτι ὁ Βρ. ἀπαντᾷ εἰς τοῦ Κυδώνη ἄλλην ἐπιστολὴν μὴ περιελθοῦσαν μέχρις ἡμῶν, δεικνύει ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς, ὅπου: «ἐκ τοσούτου πνεύσαντος διαστήματος καὶ μέχρις ἡμῶν (τῆς γνησίας ἀγάπης ἢ σάλπιγξ) ἤχησε».

6. Γ' σ. 133.

μάτων, ἅτινα ἔφερον τὸν Κυδώνην πλησιέστερον πρὸς τὸν Πάπαν. Θαυμάζει λοιπὸν ὁ διδάσκαλος « τὸ τῆς σοφίας ὕψος, τὴν περὶ τοὺς λόγους εὐφρῖαν, τὴν διαρκῆ περὶ τὰς ἀναλογίας σπουδὴν, τὸ τάχος τῆς διανοίας, τὸ πλῆθος τῶν μαθημάτων, τὴν περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ῥωμαίων φωνῆς πρὸς τὴν Ἑλληνα γλώττιαν ἀκριβείαν, τὸ τῆς σωφροσύνης χρῆμα, τὸ ταπεινὸν σχῆμα, τὸ μέτριον φρόνημα, τὸ δέῦμα τῆς γλώττης καὶ τὸ τῆς φωνῆς κάλλος ¹ » Ἄλλὰ δὲν συγχορεῖ τὴν ἀποστασίαν του, ἣ ὁποία ἐγένετο πρὸς βλάβην τοῦ ταλαιπώρου ἡμῶν γένους καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἣ ὁποία οὐ μόνον ἐστερηθῆ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Κυδ. καὶ τῆς ὑπερασπίσεως ἧς θὰ ἐτύγχανε παρ' αὐτοῦ, ἀλλὰ « καὶ ἐχθρὸν κέκτηται καὶ πολέμιον. Τίνα τοῦτον; ὄν αὐτῆ, φεῦ! ἐγείνατό τε καὶ ἔθρεψε » ². Ἄν ὁ Κυδ. ἔβλεπε τὴν Ἐκκλησίαν « ἐπιληψίμως ἐν τισιν ἔχειν », ἔπρεπε ὡς υἱὸς στοργικὸς νὰ καλύψῃ αὐτὴν καὶ οὐχὶ νὰ στραφῆ κατὰ τῆς ἐκθρεψίας αὐτὸν Μητρος. Ἐλπίζει ὁμοῦς ὁ Βρ. ὅτι ὁ Κυδώνης θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ὁρθοδοξίας: « ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς εἰς τὴν Μητέρα ἐπανόδου, αὐτὸς βουλευσὴ σοφῶς καὶ εὐφρανεῖς αὐτὴν τοῖς ὑστέροις, ὡς τοῖς προτέροις ἐλύπησας » ³.

Ἐπιφανῶν ἀνδρῶν ὑπῆρχεν ἀλληλογραφία φαίνεται ἐκ τῶν ἐν τῇ μοναδικῇ πρὸς τὸν Κυδ. ἐπιστολῇ τοῦ Βρ. δικαιολογιῶν αὐτοῦ, γράφοντος: « Ἡμεῖς δὲ περὶ τῆς φθασάσης σιγῆς ἐκείνῳ σοι καθάπαξ ἀπολογούμεθα, ὡς οὐ γνώμης διαστροφῆ, οὐδ' ἀμελείας περὶ τὰ καλά, καὶ τῶν τοιούτων φίλων λήθη ἐάλωμεν. Ἄλλὰ τὸ καταπιέζον καὶ τρύχον ἡμᾶς ἄλλος οἶσθα. Ὑφ' οὗ καὶ τῶν ἔγγιστα φίλων, καὶ ἡμῶν αὐτῶν, ἐπιλελῆσθαι βιάζομαι. Πλήν, καίπερ οὕτω τὴν κεφαλὴν πάσχων, σοῦ τῆς φίλης κεφαλῆς οὐδαμῶς ἐπιλέλησμαι » ⁴. Ὅτι τῶρα τὸ πάθος τοῦτο τῆς κεφαλῆς κατεῖχε τὸν Βρ. ἐν Κρήτῃ, καὶ ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἀπηλλάγη ἐπιστρέψας εἰς Κων)λίαν καὶ διαμένων εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου, δεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ πρὸς τοὺς Κρητᾶς ἐξιτηρίου λόγου, περὶ οὗ περαιτέρω ⁵, καὶ ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Βρ. πρὸς τινὰ Ἰωάννην ἐν Κρήτῃ: « ἤξευρε ὅτι εἶμαι εἰς τὴν ὑγίαν μου δλόκαλα. Ὁ πόνος τῆς κεφαλῆς ἀφῆκε με... ἀπεδέξαντο οἱ ἐνταῦθα φίλοι » ⁶.

Περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κυδώνη πρὸς τὸν Βρ. γίνεται λόγος εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὰ περὶ Καλέκα λεγόμενα, ἐφ' ὅσον ἄμεσον πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦτο ἔχει σχέσιν.

III. Μαρουήλ Καλέκας

1. Κατήγετο οὗτος ἐξ ἐπιφανοῦς τῆς Κων)λεως οἴκου καὶ ἦτο συγγενὴς τοῦ προδιατελέσαντος οἴκου. Πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Καλέκα (1334-47),

1. Γ' σ. 135. 2. Γ' σ. 134.

3. Γ' σ. 135. Δεδομένου ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ ἐκυκλοφορήθησαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κυδώνη, μὴ φαίνεται ὅτι τὸ χωρίον ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ ἐπακολουθήσαντα τὴν ἐπιστολήν, τὴν μετάνοιαν δηλ. τοῦ ἀποστάτου.

4. Γ' σ. 135.

5. Γ' σ. 38.

6. Γ' σ. 178.

καθαιρεθέντος διὰ τὴν παραδοχὴν τῶν κακοδοξιῶν τῶν βαρλααμιστῶν¹ τοῦτο φαίνεται ἐπέδρασε κακῶς καὶ ἐπὶ τὸν Μανουήλ, καθὼς καὶ ἡ μαθητεία του παρὰ τῷ Κυδῶνῃ. Ὁ Μ. Καλέκας² εἰσηλθεν εἰς τὴν ἐν Πέραν μονὴν τῶν Δομη- νικανῶν, ἀπέθανε δὲ τῷ 1410 ἐν Μυτιλήνῃ. Συνέγραψε « *Περὶ τῆς οὐσίας καὶ ἐνεργείας* », « *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* » καὶ δογματικὴν³. Προφανὴς εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὸν μοναχὸν τοῦ- τον καὶ εὐλογος ὡς ἐκ τούτου ἡ περιφρόνησις μεθ' ἧς, ὡς καὶ ὁ Κυδῶνης, ἐκφράζεται κατὰ τοῦ « *ἀφιλοσοφήτου* »⁴ Βρυεννίου.

Πρὸς κατανόησιν τῶν μεταξὺ Βρ. καὶ Καλέκα διαμειφθέντων, καὶ διὰ τὰς εἰδήσεις τὰς ὁποίας παρέχει ἡμῖν, καταχωρίζω ἀμέσως κατωτέρω τὴν ὀξείαν καὶ ὕβριστικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Δημ. Κυδῶνη πρὸς τὸν πάντοτε μετὰ λεπτότητος ἐκφρασθέντα Βρυέννιον. Βλέπει τις τὴν διαφορὰν ἡθους μεταξὺ τῶν δύο καὶ δύναται νὰ ἐκτιμήσῃ ἕξ αὐτῆς τῆς δριμύτητος τῆς ἐπιστολῆς τ' ἀποτελέσματα καὶ τὴν ἔκτασιν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ λόγου τοῦ Βρ. εἰς τὸν Κρητικὸν λαόν.

« *Πρὸς Ἰωσήφ τὸν Βρυέννιον* »

Τῶν μὲν σῶν ἀτόπων δυσφημιῶν αἰς⁵ ἀμαθῶς τὰς τῶν πατέρων γραφὰς διαστρέφων τυγχάνεις, τὴν ἀξίαν ὑστερόν ποτε δώσεις δίκην, τοῦ Θεοῦ σοι τὴν ἀπαιδευτὸν γλώσσαν ἐν Ἄιδου κολάζοντος καὶ δεικνύντος ὅπερ ἀνοήτως καὶ σκαιῶς τῶν τῆς πίστεως λόγων ἀψάμενος, ἀνοήτως ἐλάλησας εἰς τὸ τῆς τοῦ Υἱοῦ θεότητος ὕψος, διαιρῶν αὐτὸν ἀπὸ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ ἐλατιῶν, ἐπεὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον αὐτῷ ἐπίσης ἤμισα δίδως σὺν τῷ Πατρὶ τοιαῦτα γὰρ σαφῶς ἐπονται ἀπὸ τῶν σῶν λόγων, οὓς χθές, ὀλοῦμενε, στόματι ἱεροσούλω πονηρῷ ἀσε- βῶς ἐφθέγγου, μηδὲν αἰσθανόμενος μήτε συνιείς τὴν τῶν λεγομένων δύναμιν, ἀλλὰ πάντα ἄνω καὶ κάτω συγγέων. Τούτων μὲν οὖν σε ὁ τοῦ Θεοῦ τιμωρήσε- ται Λόγος ἀνθ' ὧν εἰς αὐτὸν βλασφημείς· ἀλλὰ γὰρ οὐδὲ νῦν παντάπασι ἀτιμώ- ρητον ἀφήκεν, ἀλλὰ σου τὴν τῆς ψυχῆς πικρίαν καὶ ἀμαθίαν καὶ βαρβαρότητα, προσέει δὲ καὶ τὴν διπλόην τῶν λόγων καὶ ψεῦδος ᾧ σύνει, καὶ πᾶν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, τερατῶδες ἐξήλεγε λόγῳ γενναίῳ ἀνδρὸς λόγων μὲν ἐκ παιδὸς ἀψάμενον, τῆς δ' ἀληθείας εἰλικρινῶς ἐρασθέντος, καὶ νῦν δυναμέ- νου τί μὲν ἀληθές, τί δὲ οὐ τοιοῦτον εὑρεῖν· ὃν ἐλθόντα πρὸς σὲ πρὸ μικροῦ, καὶ λόγων τινὰ ἀπαιτοῦντα τῆς καινῆς ταύτης θεολογίας, ᾧήθης δεῖν

1. Περὶ οὗ προχείρους: Γεδεών: Πατριαρχ. Πίνακες σσ. 420-2.

2. Περὶ Καλέκα πρὸς Κρουμπάχερ: Α', 216 ἔξ. G. Mercati: Manuele Caleca contro Giuseppe Briennio, ἐν Notizie σσ. 450-73, αὐτόθι 473-84 κἀ.

3. Ἐπιστολὴν (ἀγνώστου) « *Μανουήλ τῷ Καλέκα* », ἀρχομένην « *τί τοῦτ' εἶπες, ἄριστ' ἀνδρῶν; οὕτως ἀχάριστον καὶ πονηρὸν με ἠγήσω;* » περιέχει ὁ κώδιξ Paris Gr. 1213 (15. αἰ.) φ. 428β. Πρὸς. Σπ. Λάμπρον: NE 2, 1905, σ. 321.

4. Πρώτην φιλοσοφίαν θεωροῦντος τὴν πίστιν.

5 Ὁ Cammelli ἐτύπωσεν οἷς.

κραυγαῖς κατακλῦσαι, καὶ ὕβρει καὶ τῷ γελᾶν, τοῦτο δὴ τὸ σὸν, καὶ τοῖς ἐπαίνοις τῶν ἀγοραίων τούτων, οὓς ἐφ' ἐκάστῳ τῶν λεγομένων διήσαν· ὁ δέ¹, ἔστι γὰρ μέτριος, καὶ τοῦ τῶν ἡθῶν κόσμου μᾶλλον ἢ τῆς γλώττης φροντίσας, τότε μὲν σε τοῖς ὁμοίοις ἀμείψασθαι οὐκ ἠξίωσεν, οὐδ' ὄργην ἀνδρὸς παροξύναι ὄν ἐώρα ἀναισχυντία καὶ προπετεία συζῶντα, καὶ μάλιστα ἐγγύθεν ἔχοντα τοὺς μαθητάς, οἷς τυφλοῖς τυφλὸς ὄδηγός²· λόγῳ δὲ τοιοῦτῳ τὸ σὸν ἐκκαλύπτει ψεῦδος, ὥστε μὴ μόνον τοῖς νῦν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ὕστερον ἐντυγχάνουσι εἶναι γινῶναι ποῖος ὢν τίσιν ἐτόλμησας συμπλακῆναι· καὶ οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες, ὅσοι λόγων ἀνάγκην νοοῦσιν, εἴσονται ὡς Θεοροίτης ἀμφισβητεῖν ἠρξάτο ποτε τοῦ κάλλους Νηρεῖ, ἢ μὴ ἰδῶν ποτε τὴν αὐτοῦ αἰσχρότητα, ἢ ἀναισχυντιῶν καὶ φιλονεκία καὶ κραυγῇ τοὺς ἄλλους ἐπιχειρῶν πείσαι ὡς εἶη καλλίων. Τοιοῦτον ἔλαβες τὸν καρπὸν τῆς θαυμαστῆς διαλέξεως· ἐστηλιεύθης, ὦ θαυμάσιε, λόγῳ ὄν ἀπεδέξατο μὲν ἄν Ἀριστείδης, ἐθαύμασε δὲ Λιδάριος, Βασίλειος δὲ ἢ Γρηγόριος παρῶν τοῖς πρόποτε ἐπ' ἀληθεία καὶ εὐγλωττία θαυμασθεῖσι συνηρίθμισαν· σὺ δὲ λαβῶν, εἴ γε οἷός τε ἔση ἔπεσθαι τούτῳ τῷ θαυμαστῷ δρόμῳ καὶ οὐρανῷ (πῶς γὰρ οὐ τοιοῦτος ὅς εὐθυδρομῶς εἰς τὸν Θεὸν ἄνεισι; γινῶθι ποτε σαυτὸν, σύνες τὴν πενίαν ἣν ἔχεις τῶν λόγων, καὶ θάββι ὑπὸ τουτῶν ἰτῶν πολλῶν ὀνομάζῃ, καὶ χαίρεις ἀκούων φιλόσοφος ὁ μὴ δέποτε φιλοσοφίας ἀπάμενος· ἐλθὼν δὲ ποτε εἰς τὴν σαυτοῦ γινῶσιν, φείδου περὶ τοῦ Θεοῦ διαλέγεσθαι, περὶ οὗ εἶθ' ὑπ' ἀμαθίας εἶθ' ὑπὸ ψυχῆς διετραμμένης καὶ ἀγνωκνίας ἀναισχυντεῖν, πολλὰ ἄτοπα καὶ βλάσφημα καὶ ἀσεβῆ διεξέρχῃ. Ἀνάγνωθι δὲ τὸν λόγον ὄν σοι ὁ σοφὸς Μανουὴλ πέμπει καὶ πολλάκις καὶ ἀκριβῶς, καὶ εὐρήσεις τῆς σῆς πλάνης τὸ σκότος ἐλεγχόμενον οὐχὶ τὴν πατέρων πίστιν ὡς ἐρεσχελεῖς, οὐδὲ τὴν τῶν ἁγίων θεολογίαν ὡς διατείνη, ἀλλὰ ποιηρῶν ἀνθρώπων εὐρημα καὶ γέννημα, οἱ τῆς τῶν Χριστιανῶν ἀποκοπέτες ὁμονοίας, τοιαῦτα καὶ συνέγραψαν καὶ ἔπλασαν, ὡς ἄν τὸ γένος ἅπαν ἀκολουθῆσαν τῇ πλάνῃ ἐκτριβῆ παντάπασιν, ὡς νῦν ὁρῶμεν γινόμενον. Οὐ κατὰ τῶν ἁγίων τοίνυν εὐρήσεις τὸν Μανουὴλ ὀητορεύοντα, καὶ ζεύματί τι ἀνυπόιστῳ καὶ σαυφιλείᾳ λόγων καὶ συμπλοκῇ νοημάτων τὰ σὰ ψηφίσματα κατακλύζοντα, ἀλλ' ὑπὲρ ἐκείνων καὶ τῆς ἐκείνων πίστεως ἥς σὺ τὰς ἀρχὰς ἀγορεύμενος ὑπ' ἀμαθίας ἐλέγχει, νῦν μὲν ἐκ Πατρὸς τὸν Υἱὸν λέγων, οὐ μὴν καὶ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, διαιρῶν δηλονότι (ὦ τῆς τόλμης!) αὐτὸν ἀπὸ τῆς οὐσίας, καὶ ὑπόστασιν ἀνούσιον ὑποθεῖς ἐν τοῖς θεοῖς, ὃ γε οὐδ' αὐτὸς ὁ διάβολος ἐτόλμησέ ποτε εἰπεῖν, νῦν δὲ ἄλλα τοιαῦτα ἄτοπα καὶ ἀτεχνῶς ἀσεβῆ φθεγγόμενος, ὡς σου χθές πολλοὶ ἀκούσαντες ἐθαύμασαν. Τούτων μὲν τοὺς λόγους εὐρήσεις ἐν τῷ πεμπομένῳ σοι λόγῳ· σὺ δὲ καλῶς ἀναγνούς, εἴ γε δύνῃ τι τῶν λεγομένων ἐξελέγξαι,

1 Ὁ Cammelli ἐξέδωκεν ὁ δέ.

2 Ὁ Cammelli ἐξέδωκεν οἷς... ὄδηγεῖς.

γράφων τοῦτο ποιήσον, ἐν εἰδῶμεν πῶς ἢ χελώνη τοῖς ἵπποις ἀμιλλήσεται περὶ δρόμου!»¹

3. Ἐὰν ὁ Κυδώνης ἀπέθανε τῷ 1400, ὁ Βρυνένιος θὰ ἐδέχθη τὴν ἐπιστολὴν ἐν Κρήτῃ διατρίβων καὶ ἐν Κρήτῃ, ἀναγκαστικῶς, ὑπόκειται ἢ σκηνὴ τῆς διαμάχης Μανουὴλ τοῦ Καλέκα καὶ Ἰωσήφ Βρυνένιου. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς συνάγεται δηλονότι, ὅτι ὁ μὴ γράφων ἀκόμη Βρυνένιος ἔχων εὐνοϊκὸν ἀκροατήριον ἐπετέθη εἰς συνδιάλεξιν ἐναντίον τοῦ Μανουὴλ Καλέκα, ὁ ὁποῖος μὴ δυνθίς νὰ ἀνταποκριθῇ καὶ διὰ τῆς ἰδίας μεθόδου νὰ ὑπερισχύσῃ, συνέγραψεν ἀπάντησιν τὴν ὁποίαν ἀπέστειλε, διὰ τοῦ διδασκάλου τοῦ Κυδώνη, πρὸς τὸν Ἰωσήφ. Τὸ θέμα τῆς « διαλέξεως » εἶναι εὐκόλον νὰ μαντεύσωμεν, τὸ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος διὰ τοῦ Υἱοῦ ἢ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ μὲν τοῖς λατίνοις προσκειμένος Μανουὴλ προσεπάθησε διὰ τῶν ἀρχαίων τῆς Ἐκκλησίας μαρτυριῶν ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ δοξασία περὶ τῆς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἦτο τῶν ἀρχαίων ἤδη τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας Πατέρων, ὁ δὲ Ἰω. Βρυνένιος ὅτι οἱ ἀρχαῖοι οὗτοι Πατέρες τὴν ἐκπόρευσιν ἐνόουν « διὰ τοῦ Υἱοῦ » καὶ ὅτι διὰ τοῦ « καὶ » οἱ λαῖνοι ἔκαινοτόμουν.

4. Ποῖον τώρα τὸ κείμενον ὅπερ ὁ Κυδώνης ἀπέστειλε καὶ συνέστησεν εἰς τὸν Βρυνένιον πρὸς ἀνάγνωσιν; Ἐχομεν αὐτὸ τυπωθὲν ἐσχάτως² καὶ μὴ ἀπέχον ἀπὸ ἀπόψεως ὑβριστικοῦ ὕφους τοῦ τῆς πρὸς Βρυνένιον ἀνωτέρω τυπωθείσης ἐπιστολῆς τοῦ Κυδώνη. Ἡμᾶς ἐδῶ δὲν ἐνδιαφέρει ἡ οὐσία τῆς θεολογικῆς συζητήσεως. Θέλομεν νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὸ μῖσος τὸ ἀναπνυχθὲν μεταξὺ τῶν δυτικῶν, ὅσοι ἐτίμων τὴν γνῶσιν καὶ τὴν προβιβάζουσιν αὐτὴν σχολα-

1. Cammelli: Ἐνθ' ἀνωτ. σσ. 118-20.

2. Mercati: Notizie σ. 454 ἔξης, ἐκ τοῦ κώδ. Vat. Gr. 1823. Τὸ ἔργον ὁ ἐκδότης θέτει πρὸ τοῦ 1393' κατὰ ταῦτα προηγείται τῆς διαλέξεως μετὰ τοῦ Μαξίμου. Οὕτω ἐξηγεῖται πῶς κατὰ τοῦ Βρυνένιου ἀπευθύνονται χαρακτηρισμοὶ οἱοὶ δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀποδοθοῦν μετὰ τριακονταετίαν, ὅτε διὰ τῆς ἐν Κύπρῳ καὶ Κων/λει δράσεώς του καὶ τῶν λόγων του ἐν τῷ Παλατίῳ τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου ὁ Βρυνένιος εἶχεν ἐπιβληθῆ.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ ἀείμνηστος Mercati ἐν τῷ βιβλίῳ του παλινῳδεῖ πολ- λάκις διατῶς ὑποθέσεις ἐκφέρων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Οὕτω καὶ ἐν προκειμένῳ, ἐν ἀρχῇ μὲν τὸ κείμενον ἀπέδωκεν εἰς τὸν Δημ. Κυδώνη, θεωρήσας τὸν Καλέκαν ὡς ἀπλοῦν ἀντιγραφέα (σσ. 95, 96) καὶ τὸν καθ' οὗ ἀπηνθύνετο ἢ ἐπίθεσις ὡς τὸν Ἰωσήφ Φιλάργην, παραβλέψας ὅτι ὁ Φιλάργης καὶ Κρής ἦτο καὶ μετὰ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν ἡσυχολεῖτο (κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἀποκλειστικῶς θεολογοῦντα Βρυνένιον). Ἐὰν δ' ὁ Φιλάργης ἀνήρ- ρεσε τὰ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος ὑπὸ Κυδώνη συγγραφέντα, τοῦτο δὲν ἦτο. λόγος ν' ἀναμειχθῇ, καθ' ὃν τρόπον βλέπομεν, εἰς τοιαύτην συζήτησιν ὁ Μαν. Καλέκας. Ἐἶτα δέ, ἐτοιμάσας ὁ Mercati πρὸς ἔκδοσιν τὸ κείμενον τοῦ cod. Vat. Gr. 1823, ὡδη- γήθη πρὸς τὸ ὀρθὸν (σσ. 135, 450-53) ὅτι συγγραφεὺς μὲν εἶναι ὁ Καλέκας γράφει δὲ κατὰ τοῦ Βρυνένιου.

στικὴν φιλοσοφίαν, καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς παραδόσεως οἱ ὅποιοι δὲν ἀφίσταντο τῆς πίστεως, ὡς αὕτη ἐκληρονομήθη διὰ τῶν πατερικῶν κειμένων.

« Πρῶτον μὲν ἔμοιγε θαῦμα παρεῖχες εἰ ταπεινῶς οὕτω καὶ φανύως ἡγμένους, θεολόγους ἐξαίρνης θαυμασιὸς ἀνεφάνης, τοῦ μύθου σπαρτοὺς μόνον γίγαντας ἀνασχόντος, σπαρτοὺς δὲ θεολόγους οὐδενὸς τερατευσαμένου καὶ σκοπούμενος οὐ τόπον, οὐ χρόνον, οὐ διδάσκαλον εὗρισκον, οἷς χρησάμενος μαραθωνομάχος ἐξαίσιος ἀνεπλάσθης, πλὴν εἰ μὴ λέγεις ὁπότε μοι τὴν πατρίδα καθ' ἱστορίαν ἢ οὐκ οἶδ' ὅπως περιερχόμενος, ἢ παρὰ τοὺς χοροδιδασκάλους φροιτῶν, ἢ ταῖς κοιναῖς παννυχίσι παρὰ ταῖς θεσμοφοριαζούσαις τελούμενος, τὰ τῆς φιλοσοφίας τῆνικαῦτα μαθῶν ἰταμῶς τῇ θεολογίᾳ προσέφυς, ἢ εἰ ταῦτα μὲν οὐδαμῶς φῆς, τοῖς δὲ Κρησὶ συγγενόμενος, ὧν πατρῶον ἢ παροιμία φησὶν εἰδέναι τὴν θάλασσαν, ἐμνήθης... »¹. Προσβάλλει λοιπὸν τὴν μόρφωσιν τὴν ὁποίαν ἔλαβεν εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου ὁ Βρυέννιος, ὑπερηφανευόμενος διὰ τὴν εἰς τὸ Πέραν ἐκπαίδευσίν του ὁ Καλέκας. Εἶτα τὸν κατηγορεῖ ὡς βαρβαρίζοντα καὶ λησμονήσαντα τὴν παλαιάν των φίλιαν «μηδ' ἐκτιθέναι τι δυναμένου τοῦ βαρβαρίζειν χωρὶς, τοιοῦτος γὰρ ἐν οἷς μικρῶ πρόσθεν πρὸς τοὺς δεῖνας ἐπέστελλες διεφάνου »². « Ταῦτ' ἔστιν, ἄπερ ἀκούειν ἔλεγον, τὰ μὲν τῶν ἐπαράτων, τὰ δὲ καὶ παρὰ τὴν φύσιν τιθέμενον, καὶ παρήμι περὶ ὧν εἰς ἡμᾶς παρὰ πᾶσαν τὴν ὁμίλιαν ἐλάκτισας, καὶ ταῦτα παλαιὰν φίλιαν πλάσάμενος, κἄμοῦ σοι κοσμίως προσφερομένου, τὴν τε προφαινομένην, ὁπότε μὲν κολακεύειν δέοι, τοῖς ἀπλουστέροις ὑπόκριον, ὁπότε δὲ ζῆλον ἄλογον ἐπιδείκνυσθαι τοὺς παρὰ τῶν γυναικῶν ἐπαίνους θηρώμενον, κραυγὴν καὶ ἀναίδειαν, καὶ τὸ βούλεσθαι διαλεγόμενον ἄει τῶν προκειμένων διολισθαίνειν, ἃ δὴ σοὶ τῆς ἀμαθίας ἔστι προκαλύμματα. Τοῦτ' ἐκεῖνο οἷον ἔφη τις, τὴν σηπῖαν ἐμῆν τὸ μέλαν πρὸ ἑαυτῆς, ἵνα τοὺς θηρεύοντας διαλάθῃ ἐφ' οἷς καὶ τὸν δεῖνα βοώνην καὶ βελονοπώλην καὶ τὸν σκαπανέα καὶ κάπηλον καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν ἐργαστηρίων συνάγων, ἀνθρώπους βαναύσους χαλεπότητα καὶ κολακειάν τᾶναντία νοσοῦντας... θέατρον ἐκ τῶν τοιούτων καθίζεις τῆς σῆς παιδεύσεως ἄξιον... σὲ δὲ τιθέμενοι οἷον οὔτε πόντος οὔτε γῆ τρέφει... »³. Αὕτη ἡ συναίνεσις τοῦ κοινοῦ καὶ ἡ ἐπιδοκιμασία τοῦ ἑτεροκλίτου λαοῦ, πειράζει τὸν λατινόφρονα Καλέκαν, μὴ ἀνεχόμενον τὴν μεγάλην ὑπόληψιν ἧς ἔχαιρεν ὁ Βρυέννιος· ἀπειλεῖ λοιπὸν μὲ ἀπώλειαν τοὺς ἀκολουθοῦντας αὐτόν: « καὶ σε (τὸν Βρ.) ἢ κοινὴ τῶν Ῥωμαίων τύχη τοῖς ταιλαιπώροις τούτοις (Κρησὶν) ἐπήνεγκε νῦν, ἵνα καὶ σὺ τούτους ἀπολέσης καὶ μηδενὸς εἴῃ τῶν σπενδομένων τῇ ἀληθείᾳ »⁴.

Ἐν τέλει οἰκτεῖρει ἑαυτὸν ὁ Καλέκας ἐπειδὴ ἐδέχθη τὸ ἀγώνισμα μὲ ἀν-

1. Mercati: Notizie σ. 455.

2. Αὐτόθι σ. 456. Κατὰ ταῦτα διεδίδοντο ἤδη ἐνωρὶς τοῦ Βρ. αἱ δι' ἐπιστολῶν ἐκτιθέμεναι θεολογικαὶ γνῶμαι.

3. Αὐτόθι σ. 464.

4. Αὐτόθι σ. 471.

θρωπον ἀγνώστου καταγωγῆς, ἀμόρφωτον, λαοπλάνον! « οὐκ ἄγνωῶ δ' ὅτι καὶ αὐτὸς παρ' ἄξιαν ἐτίμησα, τότε μὲν ἐλθὼν παρὰ σέ, ἐφ' ᾧ με καὶ πολλοὶ τῶν φίλων ἐμέμφαντο παραγενόμενον πρὸς τὸν οὐδαμῶς τῶν ἀνδραπόδων ἀμείνω, νῦν δὲ καὶ ἐπιστέλλων. Τούτων μὲν οὖν οἴκοθεν οὐδέτερον πάντως ἂν ἐγεγόνει ἄλλ' ἐπειδὴ κρόταλον εἶ, καὶ σε μεγαλοῤῥημονεῖν καὶ σεμνύνεσθαι ἐπυθόμεν, τότε μὲν σοι συνῆλθον ἢ εἰδῶ τί ποτ' ἄρα καὶ λέγεις »¹.

5. Ὅτι ἡ παραμονὴ τοῦ Ἰω. Βρυεννίου ἐν Κρήτῃ λήγοντος τοῦ ΙΔ' αἰ., οὐ μόνον δὲν ἦτο ἄνεργος² ἀλλὰ καὶ καρποφόρος ἀπέβη, καὶ διὰ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ ἰδίου στρατευθέντος ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως ἐν Κων)λει κἀ καθ' ὅλον τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ἐπομένου 15. αἰ., καὶ διὰ τοὺς δυναστευομένους καὶ πολιτικῶς Κρητῆτας, ἀποδεικνύει ἡ ἐξέτασις τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τοὺς τρεῖς αὐτοὺς σημαντικούς ἐκπροσώπους τῆς μετὰ τῆς Δύσεως συνεργασίας καὶ θιασώτας τῆς λογοκρατίας τῆς ἐποχῆς, τὸν Δ. Κυδώνην, λαϊκὸν αὐτὸν λόγιον καὶ πολιτευόμενον, καὶ τοὺς μοναχοὺς Μάξιμον Χρυσοβέργην καὶ Μανουὴλ Καλέκαν. Φαίνεται ἀκόμη πόση ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ κηρύγματος ἐπὶ τοῦ δουλωθέντος κρητικοῦ λαοῦ· οἱ ζωέμποροι καὶ οἱ ψιλικατζῆδες (βελονοπῶλαι) τῆς ἐποχῆς, αἱ κραυγάζουσαι γυναῖκες, ὁ περιφρονούμενος ὄχλος, πιθανὸν δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐνοήσῃ τὰ ἐπιχειρήματα περὶ οὐσίας καὶ διαφορᾶς ἐκπορεύσεως καὶ ἐνεργημάτων τοῦ ἁγ. Πνεύματος. Ἐκεῖνο ὅμως ὅπερ οὐδένα διέφευγεν, ἦτο ἡ ἀνάγκη νὰ μείνουν οἱ Κρητῆς ἀλώβητοι εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν προσήλωσιν τῶν πρὸς τὴν βασιλεύουσαν τῆς Ἀνατολῆς, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἡμέρας τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία ἔμελλε, φεῦ, νὰ καθυστερήσῃ ἐπὶ αἰῶνας πέντε.

δ' Ἡ Ἔξοδος τοῦ Βρυεννίου ἐκ Κρήτης καὶ τὰ περὶ τῆς ἀκολασίας τῶν ἐν Κρήτῃ κληρικῶν

1. Μαχητικὸν στοιχεῖον οἶον ὁ Βρυέννιος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἀνεκτὸν ἐπὶ πολὺ ἀπὸ τὴν λατινικὴν προπαγάνδαν. Ἡ ἔξωσις του ὅμως διὰ λόγους πολιτικούς δὲν ἦτο εὐκολος, δεδομένου ὅτι ἡ Ἐνετία ἀφ' ἐνὸς ἐπολιτεύετο καὶ δὲν ἐσκόπευε νὰ ἀποστῇ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνεξιθρησκίας, ὡς τὴν ἀντελαμβάνετο,

1. Αὐτόθι σ. 472.

2. Τὸ ἐξῆς χωρίον καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀμέσως σχετικὸν μὲ τὴν ἐν Κρήτῃ δοῦσιν του, ὅμως δεικνύει τὰς συνήθεις του ἀσχολίας: « Ἐμοὶ δ' ἐπαῦθα (;) μυρία τὸν νοῦν βαπτίζουσιν ἀσχολίαι » καὶ νῦν μὲν ἀνάγκη τοῦτον καταλλάττειν ἐκείνῳ νῦν δὲ προσιώντι τὰ ὧτα διδόναι. Καὶ ποτὲ μὲν τῷ ἀδικουμένῳ συνηγορεῖν, ὅτε δὲ τὸν ἀδικοῦντα ἐλέγχειν » καὶ νῦν μὲν τὰ τῆς μονῆς διεξάγει, νῦν δὲ τοῖς ἔξωθεν ἐπιρροέουσι ἑαρίδα τινὰ τῶν ἱερῶν λόγων ἐπομβρίζειν » καθ' ἐκάστην ἀπαιτοῦσι τοῦτο, καὶ τῇ σιγῇ δυσχεραίνουσι, καὶ ἄφθνημιαν τινὰ ἐγκαλοῦσι... » Γ' σ. 136-7.

καὶ ἐξ ἄλλου δὲν ἦτο διατεθειμένη νὰ μετέλθῃ βίαν κατὰ προσώπου ἀσκοῦντος εὐρεΐαν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ εὐρεθῇ ἐσωτερικὸς λόγος, αὐτοὶ οἱ ὀρθόδοξοι νὰ ζητήσουν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τῆς παρουσίας τοῦ δεινοῦ αὐτοῦ ρήτορος καὶ ἀντιρρητικοῦ. Καὶ τὸ πρᾶγμα φαίνεται ὅτι ἐπεχειρήθη πολλάκις, ἄν κρίνωμεν ἐκ τῶν λεγομένων τοῦ Βρυεννίου ὅτι ἡ ἀρίστη τῶν Ἐνετῶν ἀριστοκρατία «ἐκ πολλῶν συκοφαντιῶν ἀδίκων πολλάκις δικαίως ἐβόύσατό με». Ὡστε ἀφοῦ διὰ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς τὸ πρᾶγμα ἦτο δύσκολον, ἔπρεπε νὰ δημιουργηθῇ λόγος τάξεως. Αὐστηρὸς κατήγορος ὁ Βρυέννιος, δὲν περιορίζετο μόνον εἰς τὰς θεολογικὰς συζητήσεις, ἀλλ' ἐπεμελεῖτο καὶ τῶν ἠθῶν καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ποιμνίου του. Ἐπετίθετο λοιπὸν λάβρος κατὰ τῶν ἀνηθίων κληρικῶν τῆς ἐποχῆς του, οἱ ὅποιοι ἐπώλουν τὴν μετάληψιν καὶ τὰ λοιπὰ μυστήρια¹, μοναχοὶ δὲ ὄντες συνῶκουν μετὰ παλλακίδων² καὶ ἐσκανδάλιζον τοὺς χριστιανούς. Τὰ σχετικὰ κείμενα εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα διὰ τὰς εἰδήσεις περὶ ἠθῶν καὶ προλήψεων τὰ ὅποια δύναται ἡ Λαογραφία νὰ ἐκμεταλλεῖται. Ἀπεριφράστως ὁ Βρυέννιος ὀνομάζει, κατηγορεῖ καὶ καταδικάζει τὰ κακῶς ἔχοντα, ἀποδίδει δὲ εἰς τὰ ἀντιχριστιανικὰ ἦθη τῆς ἐποχῆς του τὴν ἐπερχομένην ὀργὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἔθνους, προφανῶς μὴ δυνάμενος νὰ εἴπῃ ὅτι ἦσαν ἀποτελέσματα δουλείας.

Φαίνεται ὅτι συγκεκριμένη τις περίπτωσις ἔδωκεν εἰς τὸν Βρυέννιον ἀφορμὴν ν' ἀποκλείσῃ τῆς μετὰ τῶν χριστιανῶν κοινωνίας πταισθὴν τινά, καὶ ὁ ἰσχυρὸς ἐκεῖνος ἐδημιούργησε σάλον, ἀπειλήσας διὰ προσχωρήσεως εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν. Τὰ σχετικὰ σκάνδαλα ἐπέφερον τὴν βιαίαν ἔξωσιν τοῦ Βρ. ἐκ Κρήτης, ὁ ὅποιος ἐλθὼν εἰς Κων(λ)ιν ἔγραψε τὸν ἐξιτήριοσιν αὐτοῦ λόγον, τὸ μὲν συμβουλευὼν τοὺς Κρητας καὶ παραινῶν, τὸ δὲ ἀπολογούμενος ἐπὶ τῆς εἰκοσαετοῦς ἐν τῇ νήσῳ πολιτείας αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἔχομεν ἱκανὰς εἰδήσεις. Τόσον περὶ τῆς διαρκείας τῆς παραμονῆς τοῦ Ἰωσήφ ἐν τῇ

1. Τοῦτο θεώρει ὁ Βρ. κυρίαν αἰτίαν τῆς τοῦ γένους καταπτώσεως (καὶ οὐχὶ τὴν μὴ ὑποταγὴν τῶν ἀνατολικῶν εἰς τὸν Πάπαν, ὡς οἱ Ἴταλοί!). Ἐγραψε δὲ εἰς τὸν κατὰ μεγάλην Παρασκευὴν εἰς τὴν Σταύρωσιν ἐκφωνηθέντα Γ' λόγον «*παριστῶν ἀριδῆλως, ὅτι διὰ τὸ πωλεῖσθαι καθ' ἑκάστην τὸ τοῦ Χριστοῦ σῶμα καὶ αἷμα παρὰ τῶν οὕτω λεγομένων πνευματικῶν, καὶ ἀγοράζεσθαι παρ' ἡμῶν οἶμοι! τὸ ἡμέτερον γένος ἀφανισμῶ παραδίδοται καὶ Ἰσραηλίταις περιπίπτει*» (Β' σσ. 244-72) ἐζήτησε δὲ τὴν λήψιν μέτρων ὑπὸ τῆς Συνόδου καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος κατὰ τῶν πωλητῶν πνευματικῶν. Ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ ὁ Βρ. ἰσχυρίζεται ὅτι διέγνωσε τὴν αἰτίαν τῆς καταστροφῆς τῆς αὐτοκρατορίας «*πρὸ τεσσαράκοντα χρόνων*» (Β' σ. 270).

Ἐθέλων νὰ λάβῃ ἰδέαν τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως τῆς ἐποχῆς, καὶ ἐπομένως τοῦ κλήρου, ἄς ἀναγνώσῃ τὸ Κεφ. ΜΒ' «*τινες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν*» περὶ οὗ ἡδη ἐγένετο λόγος. (Γ' σσ. 119-23)

2. «*Ὅτι μοναστηρίαις ἀνέδην συνοικοῦσιν οἱ παρθενίαν ἐπαγγελάμενοι μοναχοὶ*» (Γ' σ. 120). Αἱ σχετικαὶ διαπιστώσεις δὲν ἀφοροῦν βεβαίως εἰς τὴν Κων(λ)ιν, ἀλλ' εἰς τὴν Κρήτην Ἄλλὰ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς τὰ ἦθη κοινά.

μεγαλονήσφ ὅσον καὶ περὶ τῆς δράσεώς του, τῆς φιλοξενίας ἧς ἔτυχε καὶ τῶν λόγων διὰ τοὺς ὁποίους ἐξεδιώχθη, μετ' ἐπανεπιλημμένας προσπαθείας ἐξώσεως. «*Πρῶτον μὲν, ὦ ἄνδρες Κρηῖτες, εὐχαριστῶ τῇ πολυμνήτῳ καὶ μακαρίᾳ Τριάδι, ὅτι διὰ ἔλεος αὐτῆς τὸ μέγα, ἠξιώσέ με, ἐπὶ καλῶ, συνήθη καὶ φίλον γενέσθαι ὑμῖν.*» Ἐπειτα τῇ τῶν Οὐγενετίων ἀριστοκρατίᾳ τῇ ἀρίστῃ, ὅτι ἐκ πολλῶν συκοφαντιῶν ἀδίκων, πολλάκις δικαίως ἐρρύσατό με. Τρίτον μέντοι καὶ ὕστερον, εὐχαριστῶ μυριάκις ὑμῖν τῆς φιλοξενίας, καὶ τῆς εὐποιίας χάριν τῆς εἰς ἐμέ. Ὅτι ξένον ὄντα με, ἀγνώτα, παρεπίδημον, καὶ εἰς οὐδὲν χρήσιμον, ἐπεσκέψασθε παντοίως, καὶ ἐν πάσαις μοι ἐτοιμῶς ταῖς χρείαις ὑπηρετήσασθε, ἔτι οὐκ ἰδὸν εἰκοστόν καὶ πρόθυμοι ἦτε μὴ μόνον τροφὰς καὶ ἐνδύματα ἀλλὰ καὶ χρήματα κενοῦν, καὶ αὐτὰς δὴ τὰς ψυχὰς διὰ Κύριον ὑπὲρ ἐμοῦ προσέσθαι· εἰ καὶ μηδὲν τινος ὑμῶν εἴληφα, ἀλλ' ἀδάπανον εἰς λόγον χρημάτων, σὺν θεῷ φάναι, τὴν φιλίαν ἐτήρησα· καὶ ὅτι πολλάκις εἰς ἔλεος δεομένων ἐτοιμοτάτους εὗρον καὶ πειθίριους ὑμᾶς. Ἄνθ' ὧν ἑκατονταπλασίονας μισθὸν ἐπιμετρήσαι πᾶσιν ὑμῖν ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως ὁ μισθαποδότης Χριστός. . . . Καὶ τοὺς συκοφάντας δέ, εἰς ἐπίγνωσιν τῶν καλῶν ἀγαθῶν, συγχωρήσαι αὐτοῖς, εἴτιπερ ἡμῶν κατελάλησαν. Ἡμεῖς γὰρ οὐ μόνον (μὴ) θορυβεῖσθαι, ἢ ἀλγεῖν ἀδίκως μισοῦμενοι μεμαθήκαμεν, ἀλλὰ καὶ καλλωπίζεσθαι ἐπὶ τούτῳ καὶ ἑλεῖν τοὺς μισοῦντας· καὶ εὐχεσθαι τοῦ μεταβαλέσθαι, καὶ γενέσθαι τούτους χρηστούς. Εἰ δέ τινα καὶ παρὰ τὸ εἶκόσ ἠνωχλήσαμεν, ἐκ τῆς εἰς τὰ καλὰ ἀπειρίας ἴσως· παρ' αὐτοῦ συγγνώμην αἰτοῦμεν λοιπόν.

Ἄλλὰ τίς ὁ λόγος ταυτησὶ τῆς ἀπολογίας; Ἴδὸν γάρ, Θεοῦ διδόντος εἰς τὴν πόλεον Πόλιν καὶ βασιλίδα ἐπάνημεν, τὴν φίλην Κρήτην καὶ τὰς ἐν αὐτῇ, διὰ Κύριον, καταλιπόντες διατριβάς¹. . . ὁμόροισ τε θέλητρον καὶ ἀλλογενέσιν ἠδύτατον λάλημα. Καὶ μοι, πρὸς τῆς φιλίας αὐτῆς, σύγγνωτε, ὅτι οὐ πρόσαπε κάλυφα ὑμῖν τὸν σκοπόν· δέει γὰρ τοῦ μὴ πρὸς τινος κωλυθῆναι, τοῦτον τοῖς πᾶσιν ἀπέκρυψα. . . Οὔτε μὴν διὰ τινα λύπην ἢ βίαν δι' αὐτὸ δὲ τὸ καλόν, ὅποσον ἄρ' ἔστί, τὴν ἀποδημίαν ποιῶμαι, ὥστε καὶ τῶν πεπραγμένων μοι πάντων δοκιμὴν ἀκριβῆ πρὸς τῶν προϋχόντων λαβεῖν, μήπως εἰς κενὸν τρέχω, ἢ ἔδραμον· καὶ ἔμαντοῦ, ὅστις εἰμί, ἐκ παραθέσεως τῶν κρειτόνων ἐπιμνησθῆναι, καὶ συζῆσαι αὐτοῖς τοῦ λοιποῦ, ἂν τὸ τῆς κεφαλῆς ἄλλος μὴ ταύτας μοι προδοῦ τὰς ἐλπίδας. . . »².

2. Περαιτέρω ὁμιλεῖ περὶ τοῦ σκοποῦ δι' ὃν ἀπαγγέλλει (ἢ πραγματικῶς γράφων ἐπιστέλλει) τὸν ἐξιτήριοι: «*Ἐπεὶ οὖν οὕτω προεθέμεθα, σὺν Θεῷ, τὸν σκοπόν, ἀντὶ παντός ἐξιτηρίου λόγου παραινοῦμεν ὑμῖν συστέλλεσθαι ἀπὸ*

1. Ἔπεται ἐγκώμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περὶ ἧς τοσάκις ὁμιλεῖ μετ' ἐνθουσιασμοῦ ὁ Βρυέννιος.

2. Γ' σσ. 36-38.

πάντων τῶν ἀτάκτως περιπατούντων καὶ ἐκκηρύκτων διὰ τοῦτο γεγενημένων τῆς Ἐκκλησίας. Ταῦτα μεθ' ἡμῶν τὸ τοῦ Χριστοῦ στόμα Παῦλος ὁ μέγας ὑμῖν ἐπιτάττει καὶ μετὰ τοῦ Παύλου ὁ νῦν οἰκουμενικός¹ καὶ τῶν ἀποστόλων διάδοχος· ἐξέλθειτε ἐκ μέσου αὐτῶν, καὶ ἀφορίσθητε· καὶ μὴ κοινωνεῖτε ἁμαρτίας ἐτέρων· ἀρκεῖ γὰρ ἑκάστου τὰ οἰκεία κακά»². Περαιτέρω ἀναπτύσσει ὅτι δὲν εἶναι ἱεροκατήγορος, ἀντιτίθεται δὲ μόνον κατὰ προσώπου καθ' οὗ ἀπηγγέλθη ἀργία, καὶ ὅτι ἠπειλήθη ἀφορισμός κατὰ τῶν κοσμικῶν τῶν συνιστώντων αὐτό.³ Ὅτι καὶ ὑπὸ Συνόδων καὶ ὑπὸ Πατέρων ἀπαγορεύεται ἡ συνοίκισις μοναχῶν καὶ μοναζουσῶν, οἱ δὲ τοῦτο πράττοντες παραβαίνουν τὰ τεταγμένα⁴. Ὅτι οἱ περὶ ὧν τὸ σκάνδαλον καθηρέθησαν συνοδικῶς, ἀλλὰ δὲν συνεμορφώθησαν· ὅτι οἱ καὶ αἱ μονάζουσαι οἱ ὑποπεσόντες εἰς τὸ σφάλμα καθυβρίζουν τὸν Πατριάρχην καὶ ἀπειλοῦν ὑποταγὴν εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ἣ ὁποία θὰ τοῖς συνεχώρει «τῶν συνεισάκτων μένειν ἀχώριστοι»⁵. Τινὲς τῶν ὑπαιτίων φαίνεται ἐπροχώρησαν περαιτέρω: «Ἔργω τοῦτο τὸ ἀπειλούμενον ἔνοι οὐτῶν, εἰ καὶ μὴ πάντες, ἐπλήρωσαν, τοὺς ἀσχεῖνας κλίναντες, λέγω, καὶ τὰς ψυχὰς ἐν τ' αὐτῷ, καὶ λαβόντες ἐκεῖθεν εὐχὴν τὴν λεγομένην τῆς λύσεως, καὶ λόγοις ἅμα καὶ ἔργοις ὁμολογήσαντες τῷ οἰκουμενικῷ μὲν μηκέτι ὑπέειπεν, ἅτε μὴ ἐνδίδοντι πράττειν παράνομα ὑποτάσσεσθαι δὲ τοῦ λοιποῦ τῷ, καὶ τοῦτο ὄψαται, καὶ τ' ἄλλα συγκαταβαίνουν...» (τῷ πάπα)⁶. «Διὰ τοῦτο μεγάλη καὶ λαμπρῇ τῇ φωνῇ πᾶσιν ὑμῖν παραγγέλλω, ἐπιτάττω καὶ προσδιαμαρτύρομαι, μηκέτι τούτοις συγκοινωνεῖν· βλέπετε, προσέχετε, φεύγετε ἀπ' αὐτῶν ὡς ἀπὸ πυρός...»⁷. «Ἀπόστητε οὖν ἀπ' αὐτῶν, ἵνα καὶ τῷ ὑμῶν χωρισμῷ λυπηθέντες ἐκεῖνοι εἰς συναίσθησιν ἔλθωσι, καὶ ὑμεῖς τῆς ἁμαρτίας ἐκείνων ἀπόχησθε. Ὡς ἕως ὁρῶσι τινὰς ἐξ ὑμῶν ὑπερημαχοῦντας προθύμως αὐτῶν, τραγηλιάσουσιν ἔτι, καὶ ἀναιδευθήσονται. Οὐδὲν γὰρ τολμηρὸν οὕτω καὶ αὐθαδές, ὡς ἁμαρτία βοηθουμένη»⁸. Ὅποτε ἡ ἀποκοπὴ τῶν ἀφορισμένων δὲν εἶχε σκοπὸν ἐκδικήσεως ἀλλ' ἐπανορθώσεως· ὅτι δὲ τὸ μέτρον ἠδύνατο νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸν ἐν Κρήτῃ, οὐδεὶς γνώστης τῆς ψυχολογίας τῆς ἐποχῆς ἀμφιβάλλει. Ὁ ἐξιτήριος καταλήγει κατὰ τρόπον δεικνύοντα τὰ συναισθήματα τοῦ Βρυεννίου πρὸς τὸν καθοδηγηθέντα κρητικὸν λαόν, τοῦ ὁποίου μετὰ εἰκοσαετίαν χωρίζεται: «τοῦτο δὲ καὶ τὴν ὑμετέραν ἀγάπην ἀντιὸς ἀξιῶ, ἕως ἄν ὄμεν κεχωρισμένοι τοῖς σώμασι, συνεῖναι αἰετὰς ψυχαῖς, τῇ τε πρὸς ἀλλήλους ἀγάπῃ ἀδρόκτως δεδέσθαι, καὶ ταῖς εὐχαῖς ὃ τῆς ἀληθοῦς

1. Ματθαῖος Α' (1397-1410) πρβλ. Γεδεών: Πατριαρχ. Πίνακες σσ. 457-63. Οὗτος δὴτὸ ἀνάστημα τοῦ πατριάρχου Νείλου τοῦ καὶ ἀποστειλαντος εἰς Κρήτην τὸν Βρυέννιον, καὶ ἀπέστειλε αὐτὸν εἰς Κύπρον.

2. Γ' σ. 38.

3. Γ' σ. 39.

4. Γ' σσ. 40-42.

5. Γ' σσ. 42-43.

6. Γ' σ. 43.

7. Αὐτόθι.

8. Γ' σ. 45.

φιλίας τεκμήριον Ἄλλ' ὑμεῖς μὲν, ὡς βούλεσθε, ταύτη κέχηρησθε τῇ ἐπαγγελίᾳ· ἐγὼ δέ, εἴπερ ὑμῶν ἐπιλήσομαι, κεφαλῆς, Θεὸς φίλιε, ἐπιλησθεῖην ἐμῆς· καὶ τῶ λάρυγγί μου κολληθεῖη ἡ γλῶσσά μου, εἰ ἐκ καρδίας ὑμῶν μὴ μνησθῶ...»¹.

Καὶ περαιτέρω: «Κἄν τι ποτὲ τῶν καλῶν ἐξῆθέη μοι ἐν ταῖς ὀμιλίαις καὶ τοῖς συγγράμμασιν² ἢ ἐν τῇ μεθ' ὑμῶν ἀναστροφῇ ἕως πέπρακται, τοῦ μὲν μέμνησθε, τὸ δὲ μιμνῆσθε. Τὰ δ' ἄλλως μοι ἐξηθέντα ἢ καὶ πραχθέντα τοῦ νοῦς ἀποτρέψασθε. Οὕτω γὰρ ζῶντες καὶ σωφρόνως πολιτευόμενοι ἐξῶσθε, εὐθυμεῖτε καὶ σώζεσθε ἐν Χριστῷ. Ὅς καὶ δόξη ἡμῖν ἅσασιν ἐν τῇ κοινῇ ἀναστάσει καὶ ἰδέσθαι ἀλλήλους καὶ γνωρίσαι καὶ ἀσπάσασθαι καὶ ἀχωρίστως συνεῖναι πάντοτε, τῶν ἀποθνήσκοντων ἐκείνων ἀπολαύοντας ἀγαθῶν. Ὅτι αὐτῷ ἡ δύναμις καὶ ἡ μεγαλοσύνη καὶ ἡ δόξα σὺν τῷ ἀνάρχῳ αὐτοῦ Πατρὶ καὶ τῷ Πνεύματι, εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν»³.

3. Τὸ ζήτημα τῆς συνοικίσεως μοναζόντων καὶ μοναζουσῶν ἀπησχόλησε τὸ Οἶκον. Πατριαρχεῖον, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων τοῦ ἐξιτηρίου λόγου, καὶ τοῦτο διότι, ἐλλείποντος ὀρθοδόξου ἀρχιεπισκόπου ἐν Κρήτῃ, τὴν ἐπὶ τῆς μητροπόλεως πνευματικὴν ἐξουσίαν ἤσκει ἀπειθείας ὁ πατριάρχης. Εὐτυχῶς διεσώθη μέχρις ἡμῶν ἔγγραφο τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην δεόν νὰ σχετισωμεν πρὸς τὴν ἐν Κρήτῃ πολιτείαν τοῦ Βρυεννίου καὶ τὸν ὑπ' ἐκεῖνου ἀναληφθέντα κατὰ τῶν ἀνόμως ζώντων μοναχῶν ἀγῶνα. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀχρονολόγητον, ἐπεγράφη «Exhortatio ad clericum insulae Cretae»⁴, καὶ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου Ματθαίου περὶ τὸ 1400: «Οἱ κατὰ τὴν περιώνυμον καὶ εὐνομοτάτην νῆσον τῆς Κρήτης εὐρισκόμενοι ἱερομόναχοι καὶ μοναχοὶ καὶ πνευματικοὶ ἄνδρες καὶ ἀπλῶς πάντες ἱερωμένοι... ἡ μετριότης ἡμῶν ἐγνώρισε καὶ ἐπληροφόρηθη παρὰ πολλῶν τῶν αὐτόθεν ἐρχομένων⁵ τὸ... ἀνέδην αὐτόθι καὶ ἀτηρυθριάτως⁶ τολμώμενον, ὅπως οἱ ἱερομόναχοι, οἱ κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ πᾶσιν ἀποταξάμενοι... καὶ φῶς καὶ ὁδηγία πρὸς σωτηρίαν ταχθέντες εἶναι τῶν λαϊκῶν, ὑμεῖς πρόσοκμα, σκάνδαλον καὶ αἴτιοι καταστροφῆς καὶ ἀπωλείας αὐτοῖς γίνεσθε, συνοικοῦντες παραλόγως... μετὰ μοναζουσῶν...»⁷. Δὲν ἦτο ὁμοῦς τοῦτο τὸ μόνον ἀμάρτημα, ἀλλ' ἠγνοεῖτο καὶ ἡ προϊσταμένη πνευματικὴ ἀρχή, δικαίωμα τῆς ὁποίας ἦτο νὰ ἀναθέτῃ τὴν πνευματικὴν ἐξουσίαν εἰς οἶον ἠθέλεν ἐν Κρήτῃ: «ἀλλὰ καὶ ἐξαγορευτὰς εὐ-

1. Γ' σ. 46.

2. Ὅστε καὶ ἐν Κρήτῃ συνέγραψεν ὁ Βρυένιος.

3. Γ' σ. 47.

4. Miklosich καὶ Müller: Acta Patriarchatus Constantinopolitani II, Vind. 1862, σσ. 477-81.

5. Καὶ οὐχὶ ἐξ ἀναφορᾶς ἢ καταγγελίας μόνον τοῦ ἐξάρχου Βρυεννίου.

6. Γραπτέον ἀτηρυθριασμένως (ἢ, ἀνερυθριάτως).

7. Acta: Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 477.

τοὺς ἐπευφημίσετε καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἁμαρτήματα¹ λύοντες, καὶ τοῦτο παρανόμως καὶ χωρὶς πατριαρχικοῦ ἐντάλματος. Τὴν γὰρ ἐξουσίαν τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν οἱ Χριστοῦ Ἀπόστολοι τοῖς ἐπισκόποις ἐνεχείρισαν καὶ οἱς κάκεινοι τοῦτ' ἐνεχείρισαν, οἱ δὲ χωρὶς ἐντάλματος τῆς ἡμῶν μετριότητος τοῦτο ἀτόθι μεταχειριζόμενοι τὴν ἐσχάτην ὑπέξουσι δίκην...»². Ἀποδοκιμάζεται δὲ καὶ ἡ ἐπέμβασις τῶν λατίνων ἀρχιερέων: «Ἄλλ' οὐδὲ ἐξομολόγησιν ἀνθρώπων πᾶς ἱερομόναχος ἀναδέξεται, εἰ μὴ οἷς δι' ἐντάλματος ἀνέθηκεν αὐτῇ³ ἡ μετριότης ἡμῶν, τὰ δὲ παρὰ ἄλλων ἐπισκόπων γεγονότα ἰσὶν ἐντάλματα ἀργὰ καὶ ἄκυρα ἔχει ἡ μετριότης ἡμῶν, διότι οὐδὲ ἄδειαν εἶχον»⁴.

Ἐκ τῶν γνωστῶν ἡμῖν ἱστορικῶν εἰδήσεων, πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ἡ κίνησις τῶν τιμωρηθέντων ὡς ἀτακτησάντων μοναχῶν ὑπὲρ τῆς ὑποταγῆς αὐτῶν εἰς τὸν Πάπαν δὲν ἐπέδωκεν. Διότι ἡ Κρήτη ἔμεινε ὀρθόδοξος οὐ μόνον τότε ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1439 γενομένην ἐν Φλωρεντία ψευδοένωσιν, ἐλάχιστοι δὲ οὖνται, κέρδους χάριν, διετήρησαν τὴν ἔνωσιν αὐτῶν πρὸς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ἄνευ ποιμνίου. Ἄλλὰ τὰ ζητήματα ταῦτα εἶναι τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Κρήτης⁵.

4. Ἐξωρίσθη ἡ οὐ ὁ Βρ.; Εἰς μὲν τὸν ἐξιτήριον ὁμιλεῖ περὶ ἀποδημίας, διότι ὁ λόγος αὐτὸς ἔπρεπε νὰ ἔχη ἄδειαν τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν διὰ νὰ κυκλοφορήσῃ ἐν Κρήτῃ, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔπρεπε νὰ τὰς ἐπικρίνη. Δι' ὃ εἰς τὸν ἐξιτήριον ἀντικρούει τὴν φήμην ὅτι μεταβαίνει εἰς Κων(η)ν χάριν ἀξιωματός τινος: «Ἀλλὰ μὴ ἀξιωματός τινος μικροῦ ἢ μέζονος ἐφέσει τὸν ἀπόπλουν με στέλλεσθαι τὸν δὲ τις ὑμῶν ὑπολάβοι... ἀλλὰ καὶ τὸ προσόν μοι τουτὶ παραιτήσασθαι καὶ ἐν μαθητοῦ καὶ παιδὸς τάξει, ἐν ἧ καὶ ἐκλήθη, καὶ ἧς εἰμὶ ἀξίος μόνης, βούλεσθαι τὸν ἐπίλοιπον βίον, βραχὺν ὄντα, διαπεράσαι»⁶. Καὶ περαιτέρω: «Οὐτε μὴν διὰ τινα λύπην ἢ βίαν δι' αὐτὸ τὸ καλόν, ὁποῖον δ' ἄρ' ἐστὶ, τὴν ἀποδημίαν ποιοῦμαι. Ὡστε καὶ τῶν πεπραγμένων μοι πάντων δοκιμὴν ἀκριβῆ πρὸς τῶν προϋχόντων λαβεῖν, μήπως εἰς κενὸν τρέχω ἢ ἔδραμον καὶ ἔμαντοῦ, ὅσις εἰμὶ, ἐκ παρθέσεως τῶν κρειττόνων ἐπιμνησθῆναι, καὶ συζηῶσαι αὐτοῖς τοῦ λοιποῦ...»⁷. Ὡστε ἀπεδήμει οὐχὶ χάριν προαγωγῆς ἀλλὰ διὰ νὰ ἡσυχάσῃ, νὰ λογοδοτήσῃ, νὰ συζήσῃ τοῦ λοιποῦ μετ' ἀνθρώπων κρειττόνων.

1. Διώρθωσα ἀντὶ ἁμαρτημάτων.

2. Acta: Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 479.

3. Διώρθωσα ἀντὶ αὐτῶ.

4. Acta: Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 481.

5. Ἦν συγγράφαντες ἐξητάσαμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν. Ποία ἡ δύναμις τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου ἐν Κρήτῃ καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἀκόμη δεικνύει ἡ ἀπομόνωσις ἣν ὑπέστη Μιχαὴλ Ἀποστόλης κατόπιν ἐκτοξευθέντος κατ' αὐτοῦ (ὡς παπολάτρου) ἀφορισμοῦ. Οὐδὲ νὰ ἀνάψῃ πῦρ ἢ προμηθευθῇ τὰ τῆς θεραπείας ἡδύνατο.

6. Γ' σ. 37.

7. Γ' σσ. 37-8.

Ἄλλως ὅμως ὁμιλεῖ ὁ Βρ. γράφων πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ φίλον του Ἰωάννην, ἰδιωτικῶς, καὶ χωρὶς κίνδυνον νὰ τὸν βλάβῃ: «*τούτων πάντων καὶ τῶν τοιούτων ἀγαθῶν (τῶν ἐν τῇ μονῇ τῶν Στουδίου) ἠξίωσέ με, φίλιτατε ἐμοὶ Ἰωάννη, ἢ ἐκ τῆς Κρήτης ἐξορία. Εἰ γὰρ μὴ ἐξωρίσθην, οὐκ ἂν ταῦτα εἶχον ἐγώ. Διὰ τοῦτο συγχωρήσαι ὁ Κύριος... πᾶσι τοῖς συνεργήσασιν ὅπως ἐξορισθῶ*»¹. Καὶ αὕτῃ ἡ πληροφορία εἶναι καὶ ἡ ἀξιωτέρα περισσοτέρας πίστεως.

Ὅπως δὲ ὁ Βρ. ἀπέβλεπεν εἰς ἐπάνοδον εἰς τὰς νήσους, καθὼς φαίνεται ἐκ τῆς πρὸς Ἰω. Συριανὸν ἐπιστολῆς του, καὶ δι' αὐτὸ δὲν ἤθελε νὰ ἐξοργίσῃ τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς λατίνους κληρικούς, κατὰ τὴν ἐν Κύπρῳ ἀποστολὴν του (1405 - 12).

ε' Ἠθικὴ κατάστασις τῆς κρητικῆς κοινωνίας ἐπὶ Βρυννίου.

Λαογραφικαὶ Εἰδήσεις

1. Ὁ Βρ. ἐπρόσχε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς του. Ἐκτὸς τῶν συστηματικῶν κειμένων εἰς τὰ ὁποῖα καταδικάζει τὰς περὶ φύσεως στρεβλὰς δοξασίας τοῦ λαοῦ, καὶ τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν ἤδη, δίδει διαφόρους πληροφορίας σχετικὰς μὲ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας τῶν χρόνων του καὶ δὴ τῆς κρητικῆς αὐταὶ θὰ ἐξετασθοῦν ἀναλυτικώτερον². Θέλω τώρα ἐδῶ νὰ σημειώσω τὰς ἐπταδικὰς ἐρεῦνας τοῦ Βρ., περιλαμβανομένας εἰς τὸν Α' λόγον του περὶ Συντελείας, διαλαμβάνοντα «*φιλοτιμότερον καὶ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ ἐπτά*»³ καὶ εἰς τὸ προγενέστερον κεφάλαιον α' «*Περὶ Συντελείας*»⁴. Ἐπίσης εἶδησιν σχετικὴν μὲ τὸ ἔθιμον τῆς διαπομπεύσεως, ὅπερ οὕτω φαίνεται καὶ κρητικόν: «*Εἰ γὰρ τις ἄλους ἐνταῦθα κακοῦργος ἐφ' ἐνὶ ἐγκλήματι, καὶ διὰ μέσης θριαμβευόμενος τῆς ἀγορᾶς ὑπὲρ τούτου εἰς γῆν κύπτων οὐκ ἀνανεύει ποσῶς, τῇ πολλῇ αἰσχύνῃ ὡς ἄθρει κατακαμπτόμενος, χιλιάδων ὀλίγων τουτοῦ βλεπόντων...*»⁵. Ὁμοίως εἶδησιν περὶ θεάτρον: «*Ἐπτα καὶ ἀποχὴν ἡθῶν καὶ σχημάτων ποιεῖται θυμελικῶν*»⁶. Καὶ παροιμίαν βυζαντινὴν «*τοῦ πεινῶντος ὁ νοῦς ἄρτον φαντάζεται καὶ τοῦ διψῶντος ὕδωρ*»⁷. Καὶ εἶδησιν περὶ φαρμά-

1. Γ' σ. 179.

2. Εἰς τὴν λαμπρὰν μελέτην τοῦ καθηγ. Φαίδωνος Κουκουλέ: Συμβολὴ εἰς τὴν κρητικὴν Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας, ΕΕΚΣ Γ' 1940, σ. 1-101, δὲν ἐχρησιμοιήθη τὸ ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βρ. ὑλικόν.

3. Β' σσ. 190-207.

4. Γ' σσ. 111-12. Τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν περὶ τὸν ἀριθμὸν ἐπτά καὶ τὴν ἐπιτακτικὴν του δύναμιν προήγαγεν ὁ καθ. Ἰω. Καλιτσουανάκης: Ἐπταδικαὶ Ἐρευναί, ἐν Ἀθήναις 1922, ὁ ὁποῖος δὲν μνημονεύει τοῦ Βρ.

5. Γ' σ. 65. 6. Γ' σ. 99.

7. Β' σ. 339. Πρβλ. τὸ νεοελληνικόν: ἀπὸ πεινᾶ βλέπει ψωμιά κί' ἀπὸ διψᾶ ποτάμια.

κου: «ὡσπερ τοὺς κακοσίτους ἀψίνθιον ὠφελεῖ τὸ πικρόν, οὕτω τοῖς κακοτρόποις κακὰ πάσχειν συμφέρει τοὺς μὲν γὰρ εὐεκτεῖν, τοὺς δὲ μετανοεῖν παρασκευάζει τὰ φάρμακα»¹.

2. Παιδείσεις-Ἡθῆ. Τὰ ἥθη μορφοῦνται διὰ τῆς κατὰ Χριστὸν πίστεως καὶ τῆς παιδείας. Οἱ σύγχρονοι τοῦ Βρ. κατηγοροῦνται ὑπ' αὐτοῦ ὅτι ἐνῶ ἀνεγνώριζον τὴν δύναμιν τῆς μορφώσεως δὲν προῆγον τὴν παιδείαν τῶν τέκνων των: Αἰτιῶνται τοὺς ἑαυτῶν γονεῖς ὡς καταλιπόντας ἑαυτοὺς ἀγραμμάτους, ἀλλὰ τὰ τέκνα των «οὐ... γραμματιστῆ ἢ παιδευτηρίῳ παιδευθησόμενα δίδωσιν»².

Ὡς συμβαίνει μὲ ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ ὁ Βρ. εἰς τὴν ἰδικήν του εὐρίσκει τὰ μὲν ἥθη τοῦ παρελθόντος ἀγνόητα τὰ δὲ σύγχρονα χείρονα: «Τὰ χθὲς καὶ ἐναγῆος ἀμείνω ἔθῶν καὶ ἰδιωμάτων, σήμερον οὐδ' ἔγχος εἰδέναί ἐστί· καὶ τὰ πέρουσι θέλιστα τῶν ἠθῶν, οὐδαμοῦ δίδωσι τὸ ἐφέτος ὄρα·ν διὰ μέσου δὲ τούτου κἀκείνου ταῦτα τοσοῦτον μετήλλακται, ὅσον οὐδὲ λέγειν ἰσχύς»³. Εἰς τοῦτο βέβαια εἶχον συντελέσει αἱ διαρκεῖς ἀνωμαλῖαι, αἱ ἐπαναστάσεις καὶ αἱ ἀκολουθοῦσαι αὐτὰς καὶ τὴν ἐρήμωσιν πενία καὶ κατάπτωσις: «Ὅτι πᾶς ἀδελφὸς πτέρῃ περνεῖ καὶ πᾶς φίλος δολίως πορεύεται. Ὅτι ἐμακρύνθη ἡ εὐσπλαγχνία, παρανώλοται ἡ συμπάθεια, ἀφῆται τὸ μῖσος, καὶ ἐπληθύνθη ἡ ἰταμότης. Ὅτι οἱ ἄρχοντες ἡμῶν ἄδικοι, οἱ ἐπιστατοῦντες τοῖς πράγμασιν ἄρπαγες, οἱ κριταὶ δωροληπταί, οἱ μεσῖται ψευδεῖς, οἱ ἀστικοὶ ἐμπαῖκται, οἱ ἀγροῖκοι ἄλογοι καὶ οἱ πάντες ἀχρεῖοι»⁴. Καὶ περαιτέρω: «Ὅτι γαστριμαργίαις, μέθαις, πορνείαις, μοιχείαις, ἀκαθαρσίαις, ἔχθραις, ζήλοις, φθόνοις, καὶ κλοπαῖς συζῶσι πολλοὶ ἐξ ἡμῶν. Ὅτι ἐγενόμεθα ὑπερήφανοι, ἀλαζόνες, φιλάργυροι, φίλαντοι, ἀχάριστοι, ἀπειθεῖς, λιποτάκται, ἄρπαγες, προδοταί, ἀνόσιοι, ἄδικοι, ἀμετανόητοι, ἀδιάλλακτοι»⁵.

Καὶ τοιοῦτοι ὄντες οἱ προπάτορες ἡμῶν ἐγόγγυζον κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς φύσεως, ἐβλασφήμουν, κατηρῶντο, ἐψευδομαρτύρουν: «Γογγύζομεν πρὸς Θεόν, ὅτε μὲν πῶς βρέχει, διὲ δὲ πῶς οὐ βρέχει πῶς καύσωνα ποιεῖ· πῶς ψῦχος ἐργάζεται... πῶς νότιος ἠγέρθη, πῶς πνέει μέγας βορρῶς»⁶, «(καὶ) αὐτοὶ ὄντες μόνοι τῶν καθ' ἡμᾶς πάντων (τούτων) οἱ αἴτιοι, τὸν φύσει ἀνεύθυνον καὶ ἀναίτιον τοῦτον ἐπὶ πᾶσι νομίζομεν αἴτιον» πρὸς δὲ καὶ τὴν φύσιν αὐτὴν αἰτιώμεθα, καὶ ἀνθρώπους πολλάκις καὶ στοιχεῖα, καὶ ἄστρα, καὶ ὄρα καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι ἡμᾶς, τοῦθ' ὅπερ ἐσμέν»⁷. Καὶ περὶ τῆς ποικιλίας τῶν βλασφηφιῶν: «πολλοὶ ἐξ ἡμῶν εἰς τὴν ὀρθόδοξον Πίστιν, εἰς τὸν Σταυρόν, εἰς τὸν Νόμον, εἰς Ἁγίον, εἰς αὐτὸν βλασφημοῦσι τὸν Θεὸν παρρησιαῖα, ὡς οὐδεὶς ἀσεβῆς, τῇ βλασφημίᾳ προσπιθέντες καὶ ἄρησιν...»⁸. ἦσαν δὲ τοσοῦτον φρικταὶ αἱ

1. Β' σ. 417. 2. Γ' σ. 109. 3. Γ' σ. 117. 4. Γ' σ. 122.

5. Γ' σ. 122-3. 6. Γ' σ. 120.

7. σ. 422. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ σήμερον βλασφημεῖται ἡ ὥρα πού γεννήθη κανεῖς. 8. Γ' σ. 120.

βλασφημίας ὥστε ὁ Βρ.: « ὅτι βλασφημίας ἀρρόητοις, ἃς οὐδὲ γραφῆ θεμιτὸν παραδοῦναι, τὸν μὲν Θεὸν ἀρνούμεθα, τῷ δὲ ἐχθρῷ προσσιθέμεθα »¹. Ἐχθρὸς εἶναι ὁ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, διάβολος: « τῶν ἐχθρῶν τοῦ σταυροῦ τὸ κοινὸν ὄνομα καὶ ἀλλήλους ὀνομάζομεν² καὶ συνεχῶς ἐπικαλούμεθα »³. « Ὅτι ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ ἑτέρους καὶ ἀναθεματίζομεν⁴ τὸ καθ' ἡμέραν καὶ μυρίαὶ ἀραὶ ὑποβάλλομεν »⁵. Καὶ περὶ συχνῶν καὶ ἀχρήστων ὄρκων: « πάντα ὄρκον, ὄρητὸν ἄμα καὶ ἀρρόητον ὀμνύομεν ἀδεῶς... καὶ ἐπιορκούμεν ὁσῶραι καὶ ταῦτα προκειμένης ἀνάγκης μηδεμιᾶς »⁶.

Ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τῶν δύο φύλων, εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁμιλεῖ περὶ μοιχείας, πορνείας κλπ. Πολύτιμος εἶναι ἡ πληροφορία καθ' ἣν « πρὸ τοῦ γάμου... οἱ πολλοὶ ὁμιλοῦσι ταῖς ἑαυτῶν γυναῖξιν »⁷, βεβαιούσα ἔθιμον διασφζόμενον μέχρι ἐσχάτων⁸, καθ' ὃ « ὁ ἀραβωνιαστικὸς » παραλαμβάνει οἶκοι τὴν μνηστὴν καὶ συζῆ μετ' αὐτῆς, τῇ συγκαταθέσει τῶν συγγενῶν τῆς, ἕως οὗ ἐτοιμάσῃ τὰ τοῦ γάμου, εἰς τὸν ὁποῖον προβαίνει ἡ νύμφη ἐτοιμότοκος ἢ καὶ λεχώ! Εἰδικῶς διὰ τοὺς ἄνδρας, ὁ Βρ. πληροφορεῖ ὅτι « οἱ νεώτεροι ἀκόλαστοι καὶ οἱ γηράσαντες πάρονοι »⁹. Διὰ δὲ τὰς γυναῖκας: « αἱ παρθέναι ἡμῶν ὑπὲρ πόρνας ἀναίσχυντοι, αἱ χῆραι περιέργοι τοῦ δέοντος πλέον, αἱ ὑπανδροὶ καταφρονοῦσαι καὶ μὴ φυλάττουσαι πίστιν... »¹⁰. Κατηγορεῖ δὲ τοὺς συγχρόνους του « ὅτι τὰς θυγατέρας αὐτῶν ἀνήθους παιδοφθορία παραδιδόασιν »¹¹. Τοῦτο ἡρμηνεύθη ὡς μαρτυρία ὑπάρχοντος *jus prima noctis*¹²: ἀλλ' εἶναι φανερόν ὅτι ἐδῶ ὁ Βρ. κατηγορεῖ τοὺς ἐκμεταλλευομένους τὰς ἑαυτῶν ἀνήθους θυγατέρας γονεῖς.

Περιέργοι εἶναι καὶ αἱ εἰδήσεις περὶ γυναικῶν φερούσων ἀνδρικός στολὰς καὶ περὶ κοιμωμένων γυμνῶν: « στολαῖς ἀνδρικός τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας ἐνδύουσι »¹⁰. « γυμνοί, ὡς ἐγεννήθησαν, οὐ μόνον ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν γυναικῶν φύλον, καθεύδειν οὐκ ἐπαισχύνονται »¹¹.

3. Κλήρος. Αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς μορφώσεως τοῦ συγχρόνου αὐτῷ κλή-

1. Γ' σ. 121.

2. Καὶ σήμερον ἐν ὄργῃ πρὸς ἐνοχλητικὸν συνομιλητὴν « ἄμε, διάολε, 'ς τὴ δουλειά σου » ἢ « ἄφησέ με, διάολε, ἦσυχ ».

3. Γ' σ. 120.

4. « Ἀνάθεμά σε », « ἀναθεματισμένη », « ἄμε 'ς τ' ἀνάθεμα », ἀκούονται συχνότατα καὶ σήμερον (καί: ἐμπερὰ τὸν τοῦ διαόλου πεσκέσι!).

5. Γ' σ. 120.—31 κατάρεις ἐκ Κρήτης συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν σ. 27 τῆς συλλογῆς Μαρίας Συμινελάκη καὶ Ἐλευθερίας Λιναρδάκη: Κρητικὰ Λαογραφικά I, Ἡράκλειον 1947.

6. Εἰς Λικοτιναρὰν κ.ἄ. χωρία Ἐποκορώνου.

7. Γ' σ. 122.

8. Γ' σ. 121.

9. Σπ. Λάμπρος: ΝΕ, 4, 1907, σ. 18

10. Γ' σ. 120-1. Κατὰ τὰς Ἀπόκρως;

11. Γ' σ. 120.

ρου είναι αποθαρρυντικά: «οἱ ἀπορώτατοι¹ καὶ ἀπειρώτατοι τῶν ἀνθρώπων, ἐκ τοῦ μηδαμόθεν ἔχειν τὰς πρὸς τὸ ζῆν ἀφορμὰς, ὡς προχειροτέρα μεθόδω πασῶν τῇ ἱερωσύνῃ προσφεύγουσιν εἰκὸς τοὺς εὐπορωτέρους καὶ ἐμπειροτέρους τῶν πάντων ἐκλέγεσθαι ἢ ἐκ μὲν τοῦ εὐπορεῖν, ταῖς τῆς Ἐκκλησίας χρεῖαις διαρκῶσιν ἐξ ἑαυτῶν· ἐκ δὲ τοῦ πεπαιδεῦσθαι, τοὺς ὑπ' αὐτοὺς τὰ σωτήρια ἐκπαιδεύουσι»². Κατηγοροῦνται δ' οἱ ἱερεῖς ὡς σιμωνιακοί, ἄνευ ἐνορίας, ἀσεβεῖς, ἀκόλαστοι καὶ πωληταὶ τῶν μυστηρίων: «οἱ ἱερεῖς ἡμῶν ἐπὶ χρήμασι χειροτονοῦνται»³, «καὶ ἄνευ ἐνορίας πολλοὶ ἱερωσύνῃ ἀρπάζουσι»⁴ καὶ «ἐπὶ δώροις ἢ τῶν ἁμαρτημάτων ἄφροισι καὶ ἢ τῶν θεῶν δώρων μετάληψις δίδεται παρὰ τοῖς λεγομένοις πνευματικοῖς»⁵. «Οἱ ἱερεῖς ἐπελάθοντο τοῦ Θεοῦ»⁶, «καὶ πρὸ τοῦ γάμου, ὡς οἱ πολλοί, ὀμιλοῦσι ταῖς ἑαυτῶν γυναῖξιν»⁷. «Εἶπω τὸ μείζον· ὅτι πολλοὶ τῶν τοῦ Κλήρου ἀσελοῦντες, τῇ σεβαστῇ Τραπέζῃ προσίαι, καὶ ἱεροουροῦσιν»⁸. Δὲν εἶναι δὲ μόνον ὁ ἔγγαμος κληρὸς εἰς κατάπτωσιν, ἀλλὰ καὶ ἡ τάξις τῶν μοναχῶν: «Αἱ κανονικαὶ καθύβρισαν τὸ ἐπάγγελμα... οἱ μοναχοὶ πάντῃ ἐτράποντο τῆς εὐθείας ὁδοῦ»⁹. Οἱ μοναχοὶ λησμονοῦντες τὸν προορισμὸν τῶν ἀνεμείχθησαν μετὰ τῶν κοσμικῶν καὶ ἠχρειώθησαν: «... ἅτε μηδὲν ἔτι λυσιτελοῦντες ἐν τούτοις, ἀξ ἀπορίας ἀπίρου λοιπόν, ὡς δῆθεν χαριζόμενοι ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ, ὡς ἄχθος ἀρούρης φέροντες ἑαυτοὺς ἐπιρῶντιουσιν οὐ κοπιᾶν ἐλθόντες, ἀλλὰ τῶν μακρῶν πόνων εὐρεῖν ἀνάπασιν»⁴.

4. Ὁ Λαὸς ἀπέναντι τῆς Λατρείας. Πολλὰ κατηγορεῖ τῶν συγχρόνων του ὁ Βρ. σχετικὰ μὲ ἀτελεῖ ἢ παράνονον τέλεσιν τῶν μυστηρίων καὶ τήρησιν τῶν τῆς λατρείας. Ἀναγράφω τινὰς τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, ὅσαι παρέχουν καὶ λαογραφικὸν ἐνδιαφέρον: «Ἔθος, ἀλογία συντεθραμμένον, ἐπικρατεῖ μετὰ πολλῶν ἄλλων καὶ τοῦθ' οὐ ἐν τῇ δευτέρῃ τῆς νυκτὸς ὥρᾳ τὰ βρέφη βαπτίζονται⁷· ὅτε καὶ ὁ βαπτίζων ἱερεὺς, ἴσως καὶ ὁ ἀνάδοχος, μερίμναις ἄλλως, ἢ καὶ οἷον τὸν νοῦν παραφέρονται· δέον αὐτὰ ἐν τῇ τρίτῃ τῆς ἡμέρας ὥρᾳ, ὅτε καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα κατῆλθε βαπτίζεσθαι...»⁸. «Ὅτι τὰ ἐκτρομάτα αἱ μαῖται, ἢ τὰ ὀλιγορήσαντα τῶν νηπίων⁹ πολλάκις, καθήλας παρατηχούσης ἐλαίῳ καὶ ὕδατι περιδρᾶίνουσαι ἐπ' ὀνόματι τῆς ἁγίας Τριάδος, πείθουσιν ἱερολογίας μὴ δεῖσθαι. Δέον πᾶσαν τήν... ἱερολογίαν ἐν αὐτοῖς τελεῖσθαι...»¹⁰. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι εἰδήσεις, περὶ τριῶν καταδύσεων τοῦ βαπτίσματος⁸, ὅτι οἱ ἱερεῖς ἐχρησιμοποιοῦν σαθρὰς σκάφας ἀντὶ κολυμβηθρῶν καὶ ἐξέχεον ὅπουδήποτε τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος⁸, καὶ ὅτι οἱ ἀνάδοχοι ἐκαλοῦντο μετὰ τῶν πλουσίων καὶ ἀρχόν-

1. Ὡς πρὸς τὴν περιουσίαν. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι πατᾶδες ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐγίνοντο ἐκ τῶν πλέον διακεκριμένων καὶ εὐπορουσῶν οἰκογενειῶν. Τὸ θέσιμον τοῦτο ἦτο βέβαια παλαιὰ κληρονομία, ἀθετουμένη εἰς ἐποχὰς ἐκτεσμοῦ.

2. Γ' σσ. 107-8. 3. Γ' σ. 120. 4. Γ' σ. 108. 5. Γ' σ. 122. 6. Γ' σ. 123.

7. Καὶ σήμερον, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τοῦτο ἐπικρατεῖ τακτικῶς ἐν Κρήτῃ.

8. Γ' σ. 106. 9. Τὰ (ἐ)φταιμηνίτικα. 10. Γ' σ. 107.

των, καὶ ἦσαν περισσότεροι τοῦ ἑνὸς καὶ μετὰ τὴν βάπτισιν δὲν ἐφρόντιζον πλέον περὶ τοῦ ἀναδεκτοῦ: « Δέον ἡμᾶς μὲν ἓνα ἐνάρετον, καὶ πτωχὸς ἦ, ἐπὶ σκοπῷ καλεῖν πνευματικῆς οἰκειότητος... »⁴, ἐπιλέγει ὁ Βρ.

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ εἰδήσις περὶ ἀδελφοποιίας: « ἀλογία φερόμενοι, ἀδελφοποιητοὺς καὶ ἀναδόχους ἄλλοτε ἄλλους ποιούμεθα, ὡς αἰμομειξίας ποικίλαις ἐντεῦθεν πολλοὺς περιπίπτειν. Δέον ἀδελφοποιητὸν μὲν οὐδένα... μιᾶς δὲ οἰκίας, ἧγουν ἑνὸς γένους πνευματικὴν ποιῆσθαι συγγένειαν »¹.

Ὡς πρὸς τὸ σταυροκόπημα: « οἱ πλείους ἡμῶν, οὐ μόνον τί ἐστι Χριστιανός, ἀλλ' οὐδὲ τὸν σταυρὸν αὐτὸν ποιεῖν ἴσασιν ἢ ἴσασι μὲν, περιφρονοῦσι δὲ τὸ ποιεῖν »².

Ὡς πρὸς τὴν ἐξομολόγησιν: « Τὸν χεῖρονα τῶν πνευματικῶν ἐκλεγόμενοι, ... τούτω δῆθεν προσίασιν ἐξομολογούμενοι. Ἐκ τοῦ πελάγους τῶν εἰργασμένων οὐδὲ σταγόνα σχεδὸν ἐξαγγέλλοντες· ἀλλὰ τὰ μὲν μέγιστα σιγῶντες τὰ δ' ἐλάττω παρορῶντες... »³.

Ὡς πρὸς τὸν γάμον ὁδηγεῖ περὶ τοῦ μνηστεύεσθαι, εὐλογεῖν καὶ στεφανοῦσθαι τοὺς εἰς πρῶτον, μνηστεύεσθαι καὶ εὐλογεῖν τοὺς εἰς δεῦτερον, καὶ μνηστεύεσθαι μόνον κατὰ παραχώρησιν τοὺς εἰς τρίτον, ἐνῷ πάντες ὁμοίως οἱ συνερχόμενοι εἰς γάμου κοινωνίαν ἐστεφανοῦντο⁴.

Κατηγορεῖ ἀκόμη τῶν συγχρόνων του ὁ Βρ. ὡς ψαλλόντων κακῶς ἐν χέλαια ἐπὶ τεθνεῶσι⁵. Ὅτι ἀποθνήσκοντες καταλίπουν τὴν κληρονομίαν εἰς τοὺς οἰκείους καὶ φίλους καὶ οὐχὶ εἰς ἔλεημοσύνας⁶, καὶ « τελευτῶντες θαυροῦμεν παρ' ἐτέρων μακρὰ μνημονεύεσθαι. Χρεῶν, ἡμᾶς αὐτοὺς ἐαυτοῖς ἀπ' ἐντεῦθεν, ἀρετῆς ἔργα ποιῆσθαι μνημόσυνα... »⁶. Ὡς πρὸς τὰς ἐλεημοσύνας ὅτι « τὰ σαθρωθέντα τῶν ἱματίων καὶ τὰ τῶν βρωμάτων ἀρχεῖα καὶ περισσεύσαντα, μόγις παρέχομεν ὡς ἡμέτερα δῆθεν χαριζόμενοι τοῖς ἄλλοτρίοις »!⁷.

Καταλήγω μὲ τρεῖς εἰδήσεις σχετικὰς μὲ τὸν τρόπον πανηγυρισμοῦ, τὰ φραγητὰ καὶ τὰς σχέσεις τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους. Ἡ πρώτη ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μεταβολὴ τῶν θρησκευτικῶν πανηγύρεων εἰς φαγοπότι καὶ γλέντι εἶναι ἀρκούντως παλαιά: « Τὰς ἱερὰς τῶν ἑορτῶν, ἀγλοῖς καὶ χοροῖς, καὶ σατανικοῖς πᾶσιν ἄσμασι, κώμοις τε καὶ μέθαις, καὶ αἰσχροῖς ἄλλοις ἔθεσιν ἐπιτελεῖν οὐ καταισχυρόμεθα »⁸. « πνικτὰ, καὶ θνησιμαῖα, καὶ θηριάλωτα, καὶ αἵματα ζώων, ἀπερικέπτως ὡς ἔθνηκοί, οἱ ὀρθόδοξοι κατεθίουσιν »⁹. « Τοῖς Ἑβραίοις »¹⁰

1. Γ' σ. 107. 2. Γ' σ. 120. 3. Γ' σσ. 108-9. 4. Γ' σ. 108. 5. Γ' σ. 107.

6. Γ' σ. 109. 7. Γ' σ. 108. 8. Γ' σ. 121. 9. Γ' σ. 120.

10. Περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τῆς β' βυζαντινῆ τοῦλάχιστον περιόδου εὐρισκομένων Ἑβραίων (μετὰ τῆς ὄλης βιβλιογραφίας) πρβλ. Α. Ἀνδρεάδου: Περὶ τοῦ ἀν ὑπάρχον Ἑβραίου ἐν Κρήτῃ ὅτε οἱ Βενετοὶ κατέλαβον τὴν μεγαλόνησον ΠΑΑ 4, 1929, σσ. 32-7. Ἐκεῖ (σ. 31) ἡ εἰδήσις τοῦ Ἑβραίου Volterra (1481) καθ' ἣν ἐν Κρήτῃ οἱ ἔμποροι ὑπε-

χρώμεθα Ιατροῖς, καὶ τὰ ταῖς ἐκείνων χερσὶ ψηλαφούμενα τοῖς σιέλοις ἀλογίστως ἐσθίωμεν»¹.

5. Δεισιδαιμονίαι. Κατηγορεῖ τῶν συγχρόνων τοῦ Κρητῶν ὁ Βρ. «ὅτι καλάνδας τελούμεν»², ὑπαινιττόμενος τὰ ψαλλόμενα κάλαντι(ρ)α ἐπὶ ταῖς ἑορταῖς Χριστουγέννων, Πρώτης τοῦ Ἔτους, Φώτων καὶ Λαζάρου.

Ὅμοίως ὅτι «καὶ τὴν σελήνην νεάζουσαν προσκυνοῦσι τινὲς χαιρετίζοντες»³, πρᾶγμα ὅπερ συμβαίνει μέχρι τῶν ἡμερῶν μας⁴ «Καὶ Μαρτίου περιάμματα φέρομεν»⁵ ἐννοῶν τὸν «μάρτη» λεγόμενον, νήματα χρωματιστὰ τὰ ὅποια φέρουν εἰς τὸν καρπὸν οἱ παῖδες καὶ αἱ νέαι συνήθως ἀκόμη καὶ σήμερον «γὰρ νὰ μὴ μαυρίσουν»⁶.

Καὶ τὰ ἔθιμα τῆς πρωτομαγιάς καὶ τὲς φωτιᾶς τῆς Ἁγίας Γιάννης καταδικάζει ὁ Βρ.: «καὶ τὸν Μάϊον στεφανοῦμεθα», «καὶ ὑπεραλλόμεθα τῶν προκαϊῶν»⁷ (παραμονὴ τοῦ Γενεθλίου τοῦ Προδρομοῦ 24 Ἰουνίου)⁸, ὁπότε «καὶ κληδόνας ποιοῦμεν»⁹, «καὶ τὸν ὄνον ἐορτάζομεν»¹⁰.

Ὡς πρὸς τὰς ἀποφράδας ἡμέρας¹¹ καὶ τὰ παρατηρήματα τῆς πρωτομηνιάς: «δευτέρας, καὶ τρίτας, καὶ πέμπτας, καὶ νομηνίας... παρατηρούμεθα»¹². «Ὅτι καὶ... δρίμας¹³ παρατηρούμεθα»¹⁴, κατὰ τὸ πρῶτον δεκαή-

χρέωνον τοὺς ἑβραίους ν' ἀγοράσουν τὰ ἐμπορεύματα τὰ ὅποια ἀπλῶς εἶχον θίξει. Ἄλλη βιβλιογραφία: τοῦ αὐτοῦ: Οἱ Ἑβραῖοι ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει ΕΕΒΣ 6, 1929, σσ. 23-43. Τοῦ αὐτοῦ: Les Juifs et le Fisc dans l'Empire byzantin ἐν «Melanges Charles Diehl» I, σσ. 7-29 (κρίσις ὑπὸ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ ΕΕΒΣ 8, 1931, σ. 343). Στεφ. Α. Ξανθοῦδίδου: Οἱ Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας «Κρητικὴ Στοά» Β', 1909, σσ. 209-24 (ὅπου καὶ περὶ τῶν Ἑβραίων ὡς ἱατρῶν). Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης: Οἱ Ἑβραῖοι εἰς τὴν Κρητικὴν Λαογραφίαν «Ἐπετηρὶς Ἑνώσεως Καλλιτεχνῶν Λογοτεχνῶν Χανίων» 1937, σσ. 75-80.

1. Γ' σ. 120, ΝΕ 4, 1907, σ. 16.

2. Γ' σ. 121.

3. Πρβλ. Ἱ. Καλιτσουνάκη: Ἑπταδικαὶ Ἔρευναὶ σ. 40 καὶ 40 σημ. 1.

4. Περὶ τῆς 1ης Μαρτίου καὶ τῶν σχετικῶν ἐθίμων πρβλ. Ν. Πολίτην: Λαογραφ. Σύμμ. Α' σσ. 72-3, καὶ ἰδίᾳ Β', Ἀθ. 1921, σσ. 209-17.

5. Γὰρ τὲς φωτιᾶς καὶ τὸν κληδόνα: Ν. Πολίτης: Λαογραφ. Σύμμεικτα Α', Ἀθ. 1920 σ. 38, 86-88. Ἦσαν δὲ αἱ κληδόνας αἱ τυχαίως ἀκουόμεναι φωναί.

6. ΝΕ, 4, 1907, σ. 17 (κατὰ ταυρίνειον κώδικα). Περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ ὄνου πρβλ. προχείρως: Π. Ν. Παπα: Ὀνολατρεία καὶ ὄνικα ἑορταὶ ΜΕΕ 18, 1932, σσ. 905-6. Τὸ ἔθιμον, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν παραδίδεται ὡς νεοελληνικόν.

7. Περὶ τῆς Τρίτης ὡς ἀποφράδος ὁ Πολίτης: Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 42-7.

8. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως δρίμας (παρὰ τὸ δριμός = δριμός, τὸ ὅποτον λέγεται οὐ μόνον ἐπὶ ψύχους ἀλλὰ καὶ καύσωνος) πρβλ. Ἀθανασίου Μπούτουρα: Περὶ τῶν λέξεων καλικάντζαρος καὶ Δρίμα περ. Λαογραφία 7, 1923, σσ. 61-4, ἐν σσ. 63-4. Εἶναι δὲ δρίμα ἰδίως αἱ ἡμέραι τοῦ «δωδεκαήμερου» τὸν χειμῶνα καὶ αἱ τελευταῖαι Ἰουλίον καὶ πρῶται Αὐγούστου κατὰ τὸ θέρος. Κατὰ τὰ ἐν τῷ Λαογραφικῷ Ἀρχεῖφ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀποτεθησαυρισμένα, Δρίμας εἶναι αἱ τοῦ «δωδεκαήμερου» αἱ τοῦ

μερον τοῦ Αὐγούστου, ὅτε ἀποφεύγονται τὰ θαλάσσια λουτρὰ καὶ ἡ πλύσις¹.

Κατηγορεῖ ἀκόμη ὁ Βρ. τὴν πίστιν εἰς τὶς *Νεράϊδες καὶ τὰ στοιχειά!*² «ὅτι *Νηρηίδες ἐν θαλάσῃ καὶ στοιχεῖα ἐξάρχοντα κατὰ τόπους εἶναι πειθόμεθα*»³.

6. Μαντεῖαι⁴ - Ὀνειρα - Ἐφοδαί. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ 1400 συνησθάνοντο ὅτι ὑπῆρχέ τις αἰτία τῶν συμφορῶν αἱ ὁποῖαι κατέτρεχον αὐτούς. Πρὸς εὐρεσίν τῆς κατέφευγον οἱ μὲν εἰς τοὺς ἀστρολόγους, οἱ ὅποιοι ἀπεφαίνοντο «τοῖς πρὸς ἀλλήλους τῶν ἀστέρων σχηματισμοῖς φύσει συμβαίνειν...»⁵, ἄλλα δ' ἔλεγον οἱ φυσικοί, οἱ ἄθεοι, «καὶ ὁ Ἕλληρ ἐξ εἰμαρμένης καὶ τύχης»⁶. Ὁ Βρ. καταδικάζει τὴν μοιρολατρείαν: «ὅτι ὤραις, καὶ τύχαις, καὶ μοίραις, καὶ ῥοιζικοῖς, καὶ ζωδίοις, καὶ πλανήταις διευθύνεσθαι τοῦ ἡμετέρου βίου, ὡς ἀστρολόγοι πιστεύοντες ἀπατώμεθα». Καὶ τὸ «ὅτι μάγοις καὶ μάντεσι, ἀθιγγάνοις⁶ καὶ γόησι προσκείμεθα δσημέραι»³, καὶ «ταῖς ἀπαντήσεσι καὶ τοῖς χειρετισμοῖς τῶν ἀνθρώπων οἰωνιζόμεθα»³.

Ὡς πρὸς τὰ παρατηρήματα: «Ὅτι πάντα ἡμῶν τὰ τοῦ σώματος μέλη, ταῖς παρατηρήσεσιν ὄργανα παρέχομεν τῷ ἐχθρῷ⁷ κνισμὸν χειρῶν, καὶ ῥινός, παλμὸν ὀφθαλμοῦ, καὶ ὠτός ἤχον⁸ καὶ ἀπλῶς τοῖς φυσικοῖς τῶν μελῶν κινήμασι τὰ μέλλοντα τεκμαιρόμενοι... ὅτι ἄνθρωπος καὶ φῶς τοῖς γείτοσιν ἡμῶν διδόναι παρατηρούμεθα»⁸.

Εἰς ταῦτα παρατηρεῖ ὁ Βρ. «Βούλει τὰς μαντείας σου τελεσθῆναι; μηδὲλως μαντεύου. Θέλεις τηρεῖσθαι σου πρὸς Θεοῦ τὰ κατὰ βίον; ἀπόφυγε τὰς

Μαρτίου (α' δεκαῆμ. ἢ δωδεκαῆμερον, αἱ τρεῖς πρῶται ἢ αἱ τρεῖς τελευταῖαι), τοῦ Ἰουνίου (24^η), τοῦ Ἰουλίου (24^η ἢ 26^η μέχρι 6^{ης} ἢ 5^{ης} Αὐγούστου) καὶ τοῦ Αὐγούστου (αἱ πρῶται τρεῖς, ἕξ ἢ δώδεκα ἡμέραι, ἢ αἱ τρεῖς μέσαι, αἱ τρεῖς τελευταῖαι, ἢ αἱ 15^η, 23^η, 29^η τοῦ αὐτοῦ μηνός). Περὶ τῶν δριμῶν ἐν Κρήτῃ βλέπε ὅσα ἔγραψεν ὁ Ε. Γ. Τσ...ς περ. «Κρητικὸς Λαὸς» Α' σ. 131-2.

1. Δι' ὃ καὶ ὁ μὴν Αὐγούστου ἐλέχθη «Δριμάρης» πρβλ. Α. Μπούτουραν περ. Λαογραφία 2, 1911, σ. 305.

2. Σχετικῶς μὲ τὸ θέμα βλέπε ὅσα τελευταίως ἔγραψεν ὁ Στίλπων Κυριακίδης: Γλῶσσα καὶ Λαϊκὸς πολιτισμὸς τῶν Νεωτέρων Ἑλλήνων, Ἀθήναι 1946 σ. 63-4. Βλέπε καὶ τὴν μελέτην τοῦ Ν. Πολίτου: Τὰ ὀνόματα τῶν Νεράϊδων περ. Δεξιογραφικὸν Ἀρχεῖον 5, 1918, σσ. 17-32.

3. Γ' σ. 121.

4. Περὶ τῆς μαντείας παρ' ἡμῖν πρβλ. Α. Α. Παπαδόπουλος: Νεοελληνικὴ Μαντεία ΗΜΕ 1922, σσ. 142-59, καὶ Ν. Γ. Πολίτης: Πυρομαντεία καὶ ἐμπυροσκοπία περ. «Λαογραφία» 3, 1912, σσ. 345-57 [= Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Γ' Ἀθ. 1931 σ. 148 ἐξ.]

5. Γ' σ. 117.

6. Περὶ ἀθιγγάνων ὡς αἰρέσεως καὶ ἐθνολογικῶς πρβλ. τὰ γραφέντα ὑπὸ Π. Καραολίδου ἐν Κ. Παπαρηγοπούλου Ἰστ. Ἑλλ. Ἔθν. Ε' α' (1932) σσ. 238-9 σημ.

7. (Τῷ διαβόλῳ, δηλ.).

8. Γ' σ. 121. ΝΕ 4, 1907, σ. 17.

παρατηρήσεις »¹ Συμβουλευεί δὲ καταφυγὴν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ Σταυροῦ καὶ τῶν ἁγίων λειψάνων: « *Λειψάνων ἁγίων μετὰ πίστεως πρόσφρασις ἀνίατα πάθη θεραπεύειν οἶδεν εὐθύς· καὶ θείων Ναῶν προσεδρεῖα πολλὰκις ἀπήλασε δαίμονας. Σταυρός τε καὶ εἰκόνες ἁγίων ἐγκολπίως φερόμεναι, δεινῶν παντοίων ἀποτρόπαια ὤφθησαν* »². Εἰδικῶς περὶ τοῦ σταυρικοῦ τύπου: « *Σταυρὸς τοῖς ὑφάσμασι μυριάκις συνεξυφαίνεται· σταυρὸς τοῖς οἰκοδομήμασι συνοικοδομεῖται· σταυρὸς ταῖς ναυπηγίαις προκαταβάλλεται· σταυρὸς ἐν ταῖς ναυτιλίαις τῷ ἰστίῳ συνεξαπλοῦται· σταυρὸς τοῖς ὁρόφοις συννησοῦται σαφῶς· σταυρὸς τοῖς σκεπάσμασι συνεφαπλοῦται... Καὶ γὰρ ὅλη ἡ οἰκία τῷ τύπῳ τούτῳ κοσμεῖται... »³.*

Ἴδωμεν τώρα τὰ εἶδη τῶν μαντειῶν δι' ὧν ἐμαντεύοντο οἱ Κρήτες: Πρῶτον κατηγοροῦνται « *ὅτι κινοῦντες ἀτάκτως τὰς ἀγίας εἰκόνας* »⁴, τὰ μέλλοντα δῆθεν διὰ τῶν κινήσεων αὐτῶν » ἐτεκμαίροντο⁵. Εἶτα ὅτι προσεῖχον « *ταῖς τῶν κατοικιδίων ὀρνίθων φωναῖς* »⁶ καὶ ταῖς πῆσσει καὶ κραυγαῖς τῶν κοράκων⁷... ὀρνεοσκοποῦμενοι »⁸. Εἶτα διὰ κριθομαντεῖαν⁹, ὡς μαντευομένους « *ταῖς κριθαῖς* »⁵, καὶ ὄνειρομαντεῖαν: ὅτι τοῖς ὄνειρασι προσέχοντες καὶ μέλλον εἶναι⁵ πιστεύομεν »⁹. Ἐν τούτοις αὐτὸς ὁ Βρ. λέγει ὅτι οἱ ὑπὲρ πίστεως θανόντες « *καὶ μετὰ θάνατον πολλοῖς τῶν γνωρίμων ἐν ὕπνοις ὀφθέντες, καὶ πρὸς τούτων ἐρωτηθέντες, πῶς ἔχουσιν εἰς ἐκείνον τὸν κόσμον, μετὰ φαιδρουῦ καὶ χαριέντος μειδιάματος ἀπεκρίναντο* »¹⁰, παραδεχόμενος οὕτω ὅτι τὰ ὄνειρα ἔχουν σημασίαν τινά, ἂν ὄχι διὰ τὸ μέλλον, διὰ τὴν ἄλλην ζωὴν.

Ἄλλὰ καὶ ἐπὶ ἀρρωστήματι ἀνθρώπου ἢ ζώου, οἱ Κρήτες μετεχειρίζοντο τὰς γοητείας¹¹ ἢ ἐπωδάς: « *Καὶ ἐπὶ παντὶ ἀρρωστήματι, τὸ βοηθεῖν ἡμῖν γοητεία* »⁵. « *Ἐπὶ ἀγρῶν εὐφορία, καὶ βοσκημάτων πληθυσμῶ, καὶ ὑγεία, κνηροῖων ἐπιτυχία τε, καὶ ἀμπέλων ἐπικαρπία, αἱ ἐπωδαὶ ἡμῖν καταφύγιον* »¹². Θεο-

1. Γ' σ. 77.   2. Γ' σσ. 58-9.   3. Γ' σ. 75.

4. Περὶ εἰκονομαντείας Α. Α. Παπαδόπουλος ΗΜΕ 1923 σσ. 143-4.

5. Γ' σ. 121.

6. Καὶ σήμερον ὅταν ἡ ὀρνίθα λαλήσῃ σὰν πετεινὸς προμηνύει θάνατον ἀνθρώπου τοῦ σπιτιοῦ, δι' ὃ καὶ ἀποκεφαλίζεται εἰς τὸ κατώφλι τῆς οἰκίας καὶ τὸ κεφάλι τῆς ἀπορρίπτεται εἰς τὸν δρόμον.

7. Περὶ τῆς ὀρνεοσκοπίας βλ. ὅσα ὁ Ἄνθ. Παπαδόπουλος: Οἰωνοί, ἔγραψεν ἐν ΗΜΕ 1924 σσ. 184-92.

8. Περὶ κριθομαντείας ἴδε Fr. Boehm: Aeromantie... Alphitomantie, ὃ κρείσιν ἐν περ. Λαογραφία 9, 1926, σ. 620 καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ Στίλπ. Κυριακίδου: Ἄλευρομαντεία ΜΕΕ 3, 1927, σ. 726. Σημειωτέον ὅτι ἡ κριθομαντεία εἶναι ἡ πρώτη μορφή τῆς ἀλφίτομαντείας καὶ ἀλευρομαντείας.

9. Περὶ ὄνειρομαντείας: Α. Α. Παπαδόπουλος ΗΜΕ 1923, σσ. 151-6.

10. Β' σ. 424.

11. Σήμερον γοητεία (ἢ) καὶ ρῆμα γητεύω, ὅπερ ὁ Γ. Ν. Χατζιδάκης περ. Ἄθηνά 28, 1916, σ. 342 ἀνήγαγεν εἰς τὸ γυφτεύω κατ' ἀνομοίωσιν (μετὰ Κοραῆν, συσχετίσαντα τὰ γοητευτής, γοητεία πρὸς τὸ γύφτος, πρβλ. περ. Ἄθηνά 29, 1917, σ. 163).

12. Γ' σ. 122.

ρεῖ δ' αὐτὰς εἰδωλολατρικὸν ἔθιμον: «τὸ ἐλληνικοῖς ἔθεσι προσέχειν τὸν νοῦν ἀσέβειά ἐστιν ἄκρα. Ὄθεν καὶ μέχρι τέλους ζωῆς τὸν τούτοις ἀλόγια τῆς ἱερᾶς κοινωνίας οἱ ἱεροὶ κανόνες ἀπείρουνσι. Πλεῖστοι γὰρ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ παντὸς σωματικοῦ μέλους πόνον, ἔτι δὲ εἰς ἀγρῶν ἀφορίας, καὶ κτηνῶν ἀρρώσθημα, καὶ ἐπὶ πᾶν αὐτοῖς ἐμποδῶν, μίαν ἴσασιν ἰατρειάν, τὰς ἐπρωδὰς. Ὄθεν ἰδίᾳ ἐκάστῳ μέλει τοῦ σώματος, καὶ οἰκείαν ἐκάστῳ πράγματι, οὐκ' οἶδ' ὅθεν ἐφεῦρον τὴν ἐπρωδήν. Ἦν δὲ καὶ γοητεῖαν καλοῦσιν...»¹. Παρατηρητέον ὅτι καὶ σήμερον ὑπάρχουν γηθειεῖς ἐν Κρήτῃ διὰ τοὺς ἀνθρώπους, πρὸς ἴσασιν παθήσεων: γιὰ τὰ μάτια, γιὰ τὴ μύτη, γιὰ τὰ δόντια, αἱμορραγίαν, πληγές, γιὰ τὸ βουῖσμα τῶν αὐτιῶν, γιὰ τὴ σπλήνα, γιὰ τὴ μουριά, γιὰ τὸν ὀφθαλμό, γιὰ τὴ ριζιπίλα, λαβωματιές, κρυγιορέματα, σαριλίκι (ἕκτερος), ἀμυγδαλές, μαγουλάδες, γιὰ τὸν ἥλιο (ἡλίασιν), γιὰ τοὺς γούλους (= κάλους), γιὰ τὸ σπυρί, γιὰ τὸ βλοητό, γιὰ τὸ κόψιμο, τὴν ἄφτρα, τὸν κουφό, γιὰ ὅλα τὰ κακὰ ἢ ἄλλας αἰτίας (γιὰ μικρὸ παιδί, γιὰ τὸ γαμπρὸ κλπ.), ἢ διὰ τὰ ζῶα, τὰ ἔντομα, τὰς ἀσθενείας τῶν πρώτων καὶ τὰς ἐκ τῶν δευτέρων ζημίας: γιὰ τὴν ἀδδέλλες, τὰ μερμηγγια (μελιτάκους), γιὰ τοὺς σκύλους, γιὰ τὰ ὄρνεα, γιὰ τὸ μεταξαριό, γιὰ τὴ σβούρα, γιὰ τὴν ἀράχνη, τοὺς ψύλλους, κοριοὺς, μποντικούς, γιὰ (τὴν ἀσθένεια τῶν προβάτων) ὕγαλονόμο κλπ., καὶ δι' ἄλλας ποικίλας αἰτίας (φεργάρι, ἀβγά, ἄνεμο, φοῦρο, φωτιά, φαντάσματα, ἀγρύπνια, γιὰ τ' ἀνφαντικό, γιὰ τὸ γάλα κλπ. κλπ.)². Ἐπρωδαὶ ὑπάρχουν καὶ διὰ τὴν βασκανίαν (τὸ μάθιασμα, ὁ φθαρομὸς ἐν Κρήτῃ) περὶ ἧς ὁ Βρ.: «τὸ τῆς ἀγάπης ἐξώσθη χρῆμα, ἀντεισῆχθη δὲ ὁ τῆς βασκανίας ἐσμός»³. Πρὸς ἀποφυγὴν δ' αὐτῆς καὶ οἱ τότε χριστιανοὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὰ βασκάνια ἢ περιάπια (χαϊμαλιά, φυλακτά, τὰ) τὰ ὅποια ἀντὶ σταυρῶν ἐξήρτων ἀπὸ τοὺς τραχήλους των: «καὶ φυλακτεῖα τραχήλοις ἐξαρτῶμεν τοῖς ἡμετέροις»⁴. Ἄντ' αὐτῶν ὁ Βρ. συμβουλεύει νὰ ἐξαρτήσων εἰκονίδιον ἢ σταυρόν: «ἀντὶ φυλακτερίου, ὑψωσον Παναγίαν, καὶ σταντῶν περιάπτε. Ἀντὶ βοτάνης ῥίζαν, ἀπαιώρησον τῶ σῶν τραχήλω σταυρόν»⁵.

Ἐπρωδαὶ ἀκόμη ὑπάρχουν γιὰ τὸ δέσιμο, οἱ κατάδεσμοι δι' ὧν οἱ μὲν νεόνυμφοι ἀπεμακρύνοντο ἀλλήλων, τὰ δὲ ἄγρια ζῶα ἀπὸ τῶν οἰκουμένων τόπων «Καὶ θηρία δι' αὐτῆς (τῆς γοητείας), καὶ ἀνθρώπους, ὅτε μὲν λύομεν, ἄλλοτε δὲ καὶ δεσμοῦμεν»⁶.

1. Γ' σ. 76.

2. Αἱ σπουδαιότεραι συλλογαὶ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Ἰ. Ε. Μαθιουδάκη: Γηθειεῖς Δεσιεῖς Σελίνου περ. Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον Α', 1934, σσ. 134-44 καὶ Α. Κιρμιζάκη: αὐτόθι, 1935, σσ. 194-204, ἐσχάτως δὲ ὑπὸ Μαρίας Συμινελάκη—Ἐλευθερίας Λιναροδάκη: Κρητικὰ Λαογραφικά Ι, σσ. 7-22 (καὶ σσ. 23-6 Ἐόρνια καὶ Εὐγές, συγγενῆ πρὸς τὰς Ἐπρωδὰς). Παλαιότερον γηθειεῖς εἶχον δημοσιευθῆ καὶ εἰς τὸ ἐν Χανίοις ἐκδοθὲν περ. «Κρητικὸς Ἀστὴρ» ὑπὸ Διοφ. Σπ. Βαρδάκη 3, σσ. 398, 404, 414 (πρβλ. καὶ Ν. Πολίτην ἐν περ. Λαογραφία 1 σσ. 365-8) καὶ Μ. Κόρκακα 2, σσ. 220-1.

3. Γ' σ. 122.

4. Γ' σ. 121.

5. Γ' σ. 77.

6. Γ' 121-2. Δεσιεῖς παρὰ Μαθιουδάκη: Ἐνθ' ἄνωτ. Περὶ τοῦ θέματος βλέπε τὴν μελέτην τοῦ καθηγ. Φ. Κουκουλέ: Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ Κατάδεσμοι, περ. Λαογραφία 8, 1921, σσ. 302-46, καὶ 9, 1926, σσ. 52-108.

Τέλος κατηγορεῖ ὁ Βρ. τοὺς συγχρόνους του «δι τὰς τε συκᾶς καὶ τοὺς σικνοὺς καὶ τὰ τῆς οἰκίας στοιχεῖα θυμῶσι τινὲς ἡμῶν, καὶ ταῦτα ὀρθόδοξοι»¹. Καὶ περὶ μὲν τῆς συκῆς, γνωστὸν εἶναι ὅτι ὁ λαὸς πιστεύει αὐτὴν ὡς δαιμόνων κατοικητήριον. Περὶ δὲ τῶν στοιχείων τοῦ σπιτιοῦ, ὅτι συνήθως θεωροῦνται τοιαῦτα ὄφιδες, ἡμεροὶ κατὰ τὰ ἄλλα. Ἀλλὰ διατὶ ἐθυμίων τοὺς σικνοὺς (ἀγγούρια), ἐγὼ τοῦλάχιστον, δὲν ἐννοῶ.

---

1. Γ' σ. 121.

II. Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ

α' Τὰ πρόσωπα

ΑΛΕΞΙΟΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, ζωγράφος. Πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦτο ἀπευθύνονται αἱ ὑπ' ἀριθ. 3, 4, 5, 6, 7 καὶ 8 ἐπιστολαί.

Διαφόρους Ἀποκαύκους ἢ Ἀποκαύχους γνωρίζομεν, ὡς: Ἀλέξιον Ἀπόκαυχον κουβικουλάριον, ἀποδέκτην ἐπιστολῶν Ν. Χούμνου¹ καὶ Ἀπόκαυχον κουβικουλάριον ἀποδέκτην ἐπιστολῆς Θεοδώρου Ὑρτακηνοῦ (1283 - 1341 περίου)². Ἐπὶ Ἀνδρονίκου Γ' (1328 - 41) ἔγραψεν Ἰωάννης ὁ Ζαχαρίου υἱὸς ἀκτονάριος (ιατρός τῆς αὐλῆς) ἐγγειρίδιον ὅπερ ἀφιέρωσε τῷ παρακοιμωμένῳ Ἀποκαύκῳ, τῷ ὕστερον χρηματίσαντι μεγάλῳ δουκί. Οὗτος διετέλεσεν ἀρχηγὸς στάσεως κατὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ³. Ἔσωσε τὴν Θεσσαλονίκην διὰ τοῦ στόλου του, ἐδολοφονήθη τῇ 11 Ἰουνίου 1345⁴. Ἰωάννης ὁ Ἀπόκαυκος διετέλεσεν πατριαρχικὸς νοτάριος⁵. Καὶ πρεσβύτερός τις Κωνσταντῖνος ὁ Ἀπόκαυκος (1381)⁶. Καὶ ἐκ κώδικος τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει Μ. Λαύρας ἐγνωσθῆ παραίνεσις πρὸς βασιλέα Μανουὴλ Δισυπάτου τοῦ Ἀποκαύκου⁷.

Ὅτι ὁ Ἀλέξιος πρὸς ὃν ὁ Βρ. ἀλληλογραφεῖ δὲν ἦτο Κρήτης φαίνεται ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας: « εἰ καὶ ξένος καὶ τεθρονημένος παροικεῖς ἐν τῇ Κρήτῃ... »⁸. Φαίνεται δ' ὅτι ἡ θέσις αὐτοῦ μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Βρ. ἐδυσχεράνη καὶ εἰς ἐνίσχυσιν αὐτοῦ ἠθικὴν ἀποβλέπουν τινὲς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ διαπρεποῦς διδασκάλου. Πιθανώτατα διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 4 ἐπιστολῆς ὁ Βρ. ἀπέστειλεν εἰς τὸν Ἀπόκαυχον τὰ « Κεφάλαια Ἑπτάκις ἑπτὰ » πρὸς ἀντιγραφὴν καὶ φύλαξιν, μέχρις ἐπανόδου του εἰς Κρήτην.

Τὸν αὐτὸν Ἀλέξιον ἀφήνει κληρονόμον του διὰ τῆς διαθήκης του (1421) ὁ Βρυέννιος· παραθέτω ἐνδεικτικὰ τῆς σημεία:

« Διάταξις Ἰωσήφ μοναχοῦ Βρυεννίου

... ἐν ἔτει ςφκθψ, μηνὶ Ἰουλίῳ δ', ὡς ἔχων τὰς φρένας ἀβλαβεῖς καὶ ὑγιῆς⁹

1. Κρουμπάχερ - Σωτηριάδης: Ἐνθ' ἄνωτ. Β' σ. 146.

2. Αὐτόθι Β' σ. 150.

3. Αὐτόθι Β' σ. 416.

4. Αὐτόθι Γ' σσ. 502-3.

5. Κώδιξ Σινᾶ 482 (1117). Benesevic I σ. 290.— περ. Νέα Σιών 18, 1923 σ. 129 ἐξ.— Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς: Ἐπιγράμματα Ἰω. Ἀποκαύκου περ. Ἀθηνᾶ 15, 1903, σσ. 462-78.

6. Acta et Diplomata II σ. 21.

7. Λάμπρος: ΝΕ 13, 1916, σ. 143.

8. Γ' σ. 176.

9. Κεραμεύς: ὕγιεις.

τῷ σώματι διακείμενος ἐγὼ Ἰωσήφ μοναχὸς ὁ Βρυέννιος διαθήκην ποιούμαι ἐν τοῖς εὐρισκομένοις εἰς τὰς χεῖρας οὐδαμινοῖς καὶ εὐτελέσι πράγμασι... ταῦτα πάντα τὰ ἐννέα ¹ τῇ γεννησαμένη καὶ θρηψαμένη τοῦ ² μνημονεύειν με εἰς τὸν αἰῶνα ἐμῆ μητρὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀφήμι· τὰ μέντοι ῥᾶσα μου τῆς νυκτός, ὃ δὴ λέγεται, καὶ τῆς ἡμέρας, τῷ μετ' ἐμοῦ μοναχῷ Δωροθέῳ ἀφήμι, ἐπίτροπον δὲ καὶ οἰκονόμον εἰς ταῦτα μετὰ Χριστὸν Ἀλέξιον Ἀπόκαυχον τὸν ζωγράφον ἀφήμι· συγχωρήσατέ μοι πάντες διὰ τὸν Κύριον ὑπάγω, ἔρχεσθε» ³.

ΑΝΩΝΥΜΟΣ. Τοῦτον εἰς Κρήτην προσκαλεῖ ὁ Βρ. εἰς Κων(λιν πιθανῶς διαμέοντα, ἀμφίβολον δ' ἄρα ἐὰν ἦτο Κρής. Οὐδεμίαν ἄλλην δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν πληροφορίαν, οὐδ' ἂν ἡ πρόσκλησις ἐγένετο ἀποδεκτὴ, μιᾶς καὶ μοναδικῆς πρὸς αὐτὸν διασωθείσης ἐπιστολῆς. Πρόκειται περὶ ἱερωμένου (ὡς ὁ ἐν τῇ διαθήκῃ Θεόδωρος) ἢ ἄλλου τινός (ὡς ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυχος;).

ΙΩΑΝΝΗΣ. Πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦτο ἀπηύθυνεν ὁ Βρ. δύο ἐπιστολάς, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς τὴν πρώτην διηγεῖται τὰ τῆς διαμονῆς του εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου, μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἔξοδον (1401), πλήρης ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὴν ἐπὶ τὰ βελτίω μεταβολὴν περιβάλλοντος, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐπιστολογραφίας. Ἐκ τῆς β' ταύτης ἐπιστολῆς φαίνεται ὅτι αἱ πρὸς τὸν Ἰωάννην γραφαὶ τοῦ Βρ. εἴτε δὲν ἐτύγχανον ἀπαντήσεως εἴτε δὲν ἔφθανον εἰς τὸν προορισμὸν των, ναυαγοῦντος τοῦ μέσου δι' οὗ ἀπεστέλλοντο.

Τὸ πρόσωπον τοῦτο φαίνεται οἰκειότατα πρὸς τὸν Βρ. διακείμενον, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν προσφώνησιν «ἀδελφέ μου ἡγαπημένε».

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΤΖΑΔΟΥΡΗΣ. Πρὸς αὐτὸν ἀπευθύνεται μία ἐπιστολὴ τοῦ Βρ. ἐκ τῆς ὁποίας μανθάνομεν ὅτι οὗτος ἔψαλλεν εἰς τὸν Χάνδακα (σημ. Ἡράκλειον) καὶ εἰς τὸν Ναὸν τῆς ἁγίας Ἄννης, ἦτο δ' ἱερεὺς, νέος, χρηστοθήτης καὶ συγγενὴς ἄλλου ἱερέως Μιχαήλ. Ἐπαινεῖ ὁ Βρ. τὰς ἀρετὰς τοῦ λευίτου τούτου καὶ τὸν παροτρύνει πρὸς παιδείαν καὶ εὐσέβειαν. Ἐνθυμεῖται ἀκόμη τῆς νεότητός του καὶ τῆς «ἀναστροφῆς ἐκείνης τῆς παιδικῆς, τῶν ἡδίστων σου ἀστειευμάτων τῶν φιλικῶν».

ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ ΔΕ ΣΠΗΓΑΣ. Φίλος τοῦ Βρ. ὁ ὁποῖος τῷ ἀπηύθυνε μίαν ἐπιστολὴν μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του ἐκ Κρήτης εἰς Κων(λιν), ἐν ἣ ἀντιπαραβάλλει τὰ ταπεινὰ τῆς μεγαλοήσου πρὸς τὰ μεγαλοπρεπῆ τῆς βασιλευούσης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΥΡΙΑΝΟΣ. Ὅτι ὑπάρχει οἰκογένεια εὐγενῆς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, ἔχουσα ἐπώνυμον Συριανός, εἶναι γνωστόν ⁴. Τίς δ' ἀκριβῶς ἦτο

1. (βιβλία). 2. Ὁ Κεραμεύς: καί.

3. Α. Παπαδ. Κεραμεύς: *Varia Graeca Sacra* σσ. 295-6.

4. Πρβλ. Σπ. Λάμπρος: *Κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας* NE 10, 1913, σ. 453, ὅπου, μετὰ τῶν «Cittadini di Candia» (ἐν στήλῃ β') ἀναγνωστέος

ὁ παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βρ., ἄγνωστον, ἀλλ' ἀσφαλῶς δέον νὰ εικάσωμεν, ὅτι στενὴ φιλία εἶχε συνδέσει τοὺς δύο ἄνδρας, ὥστε ἡ ἀλληλογραφία αὐτῶν νὰ διατηρηθῆ 12 ὀλόκληρα ἔτη μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἔξωσιν τοῦ Βρ. Ἀκόμη, ὅτι ὁ παραλήπτης ἦτο λόγιος καὶ πιστὸς ὀρθόδοξος, καὶ φρόνιμος, ὡς ἐκ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς φαίνεται.

β' Τὰ κείμενα¹

I. Ἀλληλογραφία μετ' Ἰωάννην τινά

(Κώδιξ 297 Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Μόσχας)

1. ΚΓ' Ἰωάννη (Γ' σ. 178-9)

(ἐκ Κων/λεως εἰς Κρήτην)

Ἀδελφέ μοι τὰ πάντα ἠγαπημένε, ἤξευρε ὅτι εἶμαι εἰς τὴν ὑγίαν μου ὀλόκαλα. Ὁ πόνος τῆς κεφαλῆς ἀφῆκέ με. Ὁ ἀββάς μου ἐνὶ ὀλόκαλα. Ἀπεδέξαντό με οἱ ἐνταῦθα φίλοι. Βλέπω τὰ καλὰ ὅσα ἐπεθύμησα πολλάκις ἰδεῖν. Ἰσταμαι ἐν χορῶ τῶν αἰνούντων τὸν Κύριον. Ἀκούω φωνῆς αἰνέσεως καὶ ἐξομολογήσεως ἡσυχάζω ἐκ τῶν θορύβων. Ἐχω θέλημα ζῆν ἀδεῶς, ὅπερ οὐδενὶ τῶν ἐνταῦθα μοναχῶν δέδοται. Μένω εἰς τὴν Βασιλικὴν ἔγγιστά που. Κατοικῶ εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τῶν Στουδίου. Ἐπλούτησα ἐν τοῖς ἀγαθοῖς τοῦ Κυρίου : ἀναγινώσκω εἰς τὸ μέσον ψάλλω τῷ Θεῷ μου μετὰ ψαλλόντων εὐχομαι κατ' ἑμαυτὸν γράφω δικαιοσύνην, λαλῶ ἀλήθειαν. Εὐρον τὴν ὁδὸν τῶν σφριζομένων ὀμιλῶ μετὰ φιλοσόφων. Οὐδεὶς τῶν βαρβάρων ἀνθρώπων εἰς πρόσωπόν με ὀρᾷ οὐδὲ τῆς φωνῆς μου γυνὴ ἀκούει καὶ τὸ αἴτιον, ὅτι ἰδοὺ χίλια ἔτη παρῆλθον ἀπ' οὗ ἀνὴρ ἄπρακτος οὐκ εἰσηλθεν εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου, οὐδὲ /θῆλυ γένος τὴν αὐτὴν ταύτην ἐπάτησε. Πρὸς τούτοις εἰς πάντα τὰ σωματικὰ εὐεκτή : ἐντροπῶ εἰς βρώματα εὐθηνοῦμαι εἰς πράγματα περισσεύομαι εἰς ἐνδύματα διάγω ἐν κέλλῃ, παλατιῶ ὁμοίᾳ κῆπος καὶ παράδεισος, ἐλαιῶν καὶ ἀμπελῶν κύκλωθέν μου ἡμεροὶ κυπάρισσοι καὶ εὐθαλεῖς ἔμπροσθέν μου ἔνθεν ἡ Πόλις

Sirianò (ἀντὶ τοῦ τυπωθέντος Striano. Ὁ πίναξ εἶναι ἀθλίως τυπωμένος καὶ τὰ ὀνόματα παραμορφωμένα καὶ ὑπὸ στήλας δεικνυούσας τὴν καταγωγὴν (Patrie) ὑπόκεινται οἰκογενειακὰ ὀνόματα!). Ὁμοίως αὐτόθι σ. 455 (στήλη δ') μεταξύ τῶν «cittadini della Canea» ὑπάρχει «Sirgianò». Διάφοροι Surian ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ P. Castrolifilca εἰς τὴν, ἀνεκδοτὸν ἀκόμη, Descrizione di Candia, παρέχουσαν πολύτιμα στοιχεία τοῦ τέλους τοῦ 16. αἰ., ἐξ ἧς ἀντλεῖ ὁ Ἀγ. Ξηρουχάκης εἰς τὸ ἀναξιόπιστον, καθὸ βρῆθον τερατωδῶν σφαλμάτων, βιβλίον του : Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, Ἀθ. 1934, σσ. 45, 59, 72 κά. Πρβλ. καὶ Νίκων Α. Βέην, προλογίζοντα τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον, ἐν σ. ιδ'.

1. Προτάσω κατ' ἐκλογὴν τὰς ἐκδεδομένας ὑπὸ Βουλγάρεως Ἐπιστολάς, ὧν σημειῶ τὸν εἰς τὴν ἔκδοσιν ἐκείνην αὖξοντ' ἀριθμὸν. Ἐπιτάσω τὰς ἀνεκδότους.

καὶ ἡ ἀγορά· ἐκεῖθεν ἡ Μήτηρ τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ ἡ Βασιλεία τοῦ κόσμου. Τούτων πάντων καὶ τοιούτων ἀγαθῶν ἠξίωσέ με, φίλιτα ἐμοὶ Ἰωάννη, ἡ ἐκ τῆς Κρήτης ἐξορία. Εἰ γὰρ μὴ ἐξωρίσθην, οὐκ ἂν ταῦτα εἶχον ἐγώ. Διὰ τοῦτο συγχωρήσαι ὁ Κύριος καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι πᾶσι τοῖς συνεργήσασιν ἵνα ἐξορισθῶ καὶ δόξῃ αὐτοῖς ἄφρασι, καὶ τῶν λοιπῶν τούτοις σφαλμάτων. Τοὺς φιλοῦντας καὶ τοὺς μισοῦντας ἡμᾶς, ἐν Χριστῷ, ἐξ ἡμῶν ἄσπασαι.

2. ΚΕ' Ἰωάννη (Γ' σσ. 180-2)

(ἐκ Κων/λεως εἰς Κρήτην)

Εἰ μὲν ἀκριβῶς ἐπιστάμην, ὅτι μὴ καὶ ταῦτά μου τὰ γράμματα κατὰ θάλατταν ναυαγήσει, καὶ ὅτι μὴ μετὰ τὸ ἀναγνῶναι, αὐτίκα ταυτὶ τῇ γῆ παραδώσει / ἢ τῷ πυρὶ, ἢ, τό γε μετριώτερον, τῇ σκοτίᾳ, πολλὰ ἕως καὶ κατὰ λόγον συντεθειμένα ἀπέστελλον ἂν σοι. Ὡς νῦν τοῦτ' ἐνθυμούμενος, πρὸς τὸ γράφειν σοὶ ὀρθομότερος γίνομαι. Ἐννόησον γὰρ ἡλικίον ἐστίν, ἵνα καὶ χάριτος εἰκῆ καὶ μέλαν ἀγορασθῆ· καὶ εἰς κενὸν καὶ σιλιβωτήρ, καὶ ψαλὶς, καὶ καλαμάριον προτεθῆ, καὶ γραφίς ἀμβλυνηθῆ· καὶ ὄραφις, καὶ νῆμα, καὶ κηρός, καὶ τὸ τούτων ὕστερον, ἢ σφραγὶς εἰς μάτην ἐτοιμασθῆ. Καὶ ταῦτα μὲν δὴ τὰ ἔξωθεν.

Τὰ δ' ἐξ ἡμῶν αὐτῶν ἡλίκα, καὶ πόσα; Νοὸς εὐρέματα, τὸ χρειωδέστερον ἐν τούτοις καὶ κοπωδέστερον ἀνχένος κλίσις· ὀφθαλμῶν ἐπιβολαί· χειρὸς τέχνη· δακτύλων κίνησις· γονάτων κάμψις· σίχων ἔκθρασις· γραμμάτων τύπος· νοημάτων κάλλος· ἔστι δ' ὅτε καὶ μυστηρίων δῆλωσις. Ὅταν δὲ καὶ γραμματιφόρος εἰς τὸ κομίσει ταῦτα παρακληθῆ, καὶ μακρὸς ἔπειτα πλοῦς τελεσθῆ, καὶ ἡδὴ εὐδοκωθέντα, εἰς χεῖρας γένηται τοῦ πρὸς ὃν ἔσταται ταῦτα. Ὁ δ' ἅμα τῷ ἀναγνῶναι τῇ γωνίᾳ τε καὶ τῷ σκότει ὡς ἀπολούμενα παραδῶ, ἀναλόγισαι ὅση τοῦ πέμψαντος περιφρόνησις γίνεται, καὶ αὐτῶν τῶν καλῶν.

Διάτοι τοῦτο οἱ παλαιοί, οὐ ταύτην ἔχοντες τὴν συνήθειαν, ἀλλὰ τὴν αὐτῆς ἐναντίαν, δηρῶς ἐπεμπον γράμματα ἢ ἐδέχοντο, οἱ μὲν πέμποντες, πρὸ τοῦ εἰς χεῖρας αὐτὰ δοῦναι τοῦ διακομιστοῦ, ἐτίθουν γράφοντες εἰς βιβλίον, ἔχον καὶ ἄλλα τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν· οἱ δὲ δεχόμενοι, ἅμα τῷ δέξασθαι, τοῖς λόγου μετόχοις εὐθὺς ταῦτ' ἐπεδείκνυν· καὶ αὐτοὶ ἀποστηθίζοντες πρῶτοι, τοῖς ἰδίοις δελτίοις ἐνέγραφον· καὶ οἱ ἐξ ἐκείνων λαμβάνοντες πάλιν, εἰς τὰ ἑαυτῶν καὶ αὐτοὶ ἐνετίθουν βιβλία, καὶ ἀποστηθίζοντες ἐπὶ ἐπιδείξει, οἴκοι τε καὶ εἰς τὰς ἀγορὰς καὶ εἰς ὁδοὺς καὶ τὰς συνελεύσεις καὶ ἐν πάσαις ταῖς ὁμιλίαις, ἀντὶ πάσης ἀργολογίας, τὰ χρήσιμα ταῦτα διήρχοντο ἀπὸ στόματος. Ὅθεν ἐθανμάζετο μὲν ὁ δεξάμενος, ἅτε τοιοῦτου φίλος ἀνδρός· ἐκροεῖτο μετὰ ἐπαίνων ὁ γράψας, ὡς δῆλωσ' ἐγνωρίζετο δὲ καὶ ἡ τῆς ὀητορικῆς δύναμις· καὶ ἐξηλοῦτο πολλαχόθεν ἡ παιδευσις. Ἐξ οὗ καὶ τι τοιοῦτον ἐπηκολούθει. Ὅταν γὰρ καὶ αὐθις ἐβουλήθη ὁ γράφων πρὸς τὸν αὐτὸν ἢ καὶ τινα ἄλλον ἐπιστεῖλαι τῶν φίλων, μεμνημένος ὅτι ἐκεῖνα τὰ γράμματα ὁ δεξόμενος φίλος καὶ ἀποστηθίσει καὶ μεταγράψει καὶ

πολλοῖς διηγήσεται, καὶ ἐντὸς ἐνιαυσίου κύκλου εἰς δέκα ἢ καὶ ἑκατὸν δέλτους ἔσται ἐγγεγραμμένα καὶ εἰς τὸν αἰῶνα μενεῖ, πρὸς ἀνδρῶν φιλολόγων πολλακίς μεταγραφόμενα μετὰ πόσης οἴει ἡδονῆς καὶ τῆς σπουδῆς καὶ τῆς τέχνης αὐτὰ ἔγραφεν! Οὕτω Λιβάνιος ἔγραφε τὰς ἐπιστολάς. Οὕτω Συνέσιος ὁ φιλόσοφος. Οὕτως ὁ Πηλοσιώτης Ἰσίδωρος. Οὕτω πάντες, ὧν εἰσέτι ἐν κόσμῳ αἱ ἐπιστολαὶ διαμένουσιν. Οὕτως ἄρα περὶ τὸν λόγον ἐσπούδαζον. Οὕτως ἦσαν φιλομαθεῖς, φιλόκαλοι καὶ φιλάλληλοι.

Εἰ οὖν καὶ αὐτὸς ἐμὰ βούλει γράμματα δέχεσθαι, μετὰ γράφει ταῦτα πρῶτον, ἅμα τῷ δέξασθαι ἀποστήθιζε φιλοτίμως· λέγε τοῖς φίλοις διεξέρχον τοῖς πᾶσιν, ὅτε καιρὸς, τὰς ἀκαιροὺς ὀμιλίας καὶ ματαίας ἐγκόπτων. Καὶ δέξῃ, σὺν Θεῷ δὲ εἰρήσθω, μάλα συγχά. Εἴθε δὲ ἦν εἰπεῖν, καὶ ἐπιστήμης ἐχόμενα.

II. Πρὸς Ἀλέξιον Ἀπόκαυχον

(κώδιξ 297 Ἱερᾶς Συνόδου Μόσχας)

3. IZ' Ἀλεξίῳ (Γ' σσ. 170-71)

(ἐκ Κρήτης εἰς Κρήτην)

Πολλάκις καλάμῳ τῇ δεξιᾷ, μέλανι βεβαμμένῳ, καὶ χάριτος ἀγράφῳ τῇ εὐωνύμῳ λαβόμενος, καὶ ἤδη γράφων σοι μέλλον, ἀφῆκα πάλιν. Τί γὰρ ὁ δύστηνος πάθοιμι, λογιζόμενος, ἂν γράψω πιτακικῶν ἀφορῶν χαρακτήρι, πολλοὺς ἔχω(ν) τοὺς (τῷ) ἀπλοῦκῶ ἐγκαλοῦντίς μοι. Ἄν ἐπιστολιμαίῳ, τοὺς τῷ κομψῷ ἂν σιγῶ, κατηγοροῦμαι τὸ μὴ εἰδέναι ἂν λαλῶ, τὸ φανητιᾶν. Ὡς δύναμαι, οὐ βούλομαι ὡς ἐθέλω, οὐκ ἰσχύω. Οὕτω μου καὶ ἡ βούλησις ἡσθάνει καὶ ἡ ἰσχὺς ἐνεποδίζετο. Συμφορὰ μοι συμφορὰν ἔλνε, καὶ πάθος πάθος ἴατο καὶ δι' ἐτέρων κακῶν τὰ κακὰ ξένως παρηγορεῖτο.

Οὕτω διακειμένῳ μοι, ἐπῆλθε νεανικώτερόν τι λογίσασθαι ὅτι τὸ μὴ πρὸς ἐπίδειξιν σπουδάζειν αἰρεῖσθαι, αἴτιον ὀφθιμίας ἐσχάτης πολλοῖς πολλακίς ἐγένετο· οἱ ἀπὸ τοῦ μὴ δόξαι σπουδάζειν ἀρξάμενοι, εἰς τὸ μηδοπωσοῦν σπουδάζειν κατέληξαν ὧν κίνδυνος ἀμείνους φανεῖναι, τοὺς ἐπιδειξάει σπουδάσαντας, ὅτι σπουδάζειν προήρηται, καὶ ὁ ἀμφοῖν διαδιδράσκων τὸ ἄτοπον, ἀμωσγέπως ἔρῶται, καὶ οὐδὲν ἑαυτὸν ἢ τινα λυμανεῖται.

Ταύτη τοι, καὶ ἵνα μὴ δόξω ἀδικεῖν σε τὸν ἐμοὶ γλυκερὸν ὄντως φίλον, ἰδοὺ τὸ γράφαι νενίκηκεν, ἐν ζυγοῖς καὶ ἀμφιβόλοις στατήρσι τοῦ σιωπᾶν ἡττηθέντος μοι. Ἀμέλει καὶ τοῦ γράφειν ἀρξάμενος, πρῶτα μὲν χρηστικῶν ἀνδρῶν ὄντι φίλῳ, τῆς μακαρίας ἐλπίδος ἐπιλαβέσθαι εὐχομαι. Ἐπειτα δὲ καὶ πᾶσιν ἀγαθοῖς εὐθηνεῖσθαι, μετρίως τοῖς πράγμασι χρώμενον, καὶ οὐκ ἀπὸ ὀρασιότητος. Οὕτω γὰρ καὶ αὐτὸς σοι συνηδυνθήσομαι, τῶν τοῦ φίλου καλῶν μετέχων τοῦ μέρους, ἀρετῶν βοήθοσυνῃ κομῶντος καὶ δαφιλείᾳ. Καὶ τῇ ἀγαθῇ ἀρχῇ καὶ προθέσει ἐφάμιλλα, ὡς ἄξιον, κεκτημένου τὰ τέλη.

4. ΙΗ' ᾠδὴ Ἀλεξίου (Γ' σσ. 171-2)

('Εκ Κων/λεως εἰς Κρήτην)

Ἄριστέ μοι τῶν φίλων καὶ βέλτιστε, εἴης μοι πρὸς τῆς πανταίτιον φρονούμενος δεξιᾶς. Ἐναγχός σοι τὰς βίβλους σὺν γραμμασι πεπομφώς τὰς τιμίας, ἐπαποστέλλω ἰδοῦ σοι καὶ τὸν ἐμὸν θησαυρόν. Θησαυρόν, ἐμοὶ μὲν καὶ τοῦ πάλα Κροίσου ἡδύτερον, πολλοῖς δὲ τῶν φιλοχρίστων, χρυσοῦ πολλοῦ τιμιώτερον. Πλήν, ἀσφαλείας χάριν κιβωτίῳ περικλείσας καὶ κηρῶ σφραγισάμενος τοῦτον ἀπέστειλα, οὕτω μένειν βουλόμενος, ἕως ὅρας ἀφίξεως τῆς ἐμῆς. Οὐ σάνισι πεποιθώς, οὐδὲ κλειδί πιστεύων, / ἀλλ' ἐν σοὶ τῷ ἐμψύχῳ μοι θησαυρῷ τὸν ἄνυχον περικλείων. Ὡς τὴν Ἰλιάδα ὁ Φιλίππου τῷ ὑακινθίνῳ κιβωτίῳ ἐνέθηκε. Γράφειν μέντοιγε ἀντιγραφῆς εἴνεκα περιττὸν ἠγησάμην· ὅτι καὶ δίχα ὑπομνήσεως τὴν ταχίστην εὖ οἶδα ἄφ' αὐτοῦ τοῦτο ἐργάση.

5. ΙΘ' ᾠδὴ Ἀλεξίου (Γ' σσ. 172-3)

('Εκ Κων/λεως εἰς Κρήτην)

Γράμματα πρὸς ἡμῶν λαβεῖν ἐλπίζοντα, οἶμαί σε δυσχεραίνειν μὴ εἰληφότα. Ἄλλὰ μὴ πρὸς Θεοῦ, εἰαῖρέ μοι δεξιέ. Οὐ ταῦτα τοιαύτη ψυχῇ ἀρμόζει λογιζεσθαι, ὅτι σὺν τῇ ἀποδημίᾳ καὶ τὴν σὴν, ὡς ἐνός τῶν τυχόντων, ἀπερῶραμεν ἀγάπην· ἢ τῷ ἐλάττονά σε κρίνειν τῶν φίλων, ἄλλοις μὲν καὶ δις ἐγράφαμεν ἤδη, σοὶ δ' οὐδὲ τὸ τυχὸν ἐπεστείλαμεν· μὴ ταῦτα ἢ τοιαῦτα περὶ ἡμῶν δόξαζε. Ἄλλ' ἐκεῖνο ἴσθι μάλα σαφῶς καὶ ἀναμφιλέκτως, ὡς ἄλλον ἐμέ, ἢ καὶ τι μείζονα, ἐν τε τῷ ζῆν καὶ εἶναι καὶ κατενοδοῦσθαι, καὶ βούλομαι καὶ εὐχομαι τὸν ἐμοὶ τὰ πάντα φίλιον ᾠδὴν Ἀλεξίου τὸν Ἀπόκαυχον. Εἰ δὲ οὐκ οἶδα κολακεύειν, ἢ περὶ τὰς θωπείας ἐσχολακέναι, αἷς οἱ πολλοὶ τῶν δοκούντων φιλεῖν χρῶνται, ξένον οὐδέν. Μὴ γὰρ ἀπαιτεῖ καὶ τοῦθ', ὡς τι σημεῖον φιλίας, ἢ κατὰ Θεὸν ἀγάπη ποτέ; ἴνα κατὰ τοὺς ἐν κόσμῳ φιλοῦντας πλείω μειλίχοις ῥήμασιν ἢ καρδίᾳ (φαίνονται) φιλεῖν; Μὴ σὺν τῷ τῶν ἐπιστολῶν ἀριθμῶ τὴν ἀγάπην ἡμῶν ἀντιμέτρει. Ἄλλὰ δήπου καὶ γραφόντων καὶ σιγόντων, ἢν περὶ αὐτὴν εἶχες ψῆφον, ταύτην δίκνητον διατήρει. Εἰ δὲ δεινὰ φῆς ἡμᾶς πεπονθέναι, καὶ δεινῶν πέρα, καὶ ἀποδύρη, καὶ ποτιῶσαι, καὶ τὸ τί δρᾶσαι προσαπορεῖς, οὐ μέμνησαι ὅτε παρήρουν, ὅσα ἡμέραι, σοὶ τε καὶ παντὶ αἵρουμένῳ, καὶ πρό γε πάντων ἐμοί, λέγων μεγάλη τῇ φωνῇ: ἄνθρωποι σύνετε, εἰ καὶ μὴ πρὸ τοῦ, ὅτι τὰ ἐν γενέσει πάντα φθορᾷ ὑπόκειται, καὶ ὡσπερ σφᾶρα μετακινεῖται ἀστατῶ φθορᾷ; Ὅτι τέφρα, ὅτι κόνις / ὅτι σκιά σκιάς, ὅτι διήγημα μόνον καὶ ὄναρ παρωχητός; καὶ ὁ ζῆν αἰρούμενος εὐσεβῶς, οὔτε τῷ πλεονασμῶ τούτων ἐπαίρεται, οὔτε ἀλύει τῇ ὀλιγότητι; Οὐ ταῦτα διὰ παντός τοῦ χρόνου διετέλουν ἐπάδων, καὶ ὅσα τούτοις εἰκὸς παραπλήσια; Ἄλλὰ ἐκεῖνα μὲν ὄχρετο. Παραινοῦ-

μεν δέ σοι καὶ αὐθις μέγα τι νομίζειν τῶν ἀγαθῶν τὴν ἐκ Θεοῦ παιδείαν. Ὅτι πολλὸς ἐκ τῶν θλίψεων τούτων ἀναμένει μισθός, καὶ μεγάλη ἀμοιβὴ καὶ ἀντίδοσις· καὶ ἡ τῶν πειρασμῶν φύσις τοῖς γενναίως αὐτοὺς φέρουσι πολλὰ προξενεῖ τὰ βραβεῖα. Καὶ λογίζεσθαι, ὅτι, ὡς ἂν μὲν εἶχε τὰ πράγματα φύσεως ἀμετακινήτου, ἐγὼ μὲν ἔλεγον, τοιαῦτα δ' ἀπέβη. Δεινὸν οὖν, εἰ οὕτως ἐχόντων δίκῳς τῶν γινομένων ἀεὶ, ἄλλως ἡμεῖς πάλιν αἰρούμεθα περαινέσθαι τὰ ἡμέτερα. Χαῖρε τοίνυν ἀντὶ τοῦ λυπεῖσθαι, ὅτι καὶ αὐτὸς ἐγὼ ὁ παθὼν πάννυ καὶ λίαν χαίρω. Ἐπίκειται γὰρ μοι καὶ ἀνάπανσις, καὶ χαρὰ ὑπὲρ τούτου μεγίστη.

Ἐρῶσώ μοι μακρά.

6. ΚΑ' Ἀλεξίῳ (Γ' σσ. 176 - 7)

(*Ἐκ Κορινθίων εἰς Κρήτην)

Εἰ καὶ ξένος καὶ τεθρονημένος παροικεῖς ἐν τῇ Κρήτῃ, ἀλλὰ τό γε νῦν ἔχον φέρε γενναίως, καὶ τοὺς σοὺς ἐπιστήριζε. Ἐπεὶ κρείττων ὑπομονὴ ἁγαθίας, καὶ ἔνστασις σταθερὰ ἡ γνώμης εὐπεριτρέπτου καὶ δειλώσεως ψυχῆς. Καὶ τοῦτο δὴ εἰδέναι αἰροῦ, καὶ ἐν σαντιῶ περιστρέφειν ἀεὶ, ὅτι κἀνταῦθα φθόνος νεανιεύεται καὶ πανταχοῦ γῆς οὗτος περνοσεῖ. Εὐλογημένος δ' ὁ ἄνθρωπος οὐχ ὁ φθονῶν ἀλλ' ὁ φθονοῦμενος διὰ τὰ καλά, ὁ διωκόμενος καὶ θλιβόμενος διὰ τὸν Χριστόν. Ἐχει γὰρ τὸ συνειδὸς συνήγορον ἢ τὸ οἰκτεῖον, καὶ παρήγορον ἐκδέχεται τὸν μέλλοντα κρῖναι πᾶσαν πνοήν. Σὺ οὖν, ἀγαπητέ, ἐν μέσοις καθήμενος τοῖς ἐπὶ τέχνῃ καὶ παισὶ καὶ οἰκίᾳ ζηλοῦσί σε καὶ περιβλεπτον εἶναι νομίζουσι, χαῖρε ἐπὶ τούτοις μὲν, ὅτι ἄξιος γέγονας ζήλου. Χαῖρε δὲ καὶ ἐπὶ σαντιῶ, ὅτι ἡξιώθης ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τῆς ἀληθείας, ἔτι περὶ ὧν ἐν τῷ βίῳ, ἀπροσδόκητόν τι καὶ εἰδεῖν καὶ ἀκοῦσαι· τοῦτο δὴ λέγω, ὅτι καὶ ὕβρεις καὶ λοιδορίας ἐξ ἐχθρῶν ὁμολογούμενων, μῖσος καὶ ἀποστροφὴν πρὸς φίλων καὶ συνήθων, δέος καὶ δεινῶν προσδοκίαν μυρίων ἐκατέρησας, ἅτε τῆς ἀληθείας ὑπερμαχῶν. Ἀλλὰ στήθι γενναίως, ὡς καὶ προεῖπόν σοι. Ἴδου γὰρ παρέρχεται τὰ δεινά.

7. ΚΒ' Ἀλεξίῳ (Γ' σσ. 177 - 8)

(*Ἐκ Κορινθίων εἰς Κρήτην)

Πολλοὺς τῶν ἐπ' ἀρετῇ μέγα ἀραμένων τὸ κλέος, πειρασμοῖς καὶ θλίψεσι πολλάκις ἐπύρωσεν ὁ Θεός. Πολλῶν μὲν καὶ ἄλλων ἔνεκεν, τὸ δὲ μεῖζον, ἵνα μὴ τὸ τῆς ἀρετῆς μέγεθος εἰς ὑπερηφανίαν ἐπάσῃ. Εἰ γὰρ τῷ μεγάλῳ Παύλῳ τούτου ἐδέθησεν: «ἐδόθη μοι γὰρ, φησί, σκόλωψ τῇ σαρκί, ἵνα με κολαφίσῃ, ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι»⁴· πολλῶ μᾶλλον ἑτέροις, οἳ κἄν καὶ ἀνεύθυνον εἶχον

1. Βούλγ. ἐτυπώθη: σταθηρά.

2. Βούλγ. δέ.

3. Βούλγ. δέ.

4. Κορινθίους Β', 12, 7.

τὸν βίον, ἀλλὰ πολλῶ ἄν τῆς ἐκείνου ἐδέησαν ἀρετῆς καὶ τοῦ πνεύματος. Λέγει δὲ καὶ πρὸς Κορινθίους¹ γράφων ὁ θεὸς οὗτος ἀπόστολος: «εἰ ἐαυτοὺς διεκρίνομεν, οὐκ ἄν ἐκρινόμεθα, κρινόμενοι δὲ ὑπὸ Κυρίου παιδευόμεθα, ἵνα μὴ σὺν τῷ κόσμῳ κατακριθῶμεν». "Ὁρα κἀνταῦθα πῶς τοὺς μὴ παιδευόμενους ἐν τῷδε τῷ βίῳ τῆ τῶν ἐθνικῶν παραπέμπει μερίδι καὶ μετ' ἐκείνων καταδικάζει. Τούτους γὰρ κόσμον ἐν πολλοῖς ὀνομάζει, οἷς ὁ δίκαιος κριτὴς τὸ νῦν ἔχον οὐδαμῶς ἐπεξέρχεται, κἄν καὶ τὰ σφόδρα ἀτοπώτατα δοῶεν, τῆ ἐκείσε χαλεπωτάτῃ δίκῃ αὐτοὺς ἀποταμιεύων. Καὶ πρὸς Ἑβραίους² δὲ οὗτος γράφων καὶ τῆς πρὸς τὰ δυσχερῆ μικροψυχίας ἔνεκεν αὐτῶν | καθαπιόμενος, ἅμα δὲ καὶ πρὸς ἀνδρείαν αὐτοὺς καὶ μεγαλοψυχίαν διερεθίζων «οὐπω, φησί, μέχρις αἵματος ἀντικατέστητε πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ἀνταγωνιζόμενοι, καὶ ἐκλέλησθε τῆς παρακλήσεως, ἣς ὑμῖν ὡς υἱοῖς διαλέγεται: Υἱέ μου, μὴ ὀλιγώρει παιδείας Κυρίου, μηδὲ ἐκλύου ὑπ' αὐτοῦ ἐλεγχόμενος· ὃν γὰρ ἀγαπᾷ Κύριος παιδεύει, μαστιγοῖ δὲ πάντα υἱόν ὃν παραδέχεται. Εἰ παιδεῖαν ὑπομένετε, ὡς υἱοῖς ὑμῖν προσφέρεται ὁ Θεός· τίς γάρ ἐστιν υἱὸς ὃν οὐ παιδεύει πατήρ; εἰ δὲ χωρὶς ἐστε παιδείας, ἣς μέτοχοι γεγόνασι πάντες, ἅρα νόθοι ἐστέ, καὶ οὐχ υἱοί».

¹ Ὁρᾷς ὅποι ἀνήγαγεν ἡμῶς καὶ τίσι συναριθμοὺς εἰργάσατο τὰ παρελθόντα δεινά; ² Ὡ δόξα σοι, πάντων ἔνεκεν τῷ οὕτως οἰκονομήσαντι. Ταύτη τοι, φίλε πνευματικῶς λοιπὸν συνευφραίνου μοι.

³ Ἐρῶμένως βιώῃς τῷ πνεύματι.

8. ΚΑ' Ἀλεξίῳ (Γ' σσ. 179-80)

(Ἐκ Κων/λεως εἰς Κρήτην)

Χίλια καλῶς σὲ εὔρομεν πάλιν. Ἴδου ἤλθομεν ἰδεῖν σε καὶ μαθεῖν καὶ ἀκριβῶσασθαι, πῶς ἔχεις μετὰ Θεόν. Βλέπε, κρατεῖ με ἡ χεῖρ σου ἐκ τῆς χειρὸς βλέπουσί με οἱ ὀφθαλμοὶ σου· ἀκούεις μου καὶ τῆς φωνῆς ἐναργῶς. "Ὅτι τὰ γράμματα ἃ κρατεῖς μετὰ χειρῶν, τῆς ἐμῆς χειρὸς ἔργον· οἱ λόγοι οὗς ἀναγνώσκων ἀκούεις, οὗτοι ὄντως ἐμοί. Ἴδες, ἔχεις, βλέπεις· ἐρώτα με τί θέλεις μαθεῖν περὶ ἐμοῦ· ἐὰν ὑγιαίνω; Γίνωσκε ὅτι σωματικῶς μὲν καλῶς ἔχω, ψυχικῶς δὲ ἀσθενῶ. Ἐὰν εὐθυμῶ; Ἴσθι ὅτι πολλῶν ἐνταῦθα εὐφραιόντων με, ἐν ἔσθι τὸ λυποῦν, ἢ στέρησις τῶν ἄλλοθι καὶ τῶν ἐνταῦθα μοι φίλων καὶ σοῦ. Ἐὰν εὐημερῶ καὶ εὐδαιμονῶ; γνῶθι ὡς ἔχω καὶ περιττά. Ποῦ μένω, βούλει ἀκοῦσαι; "Ὅπου καὶ πρόην ἐν τοῖς Στουδίου. Καὶ ταῦτα δὴ τὰ ἐμά. Τὰ δὲ τῆς Πόλεως οἶα; Ἐστὶν εἰρήνη μεγάλη ἐνταῦθα· εὐθηνία τε πραγμάτων ἄκρα καὶ πλουτισμὸς ἦκει πάντοθεν· διάγει ὁ βασιλεὺς ἐν γαλήνῃ· οὐδεὶς τῶν πέριξ σαιραπῶν | ἢ τυράνων αὐτῷ ἐνοχλεῖ. Οἱ μὲν αὐτῷ φίλοι γεγονάσιν· οἱ δὲ ὑπόσπονδοι καθεστῶσιν. Ὁ νῦν πατριαρχεὺν ἐν εὐθυμίᾳ· τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐν καταστάσει τὰ τῆς Πολι-

1. Α', 11, 31-32.   2. 12, 4-8.

τίσας ἐν ἡρεμίᾳ τὰ τῆς συγκλήτου βουλῆς ἀνερόχλητα ἀστασίαστα τὰ τοῦ δήμου τὰ τῶν γειτόνων εἰρηνικά, καὶ πάντα καλά. Εἰ δὲ καὶ τι τῶν μὴ προσηκόντων, τινὰς ταράττον, διανοχλῆ, τοῦτο τῆς ἐμῆς ἀμαρτίας ἔκγονον. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ὅσονοῦπω, μεταγρόντος μου ἢ θανάτου, καταργηθήσεται. Καὶ τὸ πᾶν λοιπὸν ἡρεμήσει καὶ εἰς τὸ βέλτιον ἀποκαταστήσεται. Ἄλλ' ὅπως μὲν ἔχει τὰ καθ' ἡμᾶς ἔμαθες ἤδη καὶ τὰ περὶ ἡμᾶς ἔγνωσ, ὦ βέλτιστε. Δήλον δὲ καὶ αὐτός, φράσον, εἰπὲ καὶ διήγησαί μοι, πῶς ἔχει τὰ κατὰ σέ; ἢ τὸν ὅμοιον τρόπον, ἢ, ὃν οἶδας αὐτός; διάκεισαι καλῶς ἐν ὑγείᾳ; Πῶς ἔχει τὰ τῶν αὐτόθι μοι φίλων; τὰ τῆς ἀρχῆς ὑμῶν ἄρα πῶς διεξάγεται; οἱ τῶν ἀρχόντων ἔκκριτοι ὁμοσοῦσιν ἀλλήλοις; Μᾶλλον δὲ ὑμεῖς, τὸ ὀρθόδοξον γένος, πῶς διάγετε μέσον τοσοῦτον ἰλιγγων; ταῦτα, καὶ ὅσα τοιαῦτα ἐξῆ σοι δηλῶσαί μοι, δηλώσον. Οὐδὲν γὰρ κωλύει τὰ γράμματα, καὶ χεῖρα καὶ γλῶτταν καὶ ὄψιν καὶ πάντα καλῶς μοι ἀποπληρῶσαι τὰ σά. Ὡσπερ ἄρα κἄμοι γέγονε τάδε πρὸς σέ. Εἰ δὲ καὶ αὐτὴν ὄψιν τὴν ἐμὴν ἰδεῖν φανερωῶς καὶ φωνῆς ἀκοῦσαι ἀμέσως ἐφίη, καὶ λόγων γενέσθαι κοινῶς τῶν ἐμῶν, μικρὸν ὅσον ἔκδεξαι, καὶ ἀπολαύσεις τούτων πάντων ὁμοῦ ἐν τῇ μελλούσῃ μακαριότητι, τρανότερόν τε καὶ καθαρώτερον πάντων ἀνθρώπων, καὶ πάσης κτίσεως.

Ἐπίγραμμα
 *Ὁ πάντα τὰ σά καὶ φιλῶν καὶ θαυμάζων, Ἰωσήφ ὁ Βουέντιος.

III. Ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους

(Κώδιξ Εὐσταθίου Βουλιαῦ, μητρο. Κερκύρας, ἔτους 1756 φύλλα 460-2)

9. (1.) Ἀνωνύμου. (*Varia Graeca Sacra* σσ. 292-3)

(Ἐκ Κρήτης εἰς Κων/λιν;)

Ἐμαθον παρὰ τοῦ Σταμάτη (οἶδας ὃν λέγω), ὅτι ἐβούλου ὄλη ψυχῇ ἔλθεῖν καὶ ἰδεῖν με. Εὐχαρίστησα γοῦν τὸν ὑπεράγαθον Κύριον ἕνεκα τούτου, δι' ὃν ἀγαπᾷς με τοσοῦτον, εὐχαριστῶ δὲ καὶ τῇ ἀντιλήψει σου πλὴν καὶ ἀξιῶσαί σε λοιπόν, εἴπερ ἔστι σοι εὐκόλον, χωρὶς ζημίας λέγω καὶ φόβον καὶ ἐξόδον τινὸς δι' ἐμὲ γινομένης. Ἐλθέ, κοπίασον καὶ ἔτι καὶ ὄψη με, καὶ ἴσως εὐφρανθήσῃ, καὶ πολλὰ δι' ἐμοῦ μετ' ἐμέ. Καὶ τοῦτο δέ σου λέγω, προμῆνυμα¹ τῆς χαρᾶς ἐκείνης, ἧς μέλλεις ἀπολαβεῖν σύ. Καὶ ἄλλως, ἐὰν ἔλθῃς καὶ ἴδῃς με, ὅτι τὸ ἐπιθυμοῦμαι αὐτὸς καὶ πάντες οἱ ἀγαπῶντές με διὰ Θεόν, τὸ ἀνέλπιστον καὶ ἀπεγνωσμένον θέλεις ἰδεῖν, λέγω δὴ τὸ ἂν ἔλθῃς εἰς τὴν Κρήτην μετὰ τοῦ θελήματος τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς βουλῆς τῶν Βενετικῶν, παρ' ἡμᾶς καὶ φανερωῶς εἰς τὸ μένειν αὐτοῦ μετ' ἡμῶν μέχρι τελειυταίας ἀναπνοῆς. Θαυμάζεις τὸ πῶς καὶ ἀπιστεῖς τοῦτο. Οἶδα κἄγώ, ἀλλὰ τοῦτο, τὸ δοκοῦν σοι ἀμήχανον, εὐκόλον ἔσται θέλοντος τοῦ Χριστοῦ καὶ συνεργούσης μοι τῆς σῆς ἀντιλήψεως. Πόθεν γίνεται τοῦτο; καὶ εἰ ἀληθῶς

1. Α. Π. Κεραμεύς: προμηνύματα.

περὶ τούτου πληροφορήσεις με, οὐκ ἔστι δυνατόν γραφῆναι τοῦτο τὸ πῶς. Ἄκοῃ δὲ πιστωθῆναι δύναται μόνον καὶ ὀφθαλμοῖς τοῖς σοῖς καὶ τῇ καρδίᾳ ὡς μυστήριον μέγα ἐντυπωθῆναι. Ὅμως μετὰ τσαυτὰ σοι γράφειν με ἐκεῖνο παρακαλῶ. Μὴ νομίσης με ψεύδεσθαι, ἀλλὰ λόγισαι ὅτι ἐν Χριστῷ ἀληθεύω ὅποταν ἀκούσης συνομολογήσεις μοι, τοῦτο γίνωσκε ἐν ἀληθείᾳ καὶ βεβαιώσει. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ὁ παντοδύναμος Κύριος, ἡ πανταγία Τριάς, ἐθέλει καὶ ἐκπληρώσει, εἰ μὴ τι προβλέπει παρεμποδοῦν εἰς ψυχὴν· αὐτὸς δ' ὑγιαίνεις μοι ὁ τὰ πάντα καλός.

10. (2.) *Εἰς τὰς χεῖρας τοῦ κυρ Γιαννοῦ λη Δὲ Σπίργα*

(*Varia Graeca Sacra* σσ. 293-4)

(Ἐκ Κων/στωσ εἰς Κρήτην)

Τίμιε φίλε καὶ ἀδελφέ, εὐχομαί σοι ἐν Χριστῷ πᾶν ἀγαθὸν καὶ σωτήριο. Γινώσκω, ὅτι, ὅταν (μὲ) ἐνθυμηθῆς, λυπεῖσαι καὶ ἀδημονεῖς περὶ ἐμοῦ πῶς οὐ βλέπεις με. Παρακαλῶ σε γοῦν, ἵνα μᾶλλον ἔχῃς καλὴν καρδίαν δι' ἐμέ, ὅτι ἐλύτρωσέ με Κύριος ὁ Θεός μου (ἀπὸ) πολλὰ κακὰ καὶ ἔφερέ με εἰς πολλὰ ἀγαθὰ ἀπὸ πολλοῦ κόπου εἰς πολλὴν ἀνάπασιν· ἀπὸ πολλὰς ὕβρεις εἰς πολλὰς τιμὰς· ἀπὸ μικρὰ καὶ εὐτελεῖ εἰς μεγάλα καὶ ἔνδοξα. Καὶ σκόπει: ἀντὶ ἐρήμιου βλέπω τὴν Πόλιν· ἀντὶ πετρῶν καὶ χαρακίων, παιῶν πορφύρας καὶ τάπησι, ἀντὶ προβάτων καὶ αἰγῶν βλέπω καμήλους καὶ βουβαλίδας· ἀντὶ τοῦ Λασηθίου τὸν Ὀλυμπον· ἀντὶ τῆς Κολοκύνθας ἐκεῖ πέτρα καὶ τῆς Λύττιου¹, τὴν Ἀνατολὴν ὁμοῦ καὶ τὴν Δύσιν· ἀντὶ τοῦ λόγγου ἔχω τὸ παλάτιν· ἀντὶ τοῦ Χριστοῦ ἐκεῖ ἀπάνω τὴν Ἁγίαν Σοφίαν· ἀντὶ τὸ Σμάριν ὄρω τὸ Ἰπποδρόμιον· καὶ ἀντὶ τῆς Ἄτρας τὴν Περίδλεπτον· καὶ ἀντὶ τὰς Βουδολές², κατοικῶ ἔς τὰ Στουδίων· ἀντὶ τὰς δρυάδας βλέπω κυπαρίσσους, καὶ ἀντὶ ἀρχάδας ἔχω ἀπιδέας³· καὶ ἀντὶ τῶν ξένων ἔχω τὰ δικά μου· ἀντὶ τῆς ἀγάπης σου, ἔχομεν τὸν ἡγούμενον καὶ ἀντὶ τῶν φίλων τοὺς ἄρχοντας· ἀντὶ τῆς ὁμιλίας τῶν Κρητικῶν, ἔχομεν τοὺς Πολίτας· καὶ ἀντὶ πολλῶν⁴ χωρίων, τὰ μοναστήρια· ἀντὶ φόβου, τὴν ἀφοβίαν· ἀντὶ βαρβάρων, λογίους. Νὰ εἰπῶ τὸ μεγαλῶτερον: ἀντὶ θανάτου εὐρήκαμεν ζωὴν· καὶ ἀντὶ φουρτούνας ἐπετύχαμεν γαλήνην· καὶ ἀντὶ δουλείας με/ρίστην ἐλευθερίαν. Ἐλευσέ με ἡ Καλὴ τοῦ Ἰάπτη, ἢ ἡ Θεοδώρα τοῦ Καρανίκου καὶ ἡ Χρυσὴ τοῦ Βελονᾶ, ὁ Γιάννης τῆς Εὐρήνης, ἀπὸ τὸ Διδυμότειχον⁵, καὶ ὁ Σταμίτης τῆς Κεραζ(ω)ῆς ἀπὸ τὸ Προίλαμπον καὶ κυρ-ῚΡηναῖος⁶ τῆς Τετίας ἀπὸ τὰ Βελά-

1. Α. Π. Κεραμεύς: τὴν Λύττιον.

2. Βουκολιές; (= στάβλοι ζώων· τῶν ὄνομα χωρίον ἔπ. Κισιάμου).

3. Α. Π. Κεραμεύς: βεβέας, ἄπερ ἀνόητον.

4. Πτωχῶν;

5. Α. Π. Κεραμεύς: Δυμότειχον. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀπὸ τὸν Προλεπὸν καὶ ἀπὸ τὰ Βελάγραδα (Βεράτι) εἶχον πωληθῆ τὰ ἀναφερόμενα πρόσωπα ὡς σκλάβοι ἐν Κρήτῃ.

6. Α. Π. Κεραμεύς: Κυρητέος.

γραδα. "Ωχετο¹ ὅτι ἐλυτρώθηκα, τὸ σῦρε καὶ τὸ ξέσχισε, τὸ ἔλα
"δῶ καὶ ὕπα" κεί καὶ τὰ νά με, ἀφέντη. Τί γελᾷς; φαίνεται σου παρὰ-
ξένα τὰ λόγια μου; Κί' ἐγὼ ὡς διὰ νά γελᾷς σὲ τὰ γράφω καὶ φαίνεται μου καὶ
καλόν, διότι σὲ ποιῶ ἀπὸ δῶ ἕως αὐτοῦ καὶ γελᾷς.

Διὰ ταῦτα πάντα καὶ δι' ἄλλα πλείω πρέπει νὰ μηδὲν λυπῆσαι ποτὲ δι' ἐμέ,
ἀλλὰ μᾶλλον νὰ δοξάζῃς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἐμοῦ. Ὅμως διὰ νὰ εἰπῶ σύντομα τὴν
διαφορὰν ἀπὸ τὰ ἤμουν εἰς τὸ εἶμαι², ἤξευρε ὅση ἔναι ἀπὸ τοῦ νά ἴναι κανεῖς
μετὰ ἁγίων εἰς τὸ νά ἴναι ἀπλῶς μετὰ ἀνθρώπων. Τόση γὰρ ἔνι ἡ διαφορὰ ἀπὸ
τὸ ἤμουν αὐτοῦ παρὰ τώρα. Δόξαζε γοῦν ὑπὲρ ἐμοῦ τὸν Θεόν. Εἰ δὲ ὅμως
λυπεῖσαι τάχα, διότι δὲν μᾶς βλέπεις, ὀλίγες ἡμέρες³ εἶναι καὶ θέλομεν εἶσθαι
εἰς τὸν ἄλλον ἐκεῖνον κόσμον, ὅπου λάμπει ἀντὶ ἡλίου τὰ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ
Χριστοῦ τὸ γλυκύτετον καὶ φαίνονται ἐνὸς ἐκάστου αἱ πράξεις, οἱ λόγοι, καὶ τὰ
νοήματα γυμνά. Ἐκεῖ γοῦν με θέλετε ἰδεῖν καὶ θέλετέ με βλέπειν πρὸς πρόσωπον
πάντοτε. Σωθεῖητε.

11. (3.) Τῷ ἐντιμοτάτῳ ἐν ἱερεῦσι κὺρ Νικολάῳ τῷ Καίσα-
δόουρη, τῷ ψάλλοντι τὴν Ἀγίαν Ἄνναν ἐν τῷ Χάνδακι εἰς Κρήτην.

(*Varia Graeca Sacra* σσ. 294-5)

"Ἐντιμε, αἰδέοιμε, καὶ εὐλαβῆς⁴ ἐν ἱερεῦσιν, εὐχομαι Χριστῷ τῷ Θεῷ ἵνα
ὀγιαίνης καὶ ἔχῃς ἐπὶ πᾶσι καλῶς.

"Ἐγὼ πάντοτε ἐνθυμοῦμαι τῆς ἀγιοσύνης σου ἐπὶ καλῶ: μέμνημαί σου τῆς
νεότητος, τῆς ἀναστροφῆς ἐκείνης τῆς παιδικῆς, τῶν ἡδίστων σου ἀστειευμάτων
τῶν φιλικῶν, τῆς περὶ τὰ καλὰ σπουδῆς, τῆς ἀποχῆς τῶν κακῶν ἐθῶν, οἷς χρῶν-
ται οἱ πλείστοι τῶν Κρητῶν κακοήθων ἱερέων, τῆς περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐπιμόνου
καθέδρας, τῆς εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀκολουθίαν ἐργηγορεύσεως καὶ τῆς πρὸς
ἡμᾶς διαθέσεως καὶ ἀπλῶς, ἵνα μὴ λέγω καθ' ἕνασπον, πάντων σου τῶν καλῶν
μνημονεύω, καὶ συναριθμοῦν τίθημι τῶν ἐμῶν φίλων καὶ δέομαι τοῦ Κυρίου, ἵνα
προκόπῃς τὸ καθ' ἡμέραν. Ἐχεις γὰρ καὶ συνεργὸν ἐν τούτοις τὸν ἄριστον ἐν
πνευματικῇ καὶ σαρκικῇ συγγενείᾳ σοι φίλον, τὸν καλὸν κατὰ πάντα Μιχαὴλ
ἱερέα, ὃν ὁ χρόνος φθάσας πρὸ σοῦ εἰς πάντα ταῦτα ἐδικαίωσε.

Λοιπὸν σπούδαζε καὶ ἐπιμελοῦ πάντοτε σεαυτοῦ, τῆς ἐκκλησιαστικῆς, καὶ
τῆς προκοπῆς σου τῆς ἐν παιδεύσει, καὶ τῆς ψυχικῆς, γινώσκων ὅτι ὁ σπουδάζων
ἀεὶ ἀναβαίνει, ὁ δὲ ἀμελῶν πίπτει.

"Ἀλλὰ ταῦτα μὲν Θεὸς συμπαράσχοιτο, σὺ δὲ παριστάμενος Θεῷ ἐν ταῖς
ἱεραῖς τελεταῖς μέμνησο καὶ τῆς ἐμῆς, φίλε, ψυχῆς.

1. Α. Π. Κεραμεύς: ἤχει τὰ.

2. Ἐξ ὧν ἤμην εἰς ἣν εὐρίσκομαι κατάστασιν.

3. Ἡμέρα ἐν Κρήτῃ καὶ τὸ ἔτος: τὴν ἄλλη ἡμέρα = τὸ ἐπόμενον ἔτος.

4. Ὁ κώδ. εὐλαβῆ.

IV. Ἀνέκδοτα Κείμενα
B. Μονῆς Πάμμον Κώδιξ ΥΜ'

338^β Τῷ ἐν ἄρχουσιν εὐγενεῖ καὶ πρακτικῷ καὶ φρονίμῳ πρὸς τούτοις
ἐναρεῖτό τε καὶ ἐντροχεῖ καὶ λογίῳ κυρίῳ Ἰωάννῃ τῷ Συριανῷ,
ἐν τῇ Κρήτῃ.

* Ἀδελφέ, σὺ καὶ φίλε, υγιαίνεις, εὐθυμοῖς, σωθεῖς.

Ζῶ καὶ αὐτὸς ἰδοὺ τῷ τοῦ Θεοῦ ἔλλει' υγιαίνω τῷ σώματι εὐθυμῶ
τῇ καρδίᾳ καὶ σωτηρίας ἐλπίζω τυχεῖν. Ὡς ἂν δὲ μὴ πάντα ἀγνοῆς τὰ
ἐμά, ἴσθι διὰ πολλὰς μὲν καὶ ἄλλας αἰτίας παρητούμην πρὸ τοῦ ἀπελ-
θεῖν ἐν τῇ Κύπρῳ, καὶ διὰ ταύτας δὲ μάλιστα. Πρώτην, ὥστε μὴ ἐξόδους
5 περιττὰς ὑποστῆναι τῇ ἐξελεύσει, τῇ μακρῇ ἀποδημίᾳ καὶ αὐτῇ ἐπομένως
τῇ ἐπανόδῳ μου' δευτέραν, ὥστε μὴ ἀποτειχίσαι ἐμαντῶ διὰ τοῦ τοῦ τοιο-
339 τηρητοῦ ὄνοματος τούτου καὶ ταύτης τῆς πράξεως τὴν εἰς τὰς ἡσους ἐπά-
ροδον, εἴποιτε ταύτης δεήσῃε' [τρίτην...] τετάρτην, ὥστε μὴ τοὺς ἀκού-
σοντας τοῦτο Λατίνους ὡς ἐπὶ τούτῳ σκοπῶ τὴν μακρὰν ἐκείνην πορείαν
10 ἐποησάμην, συμβαλόνας καὶ τὰ ἐν τῇ Κρήτῃ πραχθέντα μοι, ἐχθροὺς
ἀσπόνδους ἐμαντοῦ καταστῆσαι, γινομένους ὑπόπλους περὶ ἐμοῦ καὶ εἰς τὸ
μετέπειτα πέμπτην, ὥστε μὴ ἐμπεσὼν εἰς χεῖρας τῶν φραγκελισκόπων,
τοῖς ἐχθροῖς ἐπίχαρμα γένομαι ἕκτην, ὥστε μὴ τὴν ὀρθὴν πίστιν καὶ τὸν
τῆς ἀληθείας λόγον κρατύνων ἀνεπαισχύντως, πατριάρχη, βασιλεῖ, ἴσως καὶ
15 τοῖς ἐν τέλει, φροντιστικὸς δόξω ἢ καὶ γενήσομαι ἐβδόμην, ὥστε μὴ διὰ
339^β τὸ ἀσυγκατάβατον εἰς ἐξουθένωσιν καὶ ἄραν πᾶσι τοῖς ἐν Κύπρῳ γενέ-
σθαι με, τοῖς νῦν ὁμοῦ καὶ τοῖς εἰς τὰς μετὰ ταῦτα αὐτῶν γενεάς. Διὰ
ταύτας οὖν τὰς εὐλόγους αἰτίας καὶ διὰ πλείους ἑτέρας, οὐκ ἤθελον ὑπα-
κοῦσαι προθύμως. Πλήν, ἵνα μὴ γένομαι δυσπειθῆς καὶ παρήκοος, καὶ
20 ταῦτα εἰς πατριάρχη καὶ βασιλεῖα, τὴν ἐμὴν ἀρησάμενος γνώμην πᾶσαν
καὶ θέλησιν, ἐμαντὸν ἐπιρῶντας εἰς τὸ τοῦ Θεοῦ μόνον ἔλκος, κλίνας τὴν
φρυγὴν καὶ μὴ θέλουσαν οὖν τῇ κεφαλῇ, ὑπήκουσα ἐν Χριστῷ, κρίνας παρ'
ἐμοί, ὡς ὁ παρακούων τῆς Ἐκκλησίας ἐπιταπύσεως ἐπὶ καλῶ, τριγῶ
θάνατον, καὶ ὁ φεύγων πειρασμὸν ἐλωφελῆ φεύγει ζωὴν αἰώνιον, καὶ, εἰ
25 μὴ δόξῃ τις αἶμα, οὐκ ἂν λάβοι πνεῦμα.

340^α Ἀπῆλθον οὖν οὐκ ἐπὶ τὸ ἐπανελθεῖν, ἀλλ' ἐπὶ τὸ θανεῖν, καὶ ὑπερ
πάντων τῶν τῷ ὀνόματι κοινωνούντων ἡμῶν ἐκεῖ ἀπολογησόμενος. Ἐπεὶ
δὲ καὶ τὰ τῶν Κυπρίων φρονηματα καὶ τὰς δόξας καὶ τὰς γνώμας καὶ τῇ

13. Σοφία Σειράχ 6.4.

5. ἐπομένως cod.

6. τοῦ addidi.

8. τρίτην seqq. desunt

12. ἐκαστῶν cod.

15. φροντιστικὸς cod.*

20. γνῶσιν cod.

πράξει ταύτη ἐπισυμβαίνοντα δυσχερῆ, ὥσπερ ὕστερον εἶδον, οὕτω καὶ
 30 πρῶτην ἐγίνωσκον, ἔλεγον ἀπολογούμενος τῷ τε σοφῷ βασιλεῖ καὶ τῇ ἁγίᾳ
 Συνόδῳ ἴστε, ὡς εἰς τὸ παθεῖν καὶ εἰπεῖν τὸ ὄητόν τῆς Σωσάννης τὸ «στενά
 μοι πάντοθεν» ἀποσιέλλετε καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τῶν ἐπομένων ἡμῶν τῷ
 340^β σκοπῷ. Ἡ γὰρ φανερώς τοῖς Κυπρίοις ἡμᾶς ἐν τῇ / νήσῳ συλλειτουργῆσαι,
 ἢ κρυπτῶς χρῆ, ἄπερ ἄμφω γενέσθαι σφαλερὰ ἢ ἀδύνατα. Ὅμως, καθ'
 35 ὑπόθεσιν, ἔστω τὸ πρῶτον δυνατόν, ὑπεικόντων ἐκείνων εἰς πάντα ὅσα
 θελήσομεν, παρίτω δὲ καὶ ἡ ὥρα τῆς παρῴσῃα γενησομένης λειτουργίας
 ἐκείνης. Γενήσεται οὖν, ὡς ἔγωγε οἶμαι, ἢ ἐν τῇ λειτουργίᾳ εὐθύς, ἢ μετὰ
 τὸ λειτουργῆσαι ἡμᾶς, ὄχλησις προφανής, καὶ στάσις ἀκολουθήσει πρὸς τε
 τῶν αἰρετιζόντων αὐτῶν καὶ τῶν τῆς χώρας ἀρχόντων. Τί τὸ ταύτη ἐπό-
 40 μενον; ἡμᾶς μὲν παθεῖν κακῶς, ἐκείνους δὲ τοὺς ἡμῶν συλλειτουργῆσαι
 τολμήσαντας καὶ μὴ θέλοντας βία πάλιν ἀρνήσασθαι ἢ φυλάττειν πρὸς
 ἡμᾶς ὠμολόγησαν. Καὶ εἰς τὸν λαὸν δὲ ὅσον ἐκ τῶν προαχθησομένων
 341^α ἀπράκτως ἐκεῖ παρ' ἡμῶν διωγμὸς ἐπακολουθήσει καὶ σύγχυσις. Διαλα-
 ληθήσεται δὲ καὶ εἰς τὸ ἐξῆς μηκέτι τῆς Πόλεως προσδέχεσθαι κληρικόνους
 45 ἐν πάσῃ τῇ Κύπρῳ, ὡς δῆθεν ὄντας ἐπιβούλους καὶ κακοτρόπους αὐτούς.

Καὶ ταῦτα μὲν γενήσεται εἰ συλλειτουργήσομεν αὐτοῖς φανερώς· εἰ δὲ
 κερυμμένως, ὅπερ ἀσύμφορον, δεῖ καὶ ταύτην ὀπωσδήποτε γνωσθῆναι
 τὴν πράξιν, καὶ ὅμοια πάλιν τοῖς εἰρημένοις ἢ καὶ χεῖρω συμβήσεται
 πολλοὶ δὲ αὐτῶν καὶ εἰς ἀπιστίαν ὑποπιευθέντες ἐκ τούτου, ἔιασμοῖς καὶ
 50 φρουραῖς καὶ θανάτοις ὑποβληθήσονται. Καὶ ἡμεῖς δὲ ἅτε περὶ τὴν πίστιν
 καὶ τὴν ζωὴν αὐτῶν φρωθέντες ἐπίβουλοι τεθνηξόμεθα. Εἰ δὲ καὶ λάθω-
 μεν πάντας, ὅπερ ἀμήχανον, οὐδὲν ἔσται τὸ κατορθούμενον καὶ τελούμενον,
 341^β εἰ μὴ ἀπάτη πρότερον ἡμετέρα / καὶ ὕστερον ἐκείνων πρὸς ἡμᾶς ἐπικαύ-
 χησις καὶ τοῦ κοινοῦ γένους ὄνειδος, ὡς εἰκῆ καὶ μάτην κοινωνησάντων
 55 αὐτοῖς. Εἰ δὲ διὰ προφανῆ αὐτῶν πάθη συλλειτουργῆσαι αὐτοῖς μὴ κατα-
 δεξόμεθα, οὐκ ἄρα τοῖς Φραγκέσκοις ἢ τοῖς Γενουέσσις ὡς δῆθεν κατά-
 σκοποὶ, ἢ καὶ γοῦν τὸ ὀφίστον καὶ πρόχειρον, τοῖς φραγκεπισκόποις ὡς
 τῆς αὐτῶν πίστεως πολέμοι προφανεῖς, εἰς θάνατον παραδοθησόμεθα;

Ταῦτα μὲν αὐτὸς καὶ τοιαῦτα ἀπολογούμενος ἔλεγον τῇ Συνόδῳ,
 60 ζητῶν πρόφασιν εὐλογον ὥστε μὴ ἀπελθεῖν. Ἄλλ' αἱ πλείους νικήσασαι
 ψῆφοι καὶ ἄκοντά με ἀπέστειλε. Ἀπελθὼν τοίνυν ὄψῃ καὶ μόλις ἐκεῖ
 (γενόμενος) εἶδον ἅπαντας, κοσμικοὺς, μοναχοὺς, ἱερεῖς καὶ ἐπισκόπους
 342^α παροσκευασμένους εἰς τὸ συλλειτουργῆσαι ἡμῶν καὶ / πρὸς μηδενὸς εἰς τοῦτο
 κωλυομένους. Ἐνταῦθα γοῦν αὐτὸς ἐπέπεσον εἰς μέγαν ἀγῶνα, λογιζόμε-

32. Δανιὴλ Α', 22.

56. οὐ δῆθεν *cod.*

62. γενόμενος *addidit.*

63. παροσκευασμένους *cod.*

64. μέγα *cod.*

65 ρος, ὡς ἐπεὶ συνεκατέβησαν οἱ Κύπριοι τοῖς Λατίνοις, δοκοῦσι δὲ μὴ συγ-
 καταβῆναι, τί μέλλει γενέσθαι. Εἰ μὲν συλλειτουργήσω αὐτοῖς ὧδε σήμερον,
 πρὸ μηνῶν τριῶν παρόδου, ἀκούεται τὸ πραχθὲν εἰς τὴν κούρτην, ἀποδέ-
 χονται τοῦτο οἱ ἐκεῖσε ἀσμένως, ἐντὸς μηνῶν ἕξ πέμπουσι λεγάτους εἰς
 70 τὸν οἰκουμένικόν καὶ τὰς τῆς Ἀνατολῆς λοιπὰς Ἐκκλησίας, λέγοντας πολλὰ
 μὲν καὶ ἄλλα, εὐλογία τε καὶ ἰσχυρά, πρὸ δέ γε τῶν ἄλλων καὶ τοῦτο
 «ὁ ἀγιώτατος πατὴρ καὶ πάντες οἱ ἐπ' αὐτὸν τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης
 καθολικοὶ, ἀνεφογγμέναις ἀγκάλαις καὶ χερσὶν ἠπλωμέναις ἀπεδέξαντο τὴν
 342^β ἐπιστροφὴν ὑμῶν καὶ προσδέχονται / ὑμᾶς δι' ἡμῶν καὶ τουτωνὶ τῶν
 γραμμάτων, ὡς γνησίους ἀδελφούς, χαίροντες μέγα καὶ ἀδιάπανοτον, ὅτι καὶ
 75 ἐν τῷ οὐρανῷ μεγίστη γέγονε καὶ γίνεται χαρὰ ἐπὶ τῇ ἐπιγνώσει τοῦ καλοῦ
 καὶ τῇ ἐνώσει ἡμῶν ἐπεὶ νενεκρωμένοι ἦτε καὶ ἀνεζήσατε, ἀπολωλότες καὶ
 εὐρέθητε σήμερον, τῷ τε Θεῷ καὶ τῷ ἀγιωτάτῳ ἡμῶν πατρί, τῷ πάπα
 δηλαδὴ».

Πρὸς ταῦτα τί καὶ ἀπολογήσονται οἱ ἡμέτεροι; ἴσως ἐροῦσιν «ἀροῦ-
 80 μεθα τοῦτο»; ἀλλὰ τὰ γράμματα τὰ ὑπογεγραμμένα καὶ βεβουλωμένα συν-
 οδικῶς ὑπὸ πατριάρχου καὶ βασιλέως καὶ τῆς συγκλήτου βιάσονται αὐτούς,
 καὶ ἄκοντες σιωπήσονται. Καὶ ἔσται ἀνάγκη ἢ πάντας καθαιρεθῆναι τοὺς
 ταυθ' ὑπογράψαντας, ἢ πάντας δικαίως ἀφορισθῆναι, ἢ πάντας λαινώσαι,
 343^α ἢ μυρία σχίσματα μερισθῆναι / τὸ ἡμέτερον γένος καὶ ἕως αἰῶνος, καὶ
 85 αὐτὸν αἰσχύνεσθαι τὸν ἥλιον ὄραν' καὶ ταῦτα κατηγορούντων ἐκείνων σὺν
 λόγῳ πεισόμεθα, ὅπου γε καὶ μηδενὸς ἐγκαλοῦντος, ἀληθείας δικαζούσης
 τοῖς τοῦ πάπα οἰκείοις καὶ ἄλλοις ἀκοινωνήτοις ἡμῖν, συναριθμοὶ κριθη-
 σόμεθα.

Εἰ δὲ μὴ συλλειτουργήσω, πῶς αὐτοὺς εὐλόγως ἀπόσομαι, ἢ μᾶλλον,
 90 πῶς μὴ πρὸς αὐτῶν κατὰ τὸ δοκοῦν δικαίως τεθνήξομαι; τί δὲ καὶ τοῖς
 πέμψασιν ἀπολογήσομαι, ὧν ἐνετείλαντο τάναντία διαπραξάμενος; ἐκεῖνοι
 πάντως ὡς ἐπὶ πράγμασί τε τετελεσμένοις ἀπέστειλαν, καὶ παρήγγειλάν μοι
 «ἐὰν μόνον δέξονται σε, συλλειτουργήσον αὐτοῖς μηδὲν ὑφορώμενος, καὶ
 μηδὲν προσθήσης περὶ σαυτοῦ». Ὁ ἅγιος βασιλεὺς ἐπέταξέ μοι «εἴ τι ἂν
 343^β εὖροις, πίασαι» ὁ οἰκουμένικὸς ἔγραψεν / αὐτοὺς συλλειτουργοῦς ἢ Σύν-
 οδος πέπομφε γράμματα δεχομένη αὐτούς· οἱ σύντροφοί μου προστίθενται
 τοῖς ἄλλοις· οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ σὺν αὐτοῖς ἤδη ἐνδύονται συλλειτουργήσαι
 ἡμῖν· οὐδεὶς δὲ καλύων, εἰ μὴ μόνος ἐγώ. Στενά μοι πάντοθεν νῦν ἰδοῦ,
 100 καὶ οὐ φοβηθήσομαι τί ποιήσει μοι ἄνθρωπος.

76. Λουκᾶς ιε', 24, 32.

100. Ψαλ. ρη', 6.

67. πάροδοι cod.

92. πάντες cod.

95. id est πίασε

96. δεχόμενα cod.

Ταῦτα γοῦν καὶ τὰ τοῦτοις σύντροφα λογισάμενος, κατέφυγον ἐπὶ τὸν μόνον σφῆξιν θυράμενον καὶ ἔδωκέ μοι αὐτικά καὶ ἰσχὺν καὶ βουλὴν τῆ αὐτοῦ χάριτι. Καὶ εὐρὼν πρόφασιν εὐλογον, ὡς δῆθεν ἔχων λόγους ἀναγκαίους κοινῇ αὐτοῖς ἀναθέσθαι, καὶ οὐκ ἂν αὐτοῖς συλλειτουργήσω, εἰ μὴ ^{334^a} πρότερον πάντων συνέλευσις γένηται, ἐπὶ τῷ τοὺς λόγους / ἀκοῦσαι, ταῦτ' εἰπὼν ἔπεισα καὶ τοπικὴν Σύνοδον γενέσθαι ἠγάγκασα, καθὼς σοι καὶ ἐν τῇ πράξει ταύτης γράφω τῆς συνελεύσεως.

Συνελθόντων οὖν ἐν ταῦτῳ πάντων τρόπῳ τοιῶδε, παρῴσιά καὶ νενίκηκα καὶ ἐδικαιώθην καὶ ἦρα ὄνειδος αἰώνιον ἀπὸ τοῦ γένους καὶ ἐμείναμεν ¹¹⁰ πάλιν τοῦ εἶναι ὀρθόδοξοι ἔνθεν τοι καὶ ἐπίσημοι λογίζεσθαι. Ὅτι κἂν μὴ δὲ οὐδὲν ἄλλο, ἀλλὰ καὶ μόνον διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς ὠκονόμησε τῆς Κρήτης ἐκβῆναί με, ἐπεὶ, εἴ τις ἐμελλεν ἄλλος πεμφθῆναι, ὃ φῆσαι Κύριε, οὐδὲν ἐμέλλομεν εἶναι τὸ τήμερον. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐγὼ μὲν ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ ἐκείνου σκοποῦ τοσοῦτους ὑπέστην θανάτους ὅσας ἔζησα ἐν τῇ ἀποδημίᾳ ¹¹⁵ ἡμέρας, τὸ δὲ πρᾶγμα, ἄλλως ἔχον ἢ ὡς ἐδόκει, ἄλλως καὶ ἦρυσται πάντως, ὡς / γε Θεῷ καὶ ἡμῖν, οὐχ ὡς ἤρεσκε τοῖς κυρίοις ἡμῶν καὶ αὐτοῖς ^{344^b} τοῖς Κυπρίοις ἐδόκουν ἐκεῖθεν ἐπανελθὼν τοῖς ἀλόγως τὰ πράγματα κρίνουσι, μηδὲν γενναῖον ἐπιδειξάμενος ἀλλ' ἀποδημήσας ὡς ἔτυχε καὶ ἐπαναστρέψας ὡσαύτως.

¹²⁰ Ὅτε γοῦν ἤλθομεν εἰς τὴν Πόλιν, αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ ἐρωτηθεὶς παρὰ τῶν μεγίστων περὶ τῆς προσβείας μου ταύτης, λεγόντων « πῶς οὐκ ἐκονώνησας αὐτοῖς ὡσπερ ἄρα σοι παρηγγείλαμεν ; », ἀπεκρινάμην πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα καλῶς ἔχοντα καὶ τοὺς πολλοὺς πείθοντα σιγᾶν ὕστερον δὲ τῶν πολλῶν ἦσαν καὶ ταῦτα. « Οὐκ ἐμὸν θέλημα, ἀλλ' ὡς ἔδοξε τῷ Πατρὶ καὶ ¹²⁵ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, τῇ ὑπεριάτῃ καὶ μακαρίᾳ Τριάδι, οὕτως ἐποίησα. Καὶ οὐ τῷ θελήματι τῆς κάτω, ἀλλὰ τῆς ἄνω Ἐκκλησίας τῶν ^{345^a} πρωτοτόκων διεπραξάμην' ἐκεῖ ἐγὼ / κρίνομαι, Μᾶλλον δὲ τὸ τοῦ Θεοῦ θέλημα καὶ τὸ ὑμέτερον ἐπλήρωσα ἐν ταῦτῳ. Ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ὑμῶν ὑπεροχῆς, ὑπὲρ οὗ καὶ ἀπεισάλην, οὐκ ἦν τὸ ἀμετανοήτους ἐνῶσαι τῇ Ἐκ- ¹³⁰ κλησίᾳ, ἀλλὰ τοὺς ἐφ' οἷς ἡμαρτιον μετανοοῦντας ὡς δεῖ. Ὅθεν οὐδὲ πρὸς τῆς ὑμῶν ὑψηλότητος δικαίως κριθήσομαι ὅτι ἄλλως ἢ ὡς ἀπῆται τὸ πρᾶγμα διεπραξάμην' οὐδὲ γὰρ εἰ πρὸς τοῦ Κυρίου μου πεμφθεὶς ἐφ' ᾧ τὰ πλανηθέντα τῶν προβάτων ἀνακαλέσασθαι, ἢ ἀνθρώποις νοσοῦσι φάρμακα κεράσαι σωτήρια, ἢ οἷτον ἐναπολειφθέντα πον τῆς χώρας συναγαγεῖν εἰς ¹³⁵ τὴν ἀποθήκην. Εἶτα ἀπελθὼν εὗρον τὰ μὲν λυκόβρωτα γεγονότα, τοὺς δὲ ^{345^b} προτετηνκότας καὶ ὀδοιδότας, τὸν δὲ εἰς ζιζανίων φύσιν μετατραπέντα, / ὅτι μὴ τὸ πραχθὲν εἰργασάμην κατηγορίας τινὸς διὰ ταῦτα ἢ ἐγκλήσεως ἄξιος ἔδοξα τῷ κυρίῳ μου.

Καὶ νῦν δὲ οὐκ αὐτὸς αἴτιος τοῦ μὴ κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἡμῶν πρό-
 140 θεσιν ἀποθῆναι τὸ σπονδαζόμενον, ἀλλ' οἱ πρὸς τὸ μηδὲν ὑφελέσθαι τῶν
 προσόντων αὐτοῖς κακῶν θέλοντες καὶ ἡμᾶς λεληθότως ὑποτάξαι τῇ Ῥώ-
 μης πειρωμένοι ὡς ἔγωγε ἐλοίμην ἂν τοῦ Θεοῦ χωρισθῆναι καὶ τῇ γεέννῃ
 μόνος παραδοθῆναι, ἢ τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἣτις μόνῃ τῇ ἄνω τῶν
 145 πρωτοτόκων Ἐκκλησίᾳ συνάπτεται, τῇ τῶν Κυρίων ἐνδοῖσαι, ἣτις οὐδὲ
 346^a ἐκκλησία ἐστὶ κατὰ τὸν τῆς ἀληθείας λόγον αὐτόνομος, ἀλλ' ὑποπειταγμένη
 ἐτέρῳ, ἡμῶν ἀντιθέτῳ κατὰ πολλά. Οὔτε οὖν οὐ μὴ τὰ ἄμεικτα συνήψα
 150 πάντ' οὐ δυνατοῦ ὄντος καὶ ὀρίστου ἐν τρισὶν ὥραις ὅλαις συγκαταβῆναι με
 μόνον τοῖς ἐν τῇ Κύπρῳ, μυρίων εἰς τοῦτο παρακαλούντων καὶ τυραν-
 νούντων με, δάσρων, ἀπειλῶν, φόβων, ὑπομῶν, ὑποσχέσεων, θωπείας,
 δόξης, φήμης εὐφήμου, ἐνεστώσης ὁμοῦ καὶ μελλούσης, πρὸς παντὸς τοῦ
 γένους ἡμῶν τοῦ πρὸς πειθῶν δεινοτάτου, ἕφ' οὗ καὶ μᾶλλον πᾶς κριτῆς
 155 παρασύρεται, πάντα ἐκείνα ἀνδρείως ἀποσεισάμενος, σὺν Θεῷ δὲ εἰρήσθω,
 346^b καὶ γενναίαν ἐν πᾶσι τὴν ἐνστασιν ἐνδειξάμενος, καὶ κατὰ τι/μηδὲν ὑπεν-
 δούς, πτωχείαν ἅμα καὶ δυσσαπόνιπτον δυσφημίαν, ὄλη ψυχῇ καὶ καρδίᾳ
 ἠρετισάμην, ἵνα μόνον τηρήσω τὴν ἄσπιλον πίστιν καθαρὰν ἐν Χριστῷ καὶ
 160 ἀμώμητον. Καὶ ταῦτα φημί, οὐχ ὡς τι προσκρούσας τῇ Ἐκκλησίᾳ ἢ τῇ γε-
 βασιλείᾳ τῶν ὀρθοδόξων, ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ τὸ ἀγαθὸν καὶ εὐθές
 καὶ εὐάρεστον, ὅσον κατὰ τὴν ἐμὴν πρόθεσιν καὶ γνώσιν, διαπραξάμενος,
 βούλομαι καὶ αὐθις μηδὲ ὑμῖν παραχωρῆσαι ἄλλως δοξάζειν ἢ ὡς ἔχει τὰ
 κατ' ἐμέ· καὶ οὐ τοιαύτης τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἐδεῖτο τῆς συμπληρώσεως.
 Καὶ ταῦτα ἐκ καθαρῶς καὶ ἀδόλου ἀγάπης καὶ πίστεως, ἣν ἔχω πρὸς τὴν
 165 θειοτάτην ὑμῶν ὑπεροχὴν ἀναφέρω, καὶ ὥσπερ μὴ δόξαι ἀπράγμων πάντη,
 ἢ καὶ ἡλίθιος· ἐπεὶ κἂν ἄλλως τὰ πρὸ ἐμέ/διὰ τι διατεθείητε, αὐτός, Θεοῦ
 συνεργούντός μοι, δοῦλος πιστὸς ὑμῖν καὶ αὐθις μενῶ καὶ εὐγνώμων εἰς
 ἅπαντα, καθ' ἃ δὴ καὶ Θεῷ χριστιανὸς ἀληθέστατος.

Ταῦθ' οὕτω καὶ ἀποτόμως ὤθηέντα καὶ γράμμασιν εὐθὺς τυπωθέντα,
 170 πολλῶν ἐπαίνων καὶ ἐγκωμίων κατέστη μοι αἴτια. Ἐκτιτε γοῦν ἐπα-
 νελθὼν ἐν τῷ φροντιστηρίῳ μου, εἰρηνεύω τῇ χάριτι τοῦ Χριστοῦ, καὶ
 θελήματί μου οὐτ' ἐπίσκοπος, οὔτε πρέσβυς, οὔθ' ἡγούμενος γίνομαι.

Καὶ ταῦτά σοι διήλθον, ἀγαπητὲ ἐν Χριστῷ καὶ ὁμόφυρξε, ἵνα καὶ
 175 αὐτὸς γνῶς τὰ τῆς ξενιτείας μου καὶ ἄλλοις εἴπης τῶν φίλων, καὶ ἵνα
 μάθης ὅτι μνημονεύομεν αἰεὶ τῆς ἀγάπης σου.

Ἡ τοῦ Κυρίου μου χάρις σωτηρίαν ψυχῆς σοι χαρίσοιτο.

144. συνάπτεσθαι *cod.*

164. ἦς ἔχω *cod.*

347^b Ταῦτα ἢ τοῦ τὴν ἐπωνυμίαν / Βρυεννίου μοναχοῦ Ἰωσήφ
δεξιὰ σοι ἐγχαράξασα, δείκνυσιν.

Bibl. Angelica cod. 30 (c. 3. 16), 378^v (1393-1394)

Τοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ (Φιλαργίου) ἐπιστολὴ πρὸς ἕνα Ἰωσήφ
φιλόσοφον, ἑαυτοῦ ὑπάρχοντα φίλον.

Ἐλαθεν ἡμῖν τὸ ὄν ἀντὶ τοῦ δυνατὸν ἐν τῇ τοῦ Ψτὶ Ὀμήρου ῥαφιδίᾳ
ὡς τὸ οὐτις ὅς, ἀνέδην ὁ θεὸς· ἔχει δὲ τὸ μὲν, ἐπεὶ με ὅπως ἔχω ἠρώ-
5 τησας γράφειν, ὡς εἶδες· θάτερον δὲ ὡς ἔγωγε καὶ Θεός. Φιλοσόφει
δ' ἐνταῦθα ἴσως καὶ ἀντ' ἐμοῦ, ἐπεὶ με τῆς ἐπιστήμης αἱ βάνανσοι κωλύ-
ονται τέχνηαι. Ὅμως καὶ τι νεανικὸν φθέρομαι ἐξότου γὰρ ὡς ἐν εἰσαγωγῇ,
οὐ γὰρ τελείως τούτων ἐτιμήσα, τῆς Φιλοσοφίας, τὰς τοῦ Ἰησοῦ προση-
γορίας μεμάθηκα, αἱ τοῖς τῇ ἀμαρτίᾳ ὑπευθύνους παρέχουσιν ἔλεον, ἔκτοτε
10 ταύτην κατέλιπον τοῖς φιλοσόφοις. Ἦδε γὰρ, ὡς οἶμαι, θυγάτηρ ταύτης·
πολλὴ δὲ τούτων ἐστὶν ἢ διαφορὰ, ὡς ἢ μὲν ὄντως μήτηρ μίαν ταύτην
τίκει κυρίαν, ἢ δέ, ὡς ἢ πρὶν, ἐπὶ στεῖρα· καὶ ἢ μὲν ἀρχή, ἢ δὲ τέλος·
τὰ δὲ τέλη ἐνεργεῖα τὰ ἐν ᾧ εἶσιν ἔχει ἢ δὲ δυνάμει. Περὶ ταύτης, οἶμαι,
λελάληται τὸ «Μαρία δὲ τὴν ἀγαθὴν μερίδα ἐξελέξατο». Ταύτης οὖν κἀγὼ
15 τὸ ἀπλοῦν καὶ ἀποκικλον ἐρασθεῖς, ὡς ταύτη μᾶλλον ἢ ἄλλως ἠρετισάμην
φιλοσοφεῖν. Ταύτην γὰρ ἄει τὴν ἐνεργεῖαν τὸ κωλύον οὐκ ἔστιν οὐδέν.
Δύναται γὰρ τις ἴσως καθεύδων καὶ ἐνεργῶν καὶ ἐσθίων ἐν ταύτῃ φιλο-
σοφεῖν, εἰ καὶ ἅμα δοκεῖ εἶναι τὰ ἐναντία. Ἐν γὰρ τῶν κτισμάτων ἐν τῷ
αὐτῷ χρόνῳ ἅμα ἔχει ἐνεργεῖα τὰ ἀντικείμενα καὶ τούτων ἕκαστον ἐν τῷ
20 αὐτῷ καιρῷ ἄει τὸ οὐκ εἶον ἐνεργεῖν δύναται· νοῦς γὰρ ἐναντίον καὶ αἰσθη-
σις. Τοῦτο οὖν τὸ τοῦ δημιουργοῦ πρόσταγμα ὑπεῖκον καλῶς καὶ τὴν
τούτου [...] δεικνύον ἐν ἀδυνάτοις ἰσχύν, ἐνεργεῖ καὶ ἔχει ἐν τῷ αὐτῷ
χρόνῳ ἐνεργεῖα ἅμα τὰ ἀντικείμενα.

Ὁ Ἰωσήφ τῷ Ἰωσήφ χαίρειν.

14. Λουκᾶς ι' 42.

4. ἀναίτην *pro ἀναίδην cod.*

9-10. ἔκτοτε... φιλοσόφοις *in margine*; *altera manu in marg. post scriptum*: τοῦ
ἀναποδότου πρόσθετος οὖν: 13. τέλει *cod.* τελεία?

19. ἐνεργεῖα *in marg.*

22-23. ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ ἐνεργεῖ *infra versus in cod.*

23. ἅμα τὰ *iteratum infra versus in cod. deleti.*

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Ἄγαρηνοὶ 72, 81
 Ἁγίας μονὴ Ἄνδρου 86
 Ἁγία Σοφία 33, 131
 Ἁγίου Βασιλείου ἐπαρχία 86
 Ἁγίου Γίτου ἀποστασία 84
 Ἁγίων Ἀποστόλων ναὸς 58
 Ἀέτιος 22
 Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας 21
 Ἀθανάσιος ἅγιος 87
 Ἀθῆναι 22
 Ἄϊ Γαλήνης 86
 Αἴγυπτος 98
 Ἀκουϊνάτης Θωμάς 97
 Ἀλέξανδρος Ε΄ ἀντίπαπας 147
 Ἀλλάτιος Λέων 17, 24, 41
 Ἀλκιβιάδης 22
 Ἄμαντος Κ. 27, 29
 Ἀμάρι, τὸ 86
 Ἀμερική 41
 Ἀμυρᾶς, ὁ 19
 Ἀνδρεάδης Α. 116, 117
 Ἀνδρέας, ὁ Κρήτης 21
 Ἀνδρέας, ὁ Ρόδου 35
 Ἀνθιμος Κρήτης 84, 85, 86
 Ἄννα (ὄρα Παλαιολογίνα)
 Ἄνσελμος 97
 Ἀντώνιος ἀρχιμανδρ. 53
 Ἀντώνιος μητροπ. Ἡρακλείας 24, 45
 Ἀντώνιος μητροπ. Θεσσαλονίκης 24
 Ἀντώνιος οἰκουμ. πατριάρχ. 24
 Ἀνώνυμος 45, 123, 130
 Ἀξία, ἡ (Νάξος) 31
 Ἀξίσοχος 22
 Ἀπόκανοι 122
 Ἀπόκανοι 122
 Ἀπόκανχος Ἀλέξιος 33, 45, 122, 126 - 30
 Ἀποστόλης Μιχ. 111
 Ἀραβες 79
 Ἀριστείδης 103
 Ἀριστοτέλης 70, 86, 87
 Ἄτρα, ἡ 131
 Λύγουστινος ἱερός 23, 97
 Λαχαιμενίδης 46
 Βαγιατζήτ 77, 78
 Βαιοναίας μονὴ 90
 Βαρδάκης Δ. Σ. 120
 Βαρολάμ - ισαί 23, 77
 Βασιλείος ὁ μέγας 21, 103
 Βασιλικὸς Ἰω. 10
 Βατικανὴ Βιβλιοθ. 41
 Βέης Νικ. 86, 124
 Βελάγραδα, τὰ 131
 Βησσαρίων Νικαίας 15, 34, 74, 78
 Βλαδύντερος Ἰωσήφ (Ἰωάννης) 18, 19
 Βολίδης Θ. 86
 Βουδολές, οἱ 131
 Βουκολιές, οἱ 131
 Βούλγαρις Εὐγένιος 8, 17, 28, 33, 38, 41, 42, 55, 57, 124
 Βουλισμᾶς Εὐστάθιος 9, 46
 Βρετανίας σχολαί 21
 Βριγένης 20
 ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ ΙΩΣΗΦ *passim* γραμματικά 21
     χρονολογία ἔργων 56-7 (βλ. Περιεχόμενα)
 Βρυέννιος Μανουήλ 20
     Μιχαήλ 20
 Βυζάντιον 96 (ὄρα Κων/λις, Πόλις)
 Γαβρᾶς Μιχ. 20
 Γαληνὸς 22
 Γαλλίας σχολαί 21
 Γεδεὼν Μαν. 102
 Γεμιστὸς Γ. 78
 Γιάννης τις 131
 Γραικικὴ Ἐκκλησία 75
 Γραικοὶ 23
 Γρηγόριος ὁ Θεολόγος 21, 103
 Γρηγόριος ὁ Νύσσης 21
 Δαίδαλος 23
 Δαμιλᾶς Ἀντώνιος 89
 ΔΑΜΙΛΑΣ ΝΕΙΛΟΣ 89 - 92
 Δε - Σπίγας ἴδε Σπίγας
 Δημητρακόπουλος Ἄνδρον. 8, 20, 89, 90, 91
 Δία (νῆσος) ἡ 31
 Διδυμότειχον, τὸ 131

- Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης 21
 Δισύπατος Μανουήλ 122
 Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 99
 Δούκας ἱστορικός 35, 74
 Δούκας Μιχ. βασιλεὺς 64
 Δούκας Νάξου 31
 Δοβουνιώτης Κ. 9, 84
 Δωρόθεος μοναχὸς 22
 Δωρόθεος πατριάρχ. Ἱεροσολύμων 24, 45
 Ἐβραῖοι 71, 116-7
 Ἐβραίου Φάραγξ 87
 Εἰρήνη τις 131
 Ἕλληνες 72
 Ἑνετία, Ἑνετοὶ 31, 45, 79, 84, 98, 100
 Ἑνετῶν ἀριστοκρατία 107, 108
 Ἐπαμεινώνδας 22
 Εὐγενικός Ἴω. 25
 Εὐγενικός Μᾶρκος (Μανουήλ) 11, 25, 26, 34, 88, 147
 Εὐδαιμονοῖωάννης 19
 Εὐθύμιος ἡγούμενος τῶν Στουδίου 23, 45
 Εὐθύμιος πατρ. Κων/λεως 34, 35
 Εὐριπίδης 22
 Ἐφραϊμ ὁ Σῦρος 21
 Ζακυθινὸς Δ. 10, 117
 Ἡσαΐας ὁ Κύπριος 92
 Ἡσίοδος 22
 Θεμιστοκλῆς 22
 Θεοδώρα τοῦ Καρανίκου 131
 Θεοδώρητος ὁ Κύρου 22
 Θεόκριτος 22
 Θεοτόκης Σπ. 83
 Θωμαΐς 17
 Ἰάγαρις Μᾶρκος 35, 36
 Ἰαγρος βλ. Ἰάγαρις
 Ἰάττης, ὁ 131
 Ἰγνάτιος βλ. Χορτασμένοι
 Ἰεραρχῶν Τριῶν μονή 86
 Ἰκαρος 23
 Ἰουδαῖοι 72 (βλ. Ἐβραῖοι)
 Ἰούλιος Β' πάπας 98
 Ἰουστίνος φιλόσοφος 21
 Ἰπποκράτης 22
 Ἰσθμοῦ τείχις 78
 Ἰσιδωρος ὁ Πηλουσιώτης 126
 Ἰσμαηλίτης - ἴται 46, 72
 Ἰταλία (βλ. Ἑνετία) - ἴας παιδευτήρια 21
 Ἰωάννης ἀπόστολος 22
 Ἰωάννης Δαμασκηνὸς 21
 Ἰωάννης (δρα Παλαιολόγος)
 Ἰωάννης τις 45, 101, 112, 123, 124
 Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος 21
 Ἰωάσαφ μέγας πρωτοσύγκ. 18, 36
 Ἰωνία 98
 Ἰωσήφ πατριάρχης Κων/λεως 19, 28, 40
 Ἰωσήφ βλ. Βρυένιος, Καλόθετος, Φιλάργης
 Καβάσιλας Νεῖλος 17
 Καβάσιλας Νικόλαος 23, 24, 45
 Καλέκας Ἰωάννης 101
 Καλέκας Μανουήλ 16, 18, 20, 37, 74, 92, 99, 100, 101-6
 Καλιτσουνάκης Ἴω. 83, 112
 Καλή, ἡ τις 131
 Καλλιέργης Ἀλέξιος 84
 Καλλιούπολις 36
 Καλογεράς Νικ. 9
 Καλόθετος Ἰωσήφ 85-6
 Κανανὸς Ἴω. 19, 57, 74
 Κάρπαθος 18
 Καρμανὸς 46
 Κατσαδοῦρης Ν. 45, 123, 132
 Κελεστίνος πάπας 23
 Κεραμεὺς Ἀθ. Παπαδόπουλος 9, 31, 43, 122, 123, 131
 Κέρκυρα 18
 Κίμων 22
 Κιριζάκη Α. 120
 Κλειδᾶς Ἄγγελος Δημ. 36
 Κομνηνὸς Νικ. Παπαδόπουλος 41
 Κοραῆς Ἀδ. 22, 119
 Κόρκακας Μ. 120
 Κοσμᾶς Ἀγιοπολίτης 21
 Κοσμᾶς Αἰτωλὸς 73
 Κουγέας Σ. 9, 32
 Κουκουλῆς Φ. 83, 112, 120
 Κουρουνᾶς 35
 Κρητες 27, 44, 93, 105, 106
 Κρήτη 16, 27, 30, 33, 39, 94, 97, 98, 99, 106-38 passim
 Κρήτης Ἐκκλησία 84 κα. pass. ἱερεῖς 47

- Κρίσιπης Ἰάκωβος 31
 Κρίσιπης Ἰωάννης 31
 Κυδώνης Δημήτριος 16, 18, 23, 26, 37, 45,
 74, 92, 97 - 101 ἐπιστολή του πρὸς Βρονέν-
 νιον 102 - 4
 Κυδώνης Πρόχορος 24, 97, 98
 Κυκλάδες 31
 Κύπριοι 44, 133 - 7
 Κύπρος 29, 45, 98, 109 Σύνοδος Κύπρου 47,
 48, 53 σημ. 1.
 Κυριακίδης Στ. 118, 119
 Κύριλλος Ἀλεξανδρείας 21
 Κύριλλος ὁ Πελοποννήσιος οἰκουμ. πατρ. 41
 Κωνσταντίας Σύνοδος 18, 33, 57
 Κωνσταντῖνος (ἄρα Παλαιολόγος)
 Κωνσταντινούπολις 35, 41, 107, πολιορκία
 19 (ἄρα καὶ Πόλις)
 Κωφήνιον ἄρας 86
- Λάμπρος Σπ. 9, 42, 86, 89, 90, 91, 102, 122,
 123
 Λασήθι, τὸ 131
 Λατῖνοι 22, 23, 72
 Λιβάνιος 103, 126
 Λιβὸς μονή 57
 Λιναρδάκη Ἐλευθ. 114, 120
 Λέσβος 30 (ἄρα Μυτιλήνη)
 Λυκούργος 22
 Λύτιος, ἡ 131
- Μαθιουδάκης Ἰω. 120
 Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος 21
 Μακάριος (βλ. Μακρῆς - ὄς)
 Μακάριος ἐπίσκοπ. Ἀμμοχώστου 24, 45
 Μακρῆς ἢ Μακρὸς Μακάριος 12, 14, 25, 147
 Μανουήλ (ἄρα Παλαιολόγος)
 Μάξιμος Γραικὸς (ἄρα Χρυσοβέργης)
 Μάξιμος ὁ μέγιστος 21
 Μαργουῆσιος Μάξιμος 74
 Μαρία, ἡ 138
 Μάρκος πατρ. Ἀλεξανδρείας 24, 45
 Μάρκος ὁ Ἐφέσου (ἄρα Εὐγενικός)
 Μαρτίνος Ε' πάπας 19, 33, 35 (βλ. καὶ πάπας)
 Ματθαῖος Α' οἰκουμ. πατρ. 19, 29, 109, 110
 Μελιτινιώτης Θεόδωρος 24, 45
 Μέρτζιος Κ. 8, 76
 Μιχαήλ (ἄρα Παλαιολόγος)
 Μουσόπουλος Νικηφ. 84
- Μπούτουρας Ἀθαν. 117, 118
 Μυρσινιώτης Θεόδ. 45
 Μυρτανιώτης Νεῖλος 90
 Μυτιλήνη 102 (βλ. καὶ Λέσβος)
- Νάξος 31, 53
 Νεῖλος (ἄρα Δαμιλάς)
 Νεῖλος ἡγούμενος 55
 Νεῖλος οἰκουμ. πατρ. 25, 109
 Νηγεὺς 103
 Νταμιλάς (ἄρα Δαμιλάς)
- Ξανθοπούλων μονή 15
 Ξανθουδίδης Στ. 83, 117
 Ξηρουχάκης Ἀγ. 124
- Οἰκονόμος Κ. 38
 Οἰκονόμος Λ. 9
 Ὅμηρος 22, 138
 Ὀλόβολος Ἰω. 25
 Ὀλόβολος Μανουήλ 24, 45
 Ὁσμάν 74
 Οὐγγαρία 35
- Παλαιολογίνα Ἄννα 57
 Παλαιολόγοι Ἰωάννης 15, 19, 35, 36, 41,
 Κωνσταντῖνος 74. Μανουήλ 13, 15, 24,
 26, 28, 34, 35, 40, 41, 57, 58, 98. Μι-
 χαήλ 84
 Παλαιστίνη 98
 Παλαμᾶς Γρ. 97
 Παντελάκης Ε. 34
 Παπαδόπουλοι (ἄρα Κεραμεὺς, Κομνηνός)
 Παπαδόπουλος Α. Α. 118, 119
 Πάπας Ρώμης 13, 30, 77, 79, 84, 98, 101,
 107 (ἄρα καὶ Μαρτίνος Ε', Ἰούλιος Β')
 Παρθένιος πατρ. Κων/λεως 75
 Πατριάρχαι (ἄρα Ἰωσήφ, Κύριλλος, Ματθαί-
 ος, Νεῖλος, Μάρκος, Πηγᾶς, Σχολάριος)
 Παῦλος ἀπόστολος 22, 129
 Πέραν 105
 Περικλῆς 22
 Περγλεπές, ὁ 131
 Πετριδῆς Σ. 89, 147
 Πέτρος ἀπόστολος 22
 Πηγᾶς Μελέτιος 75
 Πιλανούδης Μάξ. 23

- Πλήθων 34 (ὄρα Γεμιστός)
 Πλατυντέρης ἱερεὺς 19
 Πόλις 73, 78, 136 (ὄρα Κων/λις)
 Πόθος Μανουήλ 10, 24, 45
 Πολίτης Ν. Γ. 117, 118, 120
 Πρίλαμπον τό, 131
 Προδρομόμου μονή 19
 Πρόχορος πρόεδρος Κρήτης 90
- Ρενιέρης Μάρκος 35, 79
 Ρόδος 30, 45
 Ρουσῶνος Π. 10
 Ρωμαῖοι 105
 Ρώμη 19, 78, 98, πρέσβεις ἐκ Ρώμης 16,
 36, 94
 Ρωσία 32
- Σάθας Κ. 75
 Σακελλίων Ἰω. 91
 Σκαράνος 94
 Σκούφος Φρ. 73
 Σκῦθαι 81
 Σμάριν 131
 Σπανὸς Κάρο. 10
 Σπάρτη 17, 22
 Σπηλαιώτης 17
 Σπίγας-Δε, Γιαννούλης 45, 123, 131
 Σπυριδάκης Γ. Κ. 117
 Σταμάτης τις 130
 Σταμάτης τῆς Κεραζωῆς 131
 Στουδίου, τὰ 105, 124, 129
 Συκουτρῆς Ἰω. 9, 97
 Συμμετάληξις Μ. 114, 120
 Συνέσιος 126
 Σύνοδος (βλ. Κύπρου, Κωνσταντία, Φερράρα,
 Φλωρεντία) 22
 Συριανὸς Ἰω. 30, 47, 112
 Συριανῶν οἰκογ. 124
 Συρόπουλος Σίβ. 13, 25, 26, 32, 34, 35
 Σχολάριος (Γεώργιος) Γεννάδ. 12, 13, 18, 21,
 28, 34, 99, 100
 Σωσάννη 134
 Σωφρόνιος Πτολεμαῖδος 42
- Ταμερλάνος 78, 81
 Ταλασιμάνης 46
 Τετία 131
 Τιμόθεος διάκονος 53
- Τοῦρκοι 77, 79, 98, ἔθνος-ων 74
 Τραπεζοῦς 98
 Τωμαδάκης Ν. Β. 75
- Φερράρας σύνοδος 35
 ΦΙΛΑΓΡΗΣ ΙΩΣΗΦ 21, 27, 85-9, 104, 138, 147
 Φλωρεντίας σύνοδος 18, 26, 34, 111
 Φράγκοι 78, 79, 84, 96, 98
 Φραντζῆς Γ. 15, 25, 26
 Φωκᾶς 94
 Φώτιος μητρ. Ρωσίας 24, 32, 33, 45
- Χάνδαξ 57
 Χαροσιανίτου μονή 15, 32
 Χατζιδάκης Γ. Ν. 119
 Χερσῶν 98
 Χορτασμένος (Ἰωάννης) Ἰγνάτιος 12, 25
 Χρυσὴ τοῦ Βελονᾶ 131
 Χρυσοβέργης Μάξιμος 17, 37, 45, 74, 91,
 92-106
 Χρυσόκοκκος Μανουήλ 25
 Χρυσολωρᾶς Μανουήλ 19, 92, 99, 100
- Ψελλὸς Μιχ. 64
- *Ἀρσένιος ἐπ. Κυριλλῶφ 8
- Brehier 9, 18
- Cornelius Fl. 83
 Cammelli 92, 97
- Dräseke J. 8
- Ehrhard 8, 92
- Φαβρίκιος 17
 Fuchs F. 27
- Gerland Ernst 83
 Gerola G. 83
- Jegerlehner J. 83
- Κούρτιος Ἐρν. 31
 Krumbaher 8, 12, 24, 90, 92, 102
 Kurz Ed. 97
- Lamansky Vl. 83
 Laurent V. 84

Legrand E. 89, 90
Loernerz R. 97

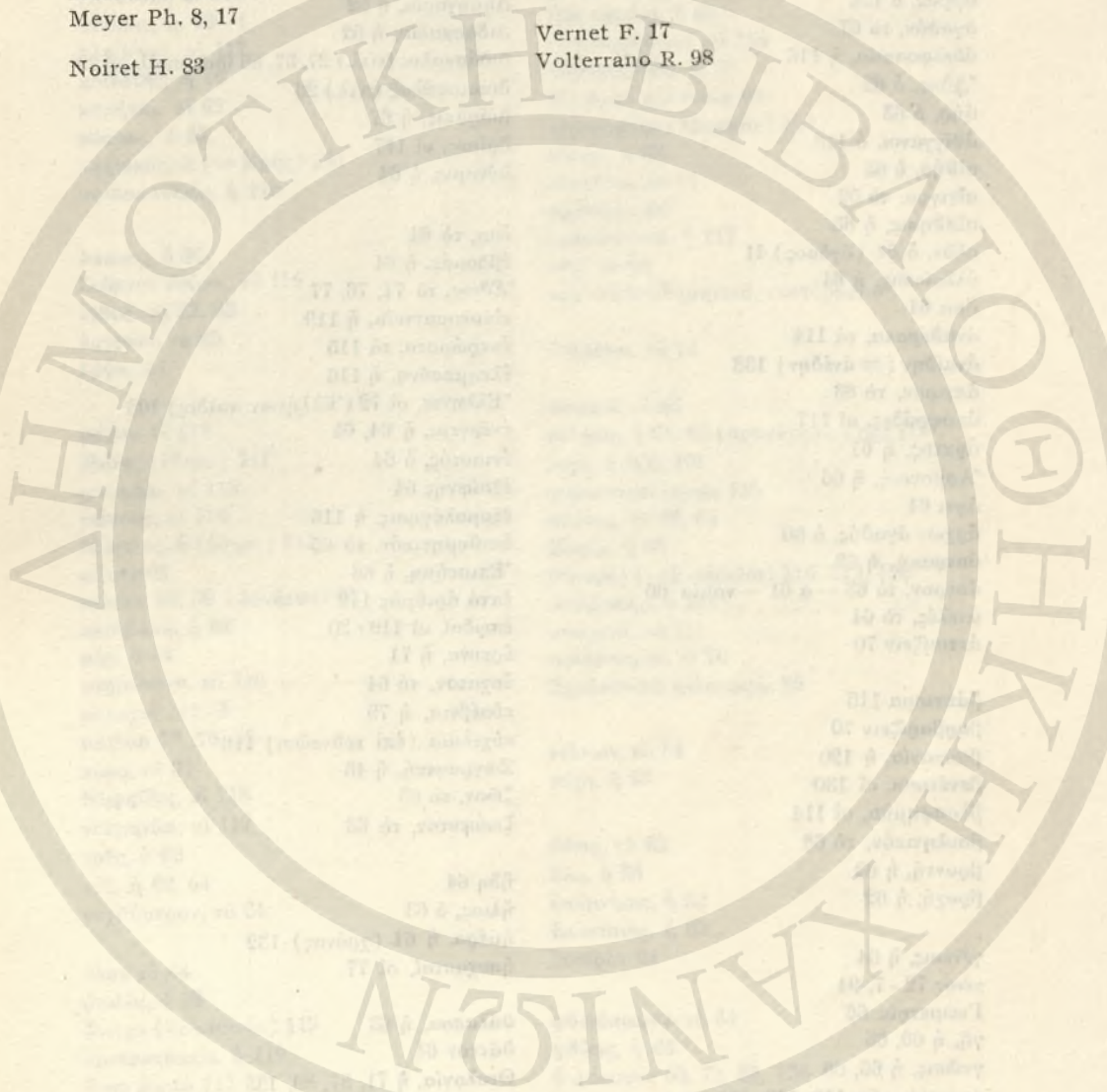
Mercati G. 9, 95, 97
Messanus Ant. 35
Meyer Ph. 8, 17

Noiret H. 83

Palmieri S. 17, 18, 97
Petit L. 25
Porci J. 35

Treu M. 24

Vernet F. 17
Volterrano R. 98

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ

- ἀββάς, ὁ 124
 ἀγαθόν, τὸ 67
 ἀδελφοποιία, ἡ 116
 Ἄδης, ὁ 63
 ἄηρ, ὁ 63
 ἀθίγανοι, ὁ 118
 αἰθήρ, ὁ 63
 αἶνιγμα, τὸ 53
 αἰσθησις, ἡ 65
 αἰών, ὁ 64 (ὄγδοος) 41
 ἀλλοίωσις, ἡ 64
 ἄμα 64
 ἀναθέματα, τὰ 114
 ἀναίδην (= ἀνέδην) 138
 ἄπειρον, τὸ 63
 ἀποφράδες, αἱ 117
 ἄρκτος, ἡ 61
 Ἄρμονική, ἡ 66
 ἄρτι 64
 ἄρχων ἀγαθός, ὁ 80
 ἀστραπή, ἡ 62
 ἄστρον, τὸ 63 — α 61 — νομία 66
 ἀτελής, τὸ 64
 ἀττικίζειν 70
- βάπτισμα 115
 βαρβαρίζειν 70
 βασκανία, ἡ 120
 βενέτικοι, οἱ 130
 βλασφημία, αἱ 114
 βουλευτικόν, τὸ 68
 βροντή, ἡ 62
 βροχή, ἡ 62
- γένεσις, ἡ 64
 γένος 72 - 7, 94
 Γεωμετρία 66
 γῆ, ἡ 60, 63
 γνῶσις, ἡ 66, 68
 γοητεία - εὐώ 118, 119, 120
 γραμματιστής, ὁ 113
 Γραφή, ἡ 69, 70
 γυμνοὶ (κατακλιόμενοι) 114
- Δημηγορία, ἡ 52
 Διδασκαλία, ἡ 52
 διδάσκαλος (τίτλ.) 27, 37, 86 (διδασκάλων) 29
 δικαιοφύλαξ (τίτλ.) 26
 διόρασις, ἡ 67
 δρίμες, οἱ 117
 δύναμις, ἡ 64
- ἔαρ, τὸ 64
 ἔβδομάς, ἡ 64
 Ἔθνος, τὸ 71, 76, 77
 εἰκονομαντεία, ἡ 119
 ἐκτρώματα, τὰ 115
 ἐλεημοσύνη, ἡ 116
 Ἑλληνες, οἱ 72 (Ἑλλήνων παῖδες) 103
 ἐνέργεια, ἡ 64, 65
 ἐνιαυτός, ὁ 64
 ἐξαίφνης 64
 ἐξομολόγησις, ἡ 116
 ἐπιθυμητικόν, τὸ 65
 Ἐπιστήμη, ἡ 66
 ἑπτὰ ἀριθμὸς 112
 ἐπρωδαί, αἱ 119 - 20
 ἔρευνα, ἡ 71
 ἔσχατον, τὸ 64
 εὐσέβεια, ἡ 79
 εὐχέλαια (ἐπὶ τεθνεῶσι) 116
 Ζωγραφική, ἡ 43
 ζῶον, τὸ 63
 ζώοφυτον, τὸ 63
- ἦδη 64
 ἦλιος, ὁ 63
 ἡμέρα, ἡ 64 (χρόνος) 132
 ἡσυχασταί, οἱ 77
- θάλασσα, ἡ 63
 θᾶπτον 64
 Θεολογία, ἡ 71, 87, 89, 138
 Θεός, ὁ 65
 θέρος, τὸ 64
 θυμελικά, τὰ 112
 θυμικόν, τὸ 65

ἴρις, ἡ 61
jux primae noctis 114

καλαμάριον, τὸ 125
καλάνδαι, αἱ 117
κίνησις, ἡ, 63 - 4
κληδόνες, αἱ 117
κοινότης, ἡ 76
κομηται, οἱ 62
κόσμος, ὁ 63,
κρητικός, ὁ (= Κρής) 131
κρηθομαντεία, ἡ 119

λάκκος, ὁ 86
λείψανα ἁγίων, τὰ 119
λίθος - οἱ 62, 63
λογικόν, τὸ 65
λόγος 66

μάγοι, οἱ 118
Μάϊος (ἔθιμα) 117
μαντεῖαι, αἱ 118
μάντις, οἱ 118
Μάρτιος, ὁ (ἔθιμα) 117
μάτην 63
μελέτη 52, 66 (θανάτου) 67
μεταβολή, ἡ 64
μήν, ὁ 64
μνημόσυνα, τὰ 116
μοναχοὶ 114 - 5
nation 73, 75, 76
νέφη, τὰ 61
Νηρηΐδες, αἱ 118
νουμηνῖαι, αἱ 117
νοῦς, ὁ 66
νύξ, ἡ 62, 64
νυχθήμερον, τὸ 64

ὄλον τὸ 64
ὄμλία, ἡ 52
ὄνειρα (-ομαντεία) 119
ὄρνεοσκοπεία, ἡ 119
ὄνου ἕορτή 117
οὐνία, ἡ 41
οὐράνια, τὰ 63 (-ιος σφαιρα) 60
Οὐρανός, ὁ 63
οὐσία, ἡ 65

Παιδεία, ἡ 67
παιδοφθορία, ἡ 114
πάλαι 64
παπομάστιγας, ὁ 46
Παράδεισος, ὁ 63
Παραμυθία, ἡ 52
παρατηρήματα, τὰ 118
παραχώρησις, ἡ 68
Πατέρων αὐθεντία 69
περιάμματα (Μαρτίου) 117
πίστις, ἡ 69
πλανῆται, οἱ 61
πρότερον 64
προτομηνιά, ἡ 117
πῦρ, τὸ 63
πηνά (ἀποδημητικά, νυκτόβια) 62

Ρωμαῖοι, οἱ 72

σεισμοί, οἱ 62
σελήνη, ἡ 61, 63 (προσύνησις - ης) 117
σιγή, ἡ 100, 101
σιμωνιακοὶ ἱερεῖς 115
σκότος, τὸ 62, 64
Σοφία, ἡ 65
σταυρός (- οὐ σημειῖον) 116, 119, 125
στιλβωτήρ, ὁ 125
στοιχεῖα, τὰ 121
συλλογισμοί, οἱ 70
Σχολαστικὴ φιλοσοφία 89

τέλειον, τὸ 64
τύχη, ἡ 63

ὔδωρ, τὸ 63
ὔλη, ἡ 63
ὑπόμνησις, ἡ 52
ὑπόστασις, ἡ 65
ὔστερον 64

φθινόπωρον, τὸ 64
φθίσις, ἡ 64
Φιλοσοφία 65, 71, 89, 138
φρόνησις, ἡ 67
φυλακτήρια, τὰ 120
φυσικὸς κόσμος, ὁ 59
φύσις, ἡ 113

φυτόν, τὸ 63

φῶς 63

φωστῆρες, οἱ 60

χάρτης, ὁ 125

χειμῶν, ὁ 64

χρονολόγησις ἀπὸ Χριστοῦ 55

χρόνος, ὁ 64

χωρία διορθούμενα 37, 42, 103, 111, 124 - 38
passim

ψαλῖς, ἡ 125

ὄρα, ἡ 64

Συντομογραφία

BNJ = Byzantinisch - neugriechische Jahrbüher

BZ = Byzantinische Zeitschrift

EEBS = Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

EKES = Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν

HME = Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος

MEE = Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια

NE = Νέος Ἑλληνομνήμων

ΠΑΑ = Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

περ. = περιοδικὸν *σ.* = σελίς *σα.* = σελίδες *σι.* = στήλαι(η)

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ

Ἐκ τῶν παροραμάτων διορθωτέα :

- σ. 30 στ. 18 ἀντὶ ἡρετισάμην γραπτέον ἡρετισάμην.
σ. 40 στ. 17 ἀντὶ Ἑθνῶν γράφε Ἑθῶν.
σ. 45 ἀρ. 17 ἀντὶ Ἀποκαύφ γραπτέον Ἀποκαύφ.
σ. 47 ἀρ. 13 (καὶ ὁπουδήποτε ἀλλαγῶν) ἀντὶ Vallicelana γραπτέον Vallicellana.
σ. 60 στ. 19 ἀντὶ ἀδιάσπαστα γράφε ἀδιάσπαστα.
σ. 73 στ. 4 ἀντὶ εὐσεβάστατον γράφε εὐσεβέστατον.
σ. 12 σημ. 5. Περὶ Μακαρίου Μακροῦ ὄρα : Παραμυθίας καὶ Πάργας Ἀθηναγόραν ΕΕΒΣ 5, 1928, σσ. 187 - 8.
σ. 18 περὶ Ἰωσήφ Βλαδυντέρου ὄρα Ἀθηναγόραν αὐτόθι σ. 89 - 90.
σ. 25 σημ. 8 τὸ συναξάριον ἐξεδόθη κατὰ τὸν κώδ. Paris Gr. 1295 ὑπὸ Σωφρο-
νίου Πετρίδου : Le Synaxaire de Marc d'Éphèse εἰς τὸ περ. Revue de l'Orient
Chrétienne XV, 1910, σσ. 97 - 107.
σ. 85. Δὲν νομίζω ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἰωσήφ Φιλάργη ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν τοῦ
Κρητὸς ἀντίπαπα Πέτρου Φιλάργη ἢ Φιλαρέτου, τοῦ γνωστοῦ ὡς Ἀλεξάνδρου Ε', περὶ οὗ
τὸ ἐπανειλημμένως μνημονευθὲν βιβλίον τοῦ Μάρκου Ρενιέρη (περὶ οὗ ἐν σ. 35
σημ. 2 τοῦ παρόντος).
σ. 133. Ἀπόγραφον τῆς ἐπιστολῆς παρεσκευάσασε χάριν ἐμοῦ ὁ Ἐκκλησιαάρχης Ἰ. Μ.
Πάτμου κ. Γεράσιμος, ὃν καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ. Τῆς ἐπιστολῆς οἱ στίχοι 246 - 59 εὐρί-
σκονται καὶ ἐν Β' σσ. 24 - 5 ἐν τῇ Μελέτῃ περὶ τῆς τῶν Κυπρίων ἐνώσεως.

255
22/9
11/2
20/1
163

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγικά</i>	Σελ.	5
<i>Βιβλιογραφία</i>	»	8
ΜΕΡΟΣ Α΄ : ΠΟΙΟΣ Ο ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ	»	11
I. ΒΙΟΣ (α΄ Πηγαί. β΄ Γέννησις, καταγωγή, επώνυμον. γ΄ Μόρφωσις. δ΄ Σχέσις. ε΄ Εἰς Κρήτην, δικαιοσύλαξ, διδάσκαλος. ς΄ Εἰς Κύπρον ἀποστολή. Νάξος. ζ΄ Τὰ τελευταῖα ἔτη, διαθήκη, θάνατος. η΄ Χαρακτήρ και κριτοίς περι αὐτοῦ).		
II. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΚΑΙ ΑΙ ΙΔΕΑΙ (α΄ Συγγραφή και ἔκδοσις. β΄ Χειρογράφος παράδοσις. γ΄ Φιλολογική διατύπωσις, χρόνος, τόπος. δ΄ Αἱ ἰδέαι : Ὁ Φυσικὸς κόσμος - Φιλοσοφούμενα - Ἡ Ἐθνότης - Πολιτικὴ θέσις - Ἠθικά).		
ΜΕΡΟΣ Β΄ Ο ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ	»	83
I. Η ΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ (α΄ Πολιτικὴ και Ἐκκλησιαστικὴ κατάστασις τῆς Μεγαλονήσου. β΄ Κρητὲς θεολόγοι περι τὸ 1400 : Ἰωσήφ Φιλάργης - Νεῦλος Δαμιλάς. γ΄ Αἱ μετὰ τῶν παποφίλων σχέσις και συζητήσεις τοῦ Βρυεννίου : Μάξιμος Χρυσοβέργης - Δημήτριος Κυδώνης - Μανουήλ Καλέκας. δ΄ Ἡ ἔξοδος τοῦ Βρ. ἐκ Κρήτης και τὰ περι ἀκολασίας τῶν ἐν Κρήτη κληρικῶν. ε΄ Ἠθικὴ κατάστασις τῆς κρητικῆς κοινωνίας ἐπὶ Βρ. Λαογραφικαὶ εἰδήσεις.		
II. Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ (α΄ Τὰ πρόσωπα. β΄ Τὰ κείμενα)		
	»	122
<i>Πίναξ ὀνομάτων</i>	»	139
<i>Πίναξ λέξεων</i>	»	144
<i>Συντομογραφίαι</i>	»	146
<i>Διορθωτέα και Συμπληρώσεις</i>	»	147

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

- 1) (Μετά τοῦ Σ. Π. Βογιατζάκη †): Σημειώματα ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Γωνιάς. Ἐν Χανίοις 1931 4^ο σ. 47.
- 2) Ἀντωνίου Τριβάν : Δηγήσεις περὶ Κρήτης. Νέα Ἑστία 12, 1932, σσ. 846 - 52.
- 3) Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων ΕΕΒΣ 9, 1932, σσ. 289 - 350.
- 4) Μεταβυζαντινὰ Κρητικὰ Μνημεῖα. Α'. ΒΝJ. 10, 1933, σσ. 307 - 19.
- 5) I. Μ. Κυρίας τῶν Ἀγγέλων Κώδικες - Συγγίλιον Νεοελληνικῶν Ἀρχεῖον 1, 1934, σσ. 76 - 88.
- 6) Διορθωτικὰ εἰς τὸν Κρητικὸν Πόλεμον τοῦ Τζάνε. Κρητικὰ 1, 1933, σσ. 127 - 32.
- 7) Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλῆς. Ἑλληνικά 6, 1933, σσ. 103 - 20.
- 8) Τοπωνύμια ἐξ οἰκογενειακῶν ἐπιθέτων Μύσων 1, 1932, σσ. 196 - 7 (καὶ εἰς τὸν τόμον Φιλολογικά, ἐν Ἀθήναις 1935).
- 9) Λαχανέας - La Canea, Χάνια - Χανιά. Ἀθηνᾶ 48, 1938, σσ. 91 - 118.
- 10) Σλάβοι ἐν Κρήτῃ. Τὰ Καράνου, Ροδοβάνι. ΕΕΚΣ 1, 1938 σσ. 425 - 31.
- 11) Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Σλαβικῶν ἐποικήσεων ἐν Κρήτῃ ΕΕΚΣ 2, 1939, σσ. 7 - 19.
- 12) Οἰκογένεια Salamon - Σολωμοῦ ἐν Κρήτῃ ΕΕΒΣ 14, 1938, σσ. 163 - 81, 597 (καὶ συμπληρωματικῶς εἰς τὸν τόμον: Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι, ἐν Ἀθήναις 1943 σσ. 97 - 104).
- 13) Ναοὶ καὶ Θεομοὶ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τοῦ Λιβόρνου ΕΕΒΣ 16, 1940, σσ. 81-127.
- 14) Ἐμμανουὴλ Κωνσταντίνος καὶ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς Κρητικὰ Χρονικά 1, 1947, σσ. 123 - 54 (καὶ συμπληρωματικῶς αὐτόθι τεῦχος Γ').
- 15) Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ (τυποῦται).
- 16) Ἰωάννης Κορνάρου ζωγράφος (τυποῦται).
- 17) Διάφοροι βιβλιοκρισίαι, ὁμιλίαι καὶ ἀνακοινώσεις.